

МІНІСТЕРСТВО НАУКИ ТА ОСВІТИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ Г. С. СКОВОРОДИ

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

СТАЦЕНКО ОЛЕНА МИКОЛАЇВНА

УДК 811.161.1'1

ДИСЕРТАЦІЯ

НОМІНАЦІЯ ПЕРВИННИХ АДАПТИВНИХ ПОТРЕБ ЛЮДИНИ
«ЇЖА», «ТЕПЛО», «БЕЗПЕКА» В РОСІЙСЬКІЙ МОВІ

035 Філологія

03 Гуманітарні науки

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ О. М. Стаценко.

Науковий керівник: Радчук Ольга Вячеславівна,
доктор філологічних наук, доцент

Харків – 2021

АНОТАЦІЯ

Стаценко О. М. Номінація первинних адаптивних потреб людини «їжа», «тепло», «безпека» в російській мові. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії зі спеціальності 035 Філологія. – Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди МОН України, Харків, 2021.

Сучасна когнітивна лінгвістика отримала чітку антропоцентричну спрямованість у дослідженні мовних явищ, що виявляється в прагненні вивчати та пояснювати мовні явища з урахуванням природної сутності людини, її ментальних процесів. Кореляція мовного феномену, мислення та об'єктивної реальності стала важливою тенденцією останніх лінгвістичних розвідок, виконаних у фокусі філософії мови – семантики, синтактики і прагматики.

Процес відбиття оточуючих реалій мовними засобами надзвичайно складний. Зокрема, тотожні явища дійсності часто отримують різну номінативну означуваність. Вибір номінації та її вмотивованість зумовлені ментальністю певного етнічного колективу. Фундаментом формування процесів утворення номінацій постає життєвий досвід людини, пізнання об'єктів довкілля, розуміння їх аксіологічних властивостей. На підґрунті знань щодо об'єктів реальності або навколишнього середовища у свідомості людини формується їх узагальнений та сталий поняттєвий образ, відбувається його номінація.

Увага мовознавців до такого виду мовної діяльності, як номінація абстрактних понять, зумовлена тим, що, з одного боку, це дає змогу усвідомити сутність номінативної одиниці як мовного феномену в кореляції її змісту та форми, а з іншого – виявити критерії вибору певного поняття, що вербалізовано в реальній мовленнєвій ситуації (дискурсі).

У дисертації здійснено комплексний лінгвокогнітивний аналіз понять «їжа», «тепло», «безпека», що зреалізовано в тривимірній площині, а саме: зародження та формування їх ціннісної сутності в ментальності носіїв російської мови в архаїчній мовній картині світу; використання усталених номінацій та формування похідних значень у сучасних мовних реаліях (рекламний дискурс), внутрішній взаємозв'язок цих понять та їх кореляція із соціальними, культурними та особистісними чинниками; виявлення зростання цінності понять «їжа», «тепло», «безпека» у свідомості людини в екстремальних умовах та віддзеркалення цього явища в засобах вербалізації досліджуваних понять (на матеріалі малої прози О. І. Солженіцина).

Актуальність дослідження визначено спрямованістю сучасних мовознавчих студій до когнітивного сприйняття дійсності та новітніми антропологічними розвідками в лінгвістиці. Вивчення мовної репрезентації первинних адаптивних потреб людини в їжі, теплі та безпеці вможливиє розкриття особливостей устрою й функціонування етнічної та індивідуальної мовної свідомості, формування мовної картини світу російськомовного колективу.

Поняття «їжа», «тепло», «безпека» є значущими для мовної культури всіх без винятку етнічних концептосфер, їх глобальний та універсальний характер виявляється в значущості не лише для окремої людини, а й для суспільства протягом усього існування людства. Така особливість досліджуваних понять зумовила комплексний аналіз засобів вербалізації базових потреб людини (їжа, тепло, безпека) у контексті архаїчних уявлень про довкілля носіями російської мови.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що вперше здійснено когнітивне вивчення понять, які позначають первинні адаптивні потреби людини: «їжа», «тепло», «безпека». Цілісність дослідження цих понять базується на основних принципах когнітивної лінгвістики: антропоцентризму, експансіонізму, функціоналізму, експланаторності. З методологічного огляду вперше використано інтеграцію психологічного,

історичного підходів дослідження із соціокультурним, що вможливило виявлення та опис лексико-дериваційних та граматичних процесів формування окреслених понять.

Розкрито сутність поняття «номінація» та викладено теоретичні засади дослідження номінації як процесу, що зумовлений когнітивною діяльністю людини. Акцентовано увагу на тому, що ментальні процеси під впливом дійсності не лише використовують сформовані в мові поняття, а й продукують нові їх конотації. Відповідно поняття «їжа», «тепло», «безпека» мають свої прототипні значення, що постійно розвиваються і збагачуються завдяки культурним і традиційним надбанням, колективному та особистісному досвіду. З'ясовано, що прототипи відбивають внутрішню форму номінацій, що є ключовою для розуміння взаємовідносин форми та змісту мовного знака.

Виокремлення для аналізу серед значного переліку фізіологічних запитів людини саме потреб у їжі, теплі та безпеці вмотивовано кількома чинниками. По-перше, визначальною для цього дослідження обрано концепцію американського когнітолога Т. Гівона щодо провідної ролі понять «їжа», «тепло», «безпека» в дискусійному просторі; по-друге, для носіїв російськомовної ментальності ці поняття належать до лінгвокультурних, мають ментальну природу, високу аксіологічну насиченість, багаторівневу мовну реалізацію.

Визначено ступінь вивченості поняття «потреби людини» в діяхронії із залученням знань міждисциплінарних наук. Досліджено праці античних філософів, що започаткували перші спроби виокремлення й диференціювання потреб людини, установили їх вагомість для людського буття. Відзначено, що в середині ХХ століття А. Маслоу розробив та обґрунтував класифікацію людських потреб, у якій базовими є саме біологічні потреби в їжі, теплі, безпеці, остання з яких виокремлюється особливо з огляду на її транскатегорійність. Наголошено, що депривація цих потреб унеможливорює розвиток і когнітивне вдосконалення людства,

а задоволення конкретних потреб, навпаки, дає змогу особистості, зокрема, і соціуму загалом, прогресивно рухатися в культурному та пізнавальному напрямі. Напрацювання американського психолога не втратили вагомості дотепер, про що свідчать численні праці послідовників науковця не лише в психологічному аспекті, але і в економічному, соціальному тощо.

Скритиковано погляди на соціальний характер походження мови та акцентовано увагу на біологічних передумовах мовного глотогенезу. Аналіз останніх розробок у галузі антропології й нейрофізіології дає змогу стверджувати, що підґрунтям для когнітивного вдосконалення людства, зокрема зародження й розвитку мовних процесів, слугували саме біологічні чинники.

Розглянуто мотивування первинних номінацій та особливості утворення вторинних на основі лінгвокогнітивного аналізу синонімної пари рос. *есть* і *кушать*. Для більш глибокого пізнання сучасних мовних явищ залучено відомості про ці поняття з витоків, адже потреби в їжі, теплі та безпеці були важливими і для наших предків. З огляду на те, що вербалізація поняття «їжа» безпосередньо пов'язана з дієсловами на позначення процесу харчування, застосуванням історико-генетичного підходу встановлено парадигматичні зв'язки синонімних дієслів рос. *есть* – *кушать*. Це уможливило розробку когнітивної карти поняття «їжа», де опис прототипних ознак та вторинних номінацій дає змогу осмислити безперечну вагомість цього лінгвокультурного поняття для ментальності російськомовного етносу.

З'ясовано, що жанровий різновид російської народної творчості примовка «Сорока кашу варила» у всьому розмаїтті її варіантів сприяє мовленнєвому розвитку малюків, навчання дитини в ігровій формі. Поряд із загальновідомою примовкою у фольклорі було виявлено значну кількість її інтерпретацій. Лінгвокогнітивний аналіз спроектовано на вісім примовок. Продемонстровано, що імітація на ранньому етапі розвитку людини є доречним розвивальним й адаптаційним засобом для вдосконалення її

фізичного й розумового розвитку. Обов'язковим компонентом кожного з варіантів примовки є важливий репрезентант поняття «їжа» – прототип *каша*, що в етнічній концептосфері слов'ян, зокрема носіїв російської мови, отримує статус лінгвокультурного поняття. Образ традиційної слов'янської страви, за авторськими спостереженнями, виводить на перший план у розвитку дитини, поряд з комунікативними й тактильними потребами, фізіологічну потребу в їжі, вербалізацію цього поняття та необхідність оволодіння практичними навичками побутової культури дітей раннього віку.

Досліджено, що в різних мовних системах словесна експлікація поняття «безпека» має обґрунтування, сформоване з урахуванням ментальних особливостей представників конкретного етносу. Акцентовано увагу на прототипах поняття «безпека» – у різних мовах вони є неоднозначними і, відповідно, мають національно-культурні особливості. Для виявлення специфіки розвитку внутрішньої форми досліджуваної лексеми в російській мові здійснено порівняльний етимологічний аналіз поняттєвих ядер значень еквівалентних субстантивів у споріднених мовах *безопасность* (рос.) – *безпека* (укр.) та в мові з далекими генеалогічними коренями *safety, security* (англ.) у спільній родині індоєвропейських мов. З'ясовано, що загальним для обраних лінгвістичних систем прототипом, що репрезентує поняття «безпека», є «опіка» й «турбота». Залучення саме порівняльного аналізу сприяло отриманню аргументованого висновку.

Відзначено, що поняття «безпека», «їжа», «тепло» – невід'ємні складники наївної категоризації світу людини, що віддзеркалена в народних казках, паремійних текстах росіян. Основними репрезентантами цих понять виступають образи печі, страв, які в ній готуються – каші, пиріжків, млинців тощо. Містичними властивостями наділений продукт рослинного походження – яблуко, що є прототипом фруктів у російськомовному соціумі. Основою для утворення цих образів слугують етнічні, соціальні, культурні явища, що в сукупності формують багаторівневий світ первинного

світосприйняття. З'ясовано, що досліджені образи-репрезентанти первинних потреб є вагомими складниками мовної картини світу носіїв російської мови.

Проаналізовано особливості сучасного рекламного дискурсу щодо сформованих у прадавні часи понять «їжа», «тепло», «безпека». Виявлено вербальні й невербальні рекламні тексти-слогани, зосереджені навколо них.

Проведено спостереження за особливостями вербалізації лексем рос. *хлеб, каша, ложка, печь* як базових репрезентантів понять «їжа», «тепло» в текстуальному й контекстуальному дискурсійному аспектах. З'ясовано, що недостатній рівень або відсутність задоволення первинних потреб людини в їжі й теплі в екстремальних умовах існування впливає на зміну світосприйняття особистості, що виявляється в пріоритетності фізіологічних потреб над соціальними. Дослідження лінгвістичних особливостей цього психологічного феномена було зреалізовано на основі аналізу малої прози О. І. Солженіцина, де виразно простежується деструктивний вплив фрустрації першочергових потреб на моральний і психічний стан людини. Унаслідок інтерпретації зазначеного дискурсу виявлено численні лінгвістичні особливості, зокрема відхилення граматичних норм; у лексемах на позначення поняття «їжа» відзначено використання великої кількості афіксальних морфем зменшувано-пестливої семантики; паремії відзначені авторськими трансформаціями, а фразеологізми – семантичними модифікаціями та ін. Дослідження підтвердило, що первинні потреби людини в їжі й теплі актуалізуються в екстремальних умовах, і, як наслідок, відбувається зрушення загальнолюдських цінностей у бік базових фізіологічних потреб.

Отже, ґрунтуючись на здобутках гуманітарних наук, що належать до різних історичних епох, було виокремлено актуальні знання про первинні адаптивні потреби людини. Засобом аналізу дискурсу, що містить фольклорні компоненти, доведено, що вони слугують першоджерелом для формування етнічних концептосфер, людського світобачення та світосприйняття. Вербалізація первинних адаптивних потреб у їжі, теплі та

безпеці наївною категоризацією світу стверджує беззаперечний вплив цих потреб на ментальний розвиток людства, зокрема на еволюцію мови, мовлення і мислення *homo sapiens*.

Ключові слова: аксіологія, антропоцентризм, бренд, дискурс, когнітивна лінгвістика, лексичні, граматичні, стилістичні маркери, лінгвокогнітивний аналіз, мовна картина світу, мовна культура, мовні компетенції, мотивація, наївна категоризація світу, номінація, онтологія, первинні адаптивні потреби, поняття «їжа», «тепло», «безпека», прагматика, рекламний дискурс, семантика, прототипи, фольклорні тексти, фразеологізми.

ABSTRACT

Statsenko O. M. Nomination of human primary adaptive needs “food”, “warmth”, “safety” in the Russian language. – Manuscript.

Thesis for a Candidate Degree (PhD) in Philology in specialty 035 Philology. – H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Ministry of Education and Science of Ukraine. – Kharkiv, 2021.

The study is within modern cognitive linguistics framework that presupposes a clear anthropocentric approach to the study of linguistic phenomena, manifested in the tendency to research and explain linguistic phenomena taking into account the natural essence of a human being and their mental processes. The correlation between language, thinking and objective reality became an important trend of the recent linguistic research.

The process of reflecting the surrounding reality by linguistic means is extremely complex. In particular, the same phenomena of reality often receive different nominative denotation. The choice of nomination and its motivation is determined by the mentality of a certain ethnic group. The basis for the nominative processes formation is human life experience, knowledge of the environmental objects, and understanding of their axiological properties. Knowledge about objects of reality or environment is the basis for producing its generalized and constant conceptual image, thus, the nomination takes place.

Linguists' attention to such kind of language activity as nomination of abstract concepts is caused by the fact that, on the one hand, it provides an opportunity to understand the essence of the nominative unit as a linguistic phenomenon in the correlation of its content and form and, on the other hand, to identify criteria for choosing a concept for verbalization in a real speech situation (discourse).

The concepts of “food”, “warmth” and “safety” complex linguocognitive analysis is carried out in the study. The analysis is realized in the three-dimensional plane, namely: the origin and formation of their value essence in the mentality of Russian speakers in the archaic language world mapping; the use of

established nominations and the formation of derived meanings in modern linguistic realities (advertising discourse), the internal relationship of these concepts and their correlation with social, cultural and personal factors; identification of the increasing importance of the concepts of “food”, “warmth”, “safety” in the human mind in extreme conditions and the reflection of this phenomena in the means of researched concepts verbalization (based on the discourse of A. Solzhenitsyn).

The relevance of the study is determined by the modern linguistic studies orientation at the cognitive perception of reality and the latest anthropological explorations in linguistics. The study of the linguistic representation of the primary adaptive human needs in food, warmth and safety makes it possible to reveal the peculiarities of the structure and functioning of ethnic and individual linguistic consciousness, the formation of the linguistic mapping of the Russian-speaking world.

The concepts of “food”, “warmth” and “safety” are culturally significant for all ethnic conceptospheres without any exception, their global and universal character is manifested in their importance not only for an individual but also for the whole society throughout human existence. This feature of the studied concepts led to a comprehensive analysis of the verbalization means of basic human needs (the concepts of “food”, “warmth” and “safety”) in the context of archaic ideas about the world of Russian-speaking culture representatives.

The scientific novelty of the study is that a cognitive research of the concepts that denote the primary adaptive human needs: “food”, “warmth” and “safety” was carried out for the first time. The integrity of the study of these concepts is based on the basic principles of cognitive linguistics: anthropocentrism, expansionism, functionalism, explanatory potential. From the methodological point of view, the integration of psychological and historical approaches of research with the sociocultural one was applied for the first time, which made it possible to identify and describe lexical-derivational and grammatical processes of the outlined concepts formation.

The essence of the notion of “nomination” is revealed and the theoretical bases of research concerning the nomination as the process caused by human cognitive activity are stated. Emphasis is placed on the fact that under the influence of reality, mental processes do not only use the formed concepts, but also produce new connotations. Accordingly, the concepts of “food”, “warmth” and “safety” have their ancient prototype meanings, which have been constantly evolving and enriched through cultural and traditional heritage, collective and personal experience. The prototypes were found to reflect the internal form of the nominations, which is the key for understanding the relationship between the form and content of a language sign.

Several factors influenced the choice of needs for food, warmth and safety for analysis among a significant list of human physiological needs. Firstly, the statement of American cognitologist T. Givon on the leading role of the concepts of “food”, “warmth” and “safety” in the discursive space has been underpinning for our study, and secondly, these concepts are linguocultural for Russian-speaking mentality, namely they have mental nature, high axiological value and multilevel language realization.

The research level of the concept of “human needs” with the involvement of interdisciplinary knowledge in the diachronic aspect is determined. The works of ancient philosophers, who initiated the first attempts to isolate and differentiate human needs and to establish their importance for human existence are studied. It is noted that in the middle of the XX century, A. Maslow developed and substantiated the human needs classification, in which the basic ones are the biological needs for food, warmth and safety, the latter of which especially stands out in view of its trans-categorical nature. It is emphasized that the deprivation of these needs makes it impossible to develop and cognitively improve humanity, and vice versa, the satisfaction of specific needs allows a particular individual and society as a whole, to advance culturally and cognitively. The works of the psychologist are relevant nowadays, as evidenced by the numerous works of the

scientist's followers not only in the psychological aspect, but also in economic, social etc.

The views on the social nature of the language origin are criticized and emphasis on the biological prerequisites of linguistic glotogenesis is placed. Recent research analysis in the field of anthropology and neurophysiology gives an opportunity to assert that the basis for mankind's cognitive advancement, including the origin and development of language processes, comprised biological factors.

On the basis of linguocognitive analysis of the synonymous pair *есть* and *кушать*, motivation of primary nominations and features of secondary nomination are considered. For a deeper understanding of modern linguistic phenomena, diachronic data about these concepts is involved, because the needs for food, warmth and safety are important not only nowadays, but were also relevant for our ancestors. Given that the verbalization of the concept of "food" is directly related to verbs denoting the nutrition process, the use of historical and genetic approaches established paradigmatic connections of synonymous verbs *есть* and *кушать*. This made it possible to develop a cognitive map of the concept of "food". The description of prototype features and secondary nominations explains the indisputable importance of this linguocultural concept for the mentality of the Russian-speaking ethnic group.

It is found out that the genre variety of Russian folk art – the saying "A magpie cooked some porridge" with its variations, which justifies the priority of this genre for the child adaptation and education in the form of games, has a great potential. Along with the well-known saying, the availability of a large number of its interpretations in folklore has been revealed. Some sayings (eight of them) have been subjected to linguocognitive analysis. It is shown that imitation at an early stage of human development is an appropriate progressive and adaptive tool to improve their physical and mental growth. An obligatory image of every variation is a valuable representative of the concept of "food" – porridge which received the status of a linguocultural concept in the ethnic conceptosphere of the Slavs, in particular the Russians. According to our observations, the image of a traditional

Slavic dish brings to the fore in the development of the child, along with communicative and tactile needs, the physiological need for food and the need to master the practical skills of household culture.

It is substantiated that the verbalization of the concept of “safety” in different language systems has a foundation formed according to the mental peculiarities of a particular ethnic group. Emphasis is placed on the prototypes of the concept of “safety” since they are ambiguous in different languages and, accordingly, possess national and cultural features. To identify the specifics of the internal form development of the studied lexeme in the Russian language, the conceptual cores of the meanings of equivalent nouns in the related languages *безопасность* (Russian) – *безпека* (Ukrainian) and in a language with distant genealogical roots *safety*, *security* (English) in common family of Indo-European languages have been subjected to the comparative etymological analysis. It is proved that the common prototype for the selected linguistic systems, representing the concept of “safety”, is “care”.

It is underlined that the concepts of “food”, “warmth” and “safety” are integral components of the naive categorization of the human world, which is reflected in the Russian folk tales, paremias. The main representatives of these concepts are the images of the stove and the dishes that are prepared in it – porridge, pies, pancakes etc. An apple, as food of plant origin, is endowed with mystical properties. The basis for the formation of these images is made up by ethnic, social, cultural phenomena, which altogether form a multilayered world of primary perception of the world. It is established that the studied images representing primary needs are important components of the linguistic mapping of the world of Russian language speakers.

The peculiarities of modern advertising discourse regarding the concepts of “food”, “warmth” and “safety” are analyzed. It is found out that advertising texts in verbal and nonverbal form are centered on these concepts.

The observations on the peculiarities of the verbalization of lexemes *bread*, *porridge*, *spoon*, *stove* as basic representatives of the concepts of “food” and

“warmth” in the textual and contextual discourse aspects have been conducted. Insufficient level or lack of satisfaction of the primary human needs for food and warmth in extreme living conditions caused the change in the person's perception of the world, namely, it turns out to be the priority of physiological needs over social ones. The study of the linguistic features of this psychological phenomenon was carried out on the basis of the short prose of A. I. Solzhenitsyn, in which the destructive influence of the primary needs frustration on the moral and mental state of a person is especially clearly traced. As a result of the analysis of this discourse, numerous linguistic features have been revealed, namely deviations of grammatical norms; verbal utterances containing concepts of “food” with an abundance of diminutive-hypocoristic forms of speech; paremias are marked by the author’s transformations, and phraseological units are subjected to semantic modifications, etc. The study confirms that some person’s primary needs for food and warmth are actualized in extreme conditions, and, as a result, there is a shift in universal human values towards basic physiological needs.

Thus, the relevant knowledge about the primary adaptive human needs has been highlighted based on the achievements of the people that belonged to various historical periods. By the analysis of the texts related to the large and small folklore genres of the Russian language, it has been proved that they serve as the primary source for the formation of ethnic conceptual spheres and human worldview. The verbalization of the primary adaptive needs for food, warmth and safety by the naive categorization of the world asserts the undeniable influence of these needs on the mental development of mankind, in particular, its linguistic and cognitive aspects.

Key words: *axiology, anthropocentrism, brand, discourse, cognitive linguistics, lexical, grammatical, stylistic markers, language competencies, linguocognitive analysis, linguistic mapping of the world, linguistic culture, motivation, naive categorization of the world, nomination, ontology, primary adaptive needs, concepts of “food”, “warmth” and “safety”, pragmatics, advertising discourse, semantics, prototypes, folklore texts, phraseology.*

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації (фахові видання):

1. Стаценко, О. М. (2017). Номінації їжі, тепла, безпеки в контексті наївної категоризації світу. *Лінгвістичні дослідження. Збірник наукових праць*. Харків: Вид-во ХНПУ імені Г. С. Сковороди. Вип. 46, 22–27.

2. Стаценко, Е. Н. (2018). Лингвокогнитивный анализ прибаутки «Сорока кашу варила». *Русская филология. Вестник харьковского национального педагогического университета имени Г. С. Сковороды*. № 3 (65). Харьков, 27–32.

3. Стаценко, О. М. (2018). Історико-генетичний підхід у встановленні парадигматичних зв'язків синонімічної пари *есть* та *кушать* у контексті когнітивної теорії. *Мова і культура* (науковий журнал). Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго. Вип. 21, Т. II (191), 103–108.

4. Стаценко, Е. Н. (2020). Генезис когнитивного подхода в философии и лингвистике. *Русская филология. Вестник харьковского национального педагогического университета имени Г. С. Сковороды*. № 1 (71). Харьков, 36–41.

5. Стаценко, Е. Н. (2020). Вербализация понятия «тепло» в произведениях А. Солженицына. *Слов'янські мови. Збірник наукових праць*. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова. Вип. 3 (15), 124–133.

6. Стаценко, О. М. (2021). Біологічні основи існування людини як рушійна сила мовного глотогенезу. *Нова філологія*. Запоріжжя. № 82, 50–68.

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації (вітчизняні нефахові видання):

7. Стаценко, Е. Н. (2018). Значимость и прецедентность зоонима СОРОКА в русской языковой ментальности. *Мовна особистість: лінгвістика і лінгводидактика*. Випуск IV. Київ–Черкаси, 153–157.

8. Стаценко, Е. Н. (2018). Номинации первичных адаптивных потребностей человека: представленность в древней лингвистической литературе. *Наукові записки Міжнародного гуманітарного університету*. Випуск 31. Одеса, 172–176.

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації у виданнях, що індексуються у базі даних Scopus / Web of Science Core Collection:

9. Statsenko, O. N. (2021). Language Representation Features of Primary Human Needs in Discourse: a Case Study on Short Prose by A. Solzhenitsyn. *Respectus Philologicus*. № 39 (44), 161–172.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

10. Стаценко, О. М. (2018). Піч як репрезентант номінацій їжі, тепла, безпеки. *Людина в мовному просторі: історична спадщина, проблеми, перспективи розвитку*. Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції (17–18 травня 2018 року). Бердянськ, 217–219 (тези).

11. Стаценко, Е. Н. (2018). Прецедентность образа сороки в фольклоре и художественной литературе. *Коммуникативное пространство Беларуси: Междунар. науч. конф., Минск (25–26 октября 2018 року)*. Минск: МГЛУ, 50–53 (тези).

12. Стаценко, Е. Н. (2019). Значимость и символичность слова *хлеб* для человека в экстремальных условиях. *Чорноморські наукові студії*. Матеріали V Всеукраїнської мультидисциплінарної конференції (17 травня 2019 року). Одеса, 172–174 (тези).

13. Стаценко, Е. Н. (2019). Ассоциативные связи лексемы *еда* в рассказах А. И. Солженицына. *Лексико-граматичні інновації в сучасних слов'янських мовах*. Матеріали IX Міжнародної наукової конференції (12–13 квітня 2019 року). Дніпро, 193–195 (тези).

14. Стаценко, О. М. (2019). Когнітивні аспекти мовної концепції В. фон Гумбольдта. *Розвиток філологічних наук: європейські практики та національні перспективи*. Міжнародна науково-практична конференція (25–26 жовтня 2019 року). Одеса, 130–133 (тези).

15. Стаценко, О. М. (2019). Витоки когнітивізму у давніх мовних традиціях. *Світ мови – світ у мові*. Матеріали IV Міжнародної наукової конференції (24–25 жовтня 2019 року). Київ, 186–189 (тези).

16. Стаценко, О. М. (2020). Витоки когнітивізму у філософії та лінгвістиці. *Матеріали науково-практичної конференції викладачів, аспірантів та студентів Сумського НАУ (17–20 квітня 2020 року)*. Суми, 165–166 (тези).

17. Стаценко, О. М. (2020). Формування питання глотогенезу у філософії та лінгвістиці. *Фрізманівські читання: науково-методична спадщина, продовження традицій*. Всеукраїнська науково-методична конференція (24 вересня 2020 року). Харків, 89–90 (тези).

18. Statsenko, O. M. (2021). Linguistic features of the lexeme *spoon* in textual and contextual aspects of discourse. *Сучасні тенденції навчання студентів іноземних мов у мультикультурному академічному середовищі*. Матеріали I Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (17 квітня 2021 року). Суми, С. 77–79 (тези).

ЗМІСТ

ВСТУП.....	20
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ КОГНІТИВНОГО ПІДХОДУ ДО ВИВЧЕННЯ ВЕРБАЛІЗАЦІЇ ПЕРВИННИХ АДАПТИВНИХ ПОТРЕБ ЛЮДИНИ В МОВОЗНАВСТВІ.....	28
1.1. Когнітивна діяльність людини в номінації реалій довкілля.....	28
1.2. Поняття «потреби людини» в міждисциплінарному розумінні з урахуванням діяхронічного аспекту.....	36
1.2.1. Вивчення давніх уявлень про потреби людини в гуманітарних науках та їх мовної репрезентації	36
1.2.2. Психологічна концепція А. Маслоу.....	42
1.2.3. Послідовники концепції потреб А. Маслоу.....	49
1.3. Значущість біологічних основ існування людини для її мовного та мовленнєвого вдосконалення.....	57
Висновки до розділу 1.....	69
РОЗДІЛ 2. ВИНИКНЕННЯ ПЕРВИННИХ НОМІНАЦІЙ ТА ОСОБЛИВОСТІ УТВОРЕННЯ ВТОРИННИХ НОМІНАЦІЙ НА ПОЗНАЧЕННЯ ПОНЯТЬ «ЇЖА», «ТЕПЛО», «БЕЗПЕКА».....	73
2.1. Історико-генетичний підхід у встановленні парадигматичних зв'язків синонімної пари <i>єсть</i> і <i>кушать</i> у контексті когнітивної теорії.....	74
2.2. Формування у свідомості та закріплення в мовній діяльності дітей номінації <i>їжа</i> і її прототипу (на матеріалі примовки «Сорока кашу варила»).....	86
2.3. Репрезентація поняття «безпека» в мові та дискурсі.....	100
Висновки до розділу 2.....	119
РОЗДІЛ 3. ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК НОМІНАЦІЙ <i>ЇЖА</i>, <i>ТЕПЛО</i>, <i>БЕЗПЕКА</i> В МОВНІЙ КАРТИНІ СВІТУ.....	124

3.1. Номінації <i>їжі, тепла, безпеки</i> в контексті наївної категоризації світу.....	125
3.2. Відбиток первинних загальнолюдських потреб та цінностей у сучасному рекламному дискурсі.....	147
3.3. Мовне маркування первинних потреб людини в екстремальних мовах.....	161
Висновки до розділу 3.....	186
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ.....	188
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	195
Додаток 1.....	216
Додаток 2.....	219
Додаток 3.....	221
Додаток 4.....	223
Додаток 5.....	228

ВСТУП

Людство номінує явища довкілля з моменту виникнення мовних процесів. Застосовуючи мову як засіб комунікації та пізнання, мовці називали передусім найважливіші реалії, що були пов'язані з їхнім повсякденним існуванням. Саме для слов'янського етносу, зокрема носіїв російської лінгвокультури, важливими онтологічними поняттями вважають такі, як «їжа», «тепло», «безпека» (рос. «еда», «тепло», «безопасность»). Формування понять, що позначають первинні адаптивні потреби людини, відбувалося поступово та, резервуючись у колективній пам'яті, фіксувалося в мові.

Мовну діяльність розглядають як різновид когнітивної діяльності людини, а мовні явища можуть бути адекватно зрозумілими лише в контексті інших когнітивних явищ (пам'яті, уваги, свідомості). Застосування такого підходу вимагає від мовознавців не лише реєстрування цих явищ, але й надання їм чіткого пояснення – мову розглядають не лише як засіб характеристики певної етносистеми, а ще як активний посередник між дійсністю і людиною. Це пояснює факт потрапляння її у фокус уваги лінгвістів, а також психологів і представників інших галузей знань.

Низка праць сучасних вітчизняних дослідників стала **теоретичним підґрунтям** для подальших розробок у зазначеному руслі (І. Голубовська, Н. Данилюк, С. Жаботинська, В. Жайворонок, А. Загнітко, В. Іващенко, А. Кібрик, В. Кононенко, Т. Космеда, О. Потєбня, С. Попов, А. Приходько, О. Радчук, В. Ужченко та ін.), а також лінгвістів зарубіжжя: близького (М. Алефіренко, Н. Арутюнова, С. Аскольдов, О. Бабушкін, С. Бурлак, С. Воркачов, В. Колесов, О. Кубрякова, В. Маслова, В. Пропп, В. Телія, О. Шмельов, та ін.) та далекого (Є. Бартмінський, Дж. Лакофф, Р. Лонгакер, Л. Леві-Брюль, К. Леві-Стросс, Ч. Філмор, У. Чейф). У зв'язку з антропоцентричним спрямуванням дослідження, теоретичною основою цієї наукової студії став доробок учених суміжних дисциплін, а саме: психологів

(К. Альдерфера, А. Маслоу, Г. Мюррея, К. Обуховського); філософів (К. Момджяна, В. Татаркевича); історика-медієвіста М. Монтанарі; антрополога Б. Поршнева; економіста С. Корнекової; фізіологів (М. Введенського, І. Павлова М. Сеченова, О. Ухтомського, Ч. Шеррінгтона); нейрфізіологів (Т. Дікона, Дж. Ріцолатті, К. Сінігалья) та ін.

Актуальність дослідження зумовлено посиленою увагою сучасних науковців до когнітивного сприйняття дійсності та новітніми антропологічними розвідками в лінгвістиці. Вивчення мовної репрезентації конкретних первинних адаптивних потреб людини вможливує розкриття особливостей устрою й функціонування етнічної та індивідуальної мовної свідомості, динаміки семантики й прагматики відповідної мови на основі акцентуалізації номінативного процесу, трансформації самого ментального світу членів певного мовного колективу, актуалізації мовної культури, зокрема й носіїв російської мови, ширше – лінгвокультури загалом.

Зазначений аспект є культурно значущим для абсолютно всіх етноспільнот, оскільки характеризується глобальністю й універсальністю, що виявляється в цінності цього явища для існування і окремого індивіда, і суспільства загалом. Це також визначає актуальність дисертаційного дослідження, що спрямоване на комплексний аналіз засобів вербалізації екстрених потреб людини (понять «їжа», «тепло», «безпека») у контексті наївної категоризації світу носіїв російської лінгвокультури.

Зазначені поняття є складними ментальними утвореннями, мають соціокультурну значущість, оскільки належать до найважливіших чинників життєдіяльності людини. Безумовно, цей факт не міг залишитися поза увагою лінгвістів. Репрезентанти базової біологічної адаптивної потреби в їжі, теплі, безпеці досить широко репрезентовані в лексикографії (див., наприклад, Фасмер, 2004; Ожегов, 2006; Крилов, 2005; Федоров, 2008), проте не піддавалися окремому глибокому вивченню в контексті сучасних когнітивних досліджень. У російському мовознавстві, незважаючи на низку досліджень, присвячених опису концептів ЇЖА, ТЕПЛО, БЕЗПЕКА (рос.

ЕДА, ТЕПЛО, БЕЗОПАСНОСТЬ), відсутній їх комплексний і цілісний аналіз.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження виконано відповідно до наукової тематики кафедри слов'янських мов Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди «Закономірності функціонування слов'янських мов: динамічний, прагматичний і методичний аспекти» (державний реєстраційний номер 0117U000812). Тему дисертаційної праці затвердила вчена рада Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди (протокол № 9 від 22. 12. 2017 року). Було здійснено й уточнення теми кваліфікаційної праці (протокол № 6 від 29. 06. 2021 року).

Мета дисертаційного дослідження полягає в системному описі та встановленні особливостей вербалізації первинних адаптивних потреб людини (їжа, тепло, безпека) у межах когнітивно-дискурсного аналізу.

Окреслена мета передбачає виконання таких **завдань**:

1) визначити й схарактеризувати значущість біологічних основ існування та когнітивної діяльності людини в номінації реалій довкілля на підґрунті сучасних розвідок антропоцентричних наук;

2) обґрунтувати лінгвістичну (семантичну, прагматичну), соціокультурну, онтологічну, аксіологічну та культурологічну сутність понять «їжа», «тепло», «безпека», що позначають первинні адаптивні потреби людини в російській мові, лінгвокультурі;

3) з'ясувати закономірності появи відповідних номінацій, взаємозв'язок між ними, особливості вербалізації первинних потреб людини в контексті наївної категоризації світу;

4) виявити своєрідність поняттєвих (семантико-прагматичних) компонентів лексем, що позначають первинні адаптивні потреби людини й номінативні техніки їх вербалізації, та описати основні образні компоненти (прагматикон) лексичних і фразеологічних одиниць, що вербалізують поняття «їжа», «тепло», «безпека»;

5) проаналізувати вербальні відтворення первинних потреб людини в дискурсах різних типів (фольклорному, художньому і рекламному) та продемонструвати їх семантико-прагматичний потенціал в актуалізації понять «їжа», «тепло», «безпека».

Об'єктом дослідження обрано номінації *їжі, тепла, безпеки* як важливі складники мовної картини світу, компоненти мовної свідомості, що вербалізують поняття адаптивних потреб людини.

Предмет аналізу – структурно-семантичні особливості й образний потенціал (прагматикон) мовних репрезентантів адаптивних потреб людини.

Матеріал дисертаційної праці – жанри російського фольклору (казки та система паремій), а також ключові лексичні одиниці, що в сукупності складають основу феномена наївної категоризації світу, зокрема й для репрезентації понять «їжа», «тепло», «безпека»; художній дискурс – оповідання О. Солженіцина, зокрема «Один день Івана Денисовича», «Матрьонине подвір'я» (рос. «Один день Ивана Денисовича», «Матрёнин двор»), лінгвістичні особливості яких висвітлюють важливість первинних фізіологічних потреб; рекламний дискурс, що відбиває первинні загальнолюдські потреби й цінності. У роботі використано ілюстративний матеріал спорідненої української мови для виявлення спільних рис слов'янської ментальності у вербалізації понять «їжа», «тепло», «безпека», а також англійської мови, що має далекі генетичні зв'язки, з метою поглиблення лінгвістичного аналізу російськомовних вербальних утворень та підтвердження наявності спільних прототипів репрезентантів найвагоміших для людства досліджуваних понять. Загалом проаналізовано приблизно 2500 слововживань.

Зміст поставлених у роботі завдань визначив використання таких загальнонаукових і власне лінгвістичних **методів дослідження**: (1) вилучити імпліцитну екстралінгвістичну інформацію, закладену в дискурсі художнього твору, дає можливість *когнітивно-дискурсивний метод*, що використаний для (а) структурного аналізу текстового простору на всіх його рівнях – від

фонетичного до синтаксичного, та (б) аналізу контекстуального, що передбачає вивчення конкретної ситуації мовлення з урахуванням таких чинників, як час, місце, когнітивний портрет людини та її соціальні відносини; (2) *аналіз словникових дефініцій і тлумачень* уможливив виокремлення поняттєвого ядра досліджуваних феноменів та їх конотацій (прагматичне значення); (3) *метод історико-етимологічного аналізу* слугує встановленню смислової (семантичної і прагматичної) динаміки досліджуваних понять; (4) *метод порівняльного аналізу* (а) споріднених (російська та українська) мов та (б) мов, що мають далекі генетичні зв'язки (англійська мова), уможливив виявлення тотожної семантики поняття «безпека» в когніції різних культурних концептосфер; (5) *описовий метод* використано для систематизації та узагальнення теоретичного матеріалу, (б) актуалізовано й елементи *компонентного та прототипного аналізу* для виявлення основних ознак та особливостей понять, що вивчаються.

Гіпотеза дослідження ґрунтується на методологічному положенні щодо виокремлення первинних фізіологічних потреб людини, яке на сьогодні здійснено вченими різних поколінь і різних галузей знань, що вивчають феномен людини. Оскільки когнітивна лінгвістика насамперед порушує питання «чому?», то плануємо пояснити, чому і як відбувається вербалізація понять, що позначають найбільш важливі екзистенційні необхідності homo sapiens, як-от: їжа, тепло, безпека. Гіпотеза зводиться до того, що ментальне сприйняття і рефлексія носіїв російської лінгвокультури сфокусовані саме на тих реаліях довкілля, що оточували прадавніх слов'ян. Це пов'язано з природніми умовами існування, їхнім побутом, сімейним устроєм, культурними традиціями тощо. Первинні адаптивні потреби стають підґрунтям для розвитку інших, таких, що корелюють з розвитком людини, а саме – з удосконаленням її когнітивного потенціалу. Вербалізація цих первинних потреб і є стартом для подальшої еволюції людини та її мови.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що вперше з позицій антропоцентризму здійснено комплексне когнітивне дослідження понять, що

позначають первинні адаптивні потреби людини: «їжа», «тепло», «безпека»; у методологічному плані вперше використано інтеграцію психологічного, історичного векторів дослідження із соціокультурним, що вможливило виявлення та опис лексико-дериваційних та граматичних процесів формування окреслених понять.

Теоретичну значущість дослідження вбачаємо в застосуванні інтегрованого опису найбільш значущих у культурному, онтологічному та аксіологічному вимірах понять «їжа», «тепло», «безпека», що своєрідно виявляються в межах російської лінгвокультури. Результати та висновки дисертації можуть стати підґрунтям для моделювання й аналізу інших понять, що вможливить поглиблення знань про організацію ментального лексикону та його зв'язок з етнокультурними особливостями і цінностями людини, що фіксується насамперед у семантиці, синтактиці і прагматиці кожної мови.

Практичну значущість роботи визначаємо можливістю застосування результатів дослідження з навчальною метою, передусім під час читання нормативних навчальних курсів з когнітивної лінгвістики, теорії та філософії мови, під час дослідження проблем дискурсології та лінгвокультурології, когнітивної та діяхронічної семантики і прагматики, укладанні словників культурно значущих концептів тощо.

Особистий внесок здобувача. Усі теоретичні положення та практичні результати розроблено й отримано в дисертації одноосібно. Наукових праць, написаних у співавторстві, немає.

Апробація результатів дослідження. Основні результати й висновки роботи оприлюднено на засіданнях кафедри слов'янських мов (2017–2019 рр.), зарубіжної літератури та слов'янських мов Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди (2019–2021 рр.); основні положення дисертації та деякі її аспекти обговорено на таких конференціях: Міжнародна наукова конференція «Ідеї Харківської філологічної школи в парадигмах сучасного гуманітарного знання: традиції і новаторство» (19–20 жовтня 2017 р., Харків); Міжнародна наукова конференція «Лінгвістика

XX століття: здобутки та перспективи» (15–16 листопада 2017р., Херсон); XXVII Міжнародна наукова конференція ім. проф. Сергія Бураго, присвячена 100-річчю Національної академії наук України «Мова й культура» (25–27 червня 2018 р., Київ); IV Міжнародна науково-практична конференція «Проблеми мовної особистості: лінгвістика і лінгводидактика». (18–20 жовтня 2018 р., Черкаси); IX Міжнародна наукова конференція «Лексико-граматичні інновації у сучасних слов'янських мовах» (12–13 квітня 2019 р., Дніпро); V Всеукраїнська мультидисциплінарна конференція. «Чорноморські наукові студії» (17 травня 2019 р., Одеса); XVIII Міжнародна наукова конференція з актуальних проблем семантичних досліджень «Мова – текст – дискурс: проблеми структури та семантики» (15–16 травня 2019 р., Харків); V Міжнародна наукова конференція «Світ мови – світ у мові» (24–25 жовтня 2019 р., Київ); Міжнародна науково-практична конференція «Розвиток філологічних наук: європейські практики та національні перспективи» (25–26 жовтня 2019 р., Одеса); Всеукраїнські наукові читання, присвячені пам'яті Леніни Павлівни Черкасової (21 травня 2020 р., Харків); Всеукраїнська науково-методична конференція. Фрізманівські читання: науково-методична спадщина, продовження традицій. (24 вересня 2020 р., Харків); V Міжнародна науково-практична конференція «Проблеми мовної особистості: лінгвістика та лінгводидактика» (26–27 листопада 2020 р., Черкаси); XIV Міжнародна наукова конференція «Актуальні проблеми романо-германської філології та прикладної лінгвістики» (14 травня 2021р., Чернівці).

Публікації. Основні положення й результати дослідження оприлюднено у **9** одноосібних статтях, **6** із яких опубліковано в провідних фахових виданнях, затверджених МОН України, **2** – у вітчизняних нефахових виданнях **1** – у зарубіжному виданні, що проіндексовано в базі даних Scopus, а також у **9** тезах.

Структура роботи. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаної літератури (252 позиції), п'яти додатків.

Повний обсяг роботи становить 229 сторінки, обсяг тексту дослідження 202 сторінки.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ КОГНІТИВНОГО ПІДХОДУ ДО ВИВЧЕННЯ ВЕРБАЛІЗАЦІЇ ПЕРВИННИХ АДАПТИВНИХ ПОТРЕБ ЛЮДИНИ В МОВОЗНАВСТВІ

1.1. Когнітивна діяльність людини в номінації реалій довкілля

Починаючи із часів античності, людство шукає відповіді на питання про походження мови в теоріях «правильності іменувань», а також у двох антагоністичних напрямках: «фесей» і «тесей». Як відомо, перша з них уже виокремлювала біологічні, природні особливості появи мовних процесів, а друга стверджувала свідомий, артифіціальний характер мови в соціумі, не пов'язаний із сутністю речей. Ці доктрини продовжували існувати в європейській лінгвістиці тривалий проміжок часу й не втратили своєї актуальності.

Як зауважила лінгвіст-когнітолог О. С. Кубрякова, «в еволюції мов помітну роль відводили номінативній діяльності людини, антропоцентричній природі цієї діяльності, її мовномислинневим особливостям» (Кубрякова, 2004, с. 141). Вивчаючи мови, сучасні дослідники у сфері когнітивної лінгвістики спираються передусім на принцип антропоцентризму, з огляду на який саме людина є творцем мови. Адже виключно людські ментальні здібності задіяні в процесах категоризації та номінації реалій довкілля.

Загальновідомо, що термін *номінація* має неоднозначне визначення в лексикографічних джерелах. Насамперед номінація (англ. *nomination*), або називання, визначається як «процес, конкретне співвіднесення слова з певним референтом» (Ахманова, 2013, с. 261). Крім того, номінація ще й «називна функція або сторона слова, семантичний аспект слова, що вживається (виникає) у певній мовленнєвій ситуації чи контексті (Ахманова, 1966, с. 261). Когнітивна діяльність людини зумовлює й безпосередньо процес найменування, і використання вже сформованої номінації. У цій

роботі будемо використовувати названий термін у двох значеннях, тому ідентифікуватимемо його *номінація*¹ і *номінація*².

Поняття «їжа», «тепло», «безпека» дуже давні і граматично належать до розряду іменників, що підкреслює архаїчність їх походження. Американський когнітолог Т. Гівон стверджує, що такою причиною служить континуум стабільності в часі. За його переконанням, іменники – найбільш сталі в часовому просторі об'єкти (цит. за: Кубрякова, 2004, с. 138).

З огляду на те, що слова виникають завжди з одним значенням, поняття «їжа», «тепло», «безпека» мають прототипи, що впродовж еволюції людини й мови, отримують відповідний розвиток. Прототипи асоціативно пов'язують первинні¹ та вторинні номінації². Дж. Лакофф приділяє особливу увагу саме когнітивному аналізу прототипів як лексем з переліком сталих сутнісних ознак з урахуванням чуттєвих, емоційних образів, які вони утворюють. Науковець упевнений, що «теорія прототипів змінює наше уявлення про найбільш фундаментальну здатність людини до категоризації, а разом з нею наше уявлення про те, чим є людський розум і мислення» (Лакофф, 2011, с. 234). Вивчаючи вербалізацію мислення крізь призму категорій мови, когнітолог спирається на послідовність чинників у ланцюжку формування прототипів: чуттєвий досвід, важливість для життя та здоров'я і, нарешті, духовний рівень.

Розмірковуючи про різноманіття значень слова, французький філософ П. Абельяр пропонує теорію трьох видів значень: інтелектуальне, уявне (чуттєве) і істинне (або реальне). Перше з них, інтелектуальне значення, є результатом розумової діяльності, унаслідок чого відбувається утворення понять. Але розумові процеси не завершуються на цьому етапі, а трансформуються в образи предметів навколишнього середовища: «ми створюємо образи як знаки, що позначають не лише образи, а через їх посередництво відносяться до речей (*imagines tantum pro rebus constituimus non eas quidem significantes, sed in eis res attendentes*). Образи (*figmenta animi*) розглядаються як «знаки» (цит. за: Десницкая, 1985, с. 261). Беручи до уваги

погляди філософа, маємо змогу з'ясувати, що появи образу предмета, породженого уявою, передуює розумовий процес, що створює поняття. «Речі природньо передують поняттям; людина, перш ніж знайти слово для іменування речі, осягає природу. Ім'я дається речі для того, щоб уможливити виникнення поняття» (цит. за: Десницкая, 1985, с. 262). Відповідно, Абеляр репрезентує мову як явище двогранне, одна зі сторін якої апелює до предметів, інша – до думки. Мова є засобом поширення метазнань і водночас – знаряддям для пізнання сутності речей. Перше твердження є ключовим у цьому ланцюгу міркувань, виявляється суттєвим для когнітологів і віддзеркалюється в сучасних когнітивних дослідженнях (напр., Т. Гівон, О. С. Кубрякова та ін.).

О. С. Кубрякова стверджує, що «ім'я і є насамперед назвою чогось у світі, і яку б функцію не виконувало слово (навіть функцію окремого висловлювання), воно передусім повинно щось означати й позначати» (Кубрякова, 2004, с. 121). Цей аргумент науковиці є фундаментальним для дослідження.

«Мовна творчість» людини, закладена генетично, виявлялася в позначенні й означуванні онтологічно необхідних понять, до яких слов'яни уналежнювали їжу, тепло й безпеку. У свідомості давніх людей ці поняття не лише сформувалися, укоренилися, але й тісно переплелися. Для продовження життєдіяльності людині необхідно їсти; щоб добути їжу, потрібно думати про безпеку; щоб вижити, особливо за умов тривалого впливу низьких температурних режимів, необхідне тепло; щоб бути в теплі, потрібно подбати про наявність їжі й безпеки. Побутові проблеми, повсякденні виклики природи змушували її думати й приймати рішення щодо шляхів їх успішного подолання, так впливаючи на розвиток когнітивних здібностей, зокрема мислення.

Згідно з думкою В. фон Гумбольдта, мовні здібності закладені в мисленні і є сутнісною специфікою людини, а мова – «інтелектуальний інстинкт». Необхідно відзначити, що в концепції лінгвіста простежуються

наукові установки двох видатних мислителів – Й. Гердера та І. Канта. Продовжуючи дослідження Й. Гердера, В. фон Гумбольдт наполягає на єдності розвитку мислення й мови в антропогенезі й розмірковує про некоректність підходу до розгляду проблеми походження мови виключно з мовознавчого аспекту.

Філософські погляди І. Канта відзначилися безсумнівним впливом на світогляд В. фон Гумбольдта й стали засадничими в концепції лінгвіста про «внутрішню форму мови». Як відомо, І. Кант виокремив три форми пізнання: чуттєвість, мислення і розум, де чуттєвість є осередком відчуттів, мислення відповідає за формування понять і суджень, тоді як розум – сукупність висновків. Априорні судження І. Кант виокремлює особливо, важливим є його визначення антиномій. На переконання І. Канта, за допомогою априорних форм розуму різні чуттєві сприйняття досягають єдності, а її найвища форма уособлена в єдності самосвідомості.

Мовознавець і філософ убачає у свідомості особливий початок і, дотримуючись концепцій І. Канта, робить спроби з'ясувати причини виникнення мовного різноманіття та за допомогою теорії априорних понять пояснює єдність окремих мов, так само як існування прамови. В. фон Гумбольдт стверджує: «Створення мови зумовлено внутрішньою потребою людства. Вона не лише зовнішній засіб спілкування людей у суспільстві, але закладена в природі самих людей і потрібна для розвитку їхніх духовних сил і формування світогляду ... » (Алпатов, 2018, с. 59). Німецький науковець розглядає мову як розумову діяльність і дає пояснення природі мови: «Мова починається безпосередньо і одночасно з першим актом рефлексії, коли людина з темряви пристрастей, де об'єкт поглинається суб'єктом, пробуджується до самосвідомості – тут і виникає слово, а також перше спонування до того, щоб раптово зупинитися, озирнутися і визначитися» (Гумбольдт, 1984, с. 301). Мова зароджується в людській самосвідомості, що відкидає суб'єктивне, а розвивається як біологічний організм, природно існуючий об'єкт.

Мовна концепція В. фон Гумбольдта виокремила певні віхи в лінгвістиці, уперше надавши можливість визначити в аспекті антропоцентризму напрямки осмислення питання про людську цілісність, що уособлена в триєдиній формулі: людина – мова – мислення. Дослідження цієї тріади особливо активізувалися в сучасній лінгвістиці, її вивченню присвячені роботи С. А. Бурлак, А. Вежбицької, М. С. Корбалліса.

Сучасні дослідження виходять за межі цієї тріади, розширюючи діапазон лінгвістичної науки й включаючи в зазначений ряд об'єктивну дійсність, вплив екстралінгвістичних факторів на мовну систему, що належить до прогресивних постулатів мовознавства. Загальновідомо, що класична лінгвістика протиставляла мовну систему реальному спілкуванню (концепції Ф. де Соссюра, пізніше Н. Хомського).

Актуальні когнітивні дослідження приділяють пильну увагу реальній мовній діяльності в певному часовому відрізку (дискурсі). Відродження зацікавленості до діяльнісного підходу у вивченні мовних явищ виводить на перший план питання щодо внутрішньої форми найменувань, про яку В. фон Гумбольдт писав так: «Під знаком внутрішньої форми йдуть пошуки початку мови, того, що стоїть за мовою, у *підґрунті* мови» (цит. за: Скоробогатова, 2021, с. 186). О. С. Снітко зауважує, що «внутрішня форма як синхронічний компонент семантичної структури номінативної одиниці регулює змістовий план мовних знаків, так впливаючи на їх дистрибуцію та функціонування» (Снітко, 1990, с. 4). У зв'язку із зацікавленістю сучасних науковців категорією внутрішньої форми (див., напр., Скоробогатова, 2021; Радчук, 2019; Бибихин, 2008), постають питання щодо її комунікативної релевантності та можливості безпосередньо впливати на мовленнєвий процес. Знайти розв'язання поставлених проблем дає змогу когнітивна лінгвістика.

Не викликає сумніву твердження про глибокий взаємозв'язок мови й ментальних процесів людини, зокрема таких, як, наприклад, пам'ять, свідомість, сприйняття, категоризація, тому когнітивна лінгвістика шукає

пояснення мовних явищ у розумових здібностях людини. Перші кроки в цьому напрямку були зроблені американськими науковцями (Дж. Лакофф, Р. Лонгакер, Ч. Філмор). Ці дослідження належать до так званого другого покоління когнітивної лінгвістики, започаткованої Дж. Лакоффом і М. Джонсоном. Її основним постулатом є визнання передусім тілесної природи розуму, унаслідок зв'язку з якою і за допомогою тілесного досвіду ментальні структури в силу своєї природної сутності набувають певного значення. З метою проникнення в біологічну природу мови (і, відповідно, мислення), на думку Дж. Лакоффа, потрібно звернутися до нейронних процесів мозку людини. Нейронній теорії мови присвячені його останні розвідки (див. Lakoff, Johnson, 1999).

Необхідність взаємоінтеграції лінгвістики й біології усвідомлюється багатьма науковцями, які продукують появу нових праць у цьому руслі. Так, Т. Гівон значну увагу приділяє біолінгвістиці, вивченню мови на основі розуміння її як властивості, що притаманна живій людині. Ось чому мова біологічна за своєю природою, а «у вивченні біологічних організмів особливе значення в дослідженні й класифікації надається відповідним адаптивним функціям» (Гівон, 2002, с. 205). Його сучасна праця «Біолінгвістика», де автор простежує паралелі між еволюцією мови та мовною діахронією, викликала неабиякий резонанс у наукових лінгвістичних колах. Когнітолог досліджує адаптивну функцію мови як біологічне явище і як еволюційний продукт, отриманий людством унаслідок соціально-культурної взаємодії. Розгляньмо лише деякі назви розділів праці: «Мова як біологічна адаптація», «Людська мова як продукт еволюційного розвитку» тощо. Такий підхід до мовного феномену свідчить про встановлення нової парадигми в науці про людське пізнання, невід'ємним складником якого є природна людська мова – її біологічна парадигма, що зумовлює вивчення мовних процесів як живих біологічних процесів, пов'язаних з адаптивними функціями людини. Саме в межах такого бачення проблеми й вивчаємо особливості вербалізації понять «їжа», «тепло», «безпека».

Серед первинних адаптивних потреб людини вибір для дослідження трьох базових біологічних потреб (їжі, тепла, безпеки) був не випадковим. Оскільки когнітивна лінгвістика виявляє своє коріння в дослідженнях американських лінгвістів, вважаємо за необхідне взяти за основу концепцію одного із засновників дискурсивно-орієнтованого напрямку Т. Гівона. З огляду на той факт, що людські прагнення до пізнання сутності слова як породженого розумом феномена беруть витoki в глибокій старовині, когнітолог позначив чітку аксіологічну сферу дискурсивної спрямованості: «вузьке коло комунікативних топіків, обмежених найбільш екстремними адаптивними потребами: їжа, комфорт, тепло, безпека» (Гівон, 2015, с. 104). Маємо намір досліджувати три з названих потреб: їжу, тепло та безпеку.

Ще одним важливим аргументом на користь вибору для аналізу понять «їжа», «тепло», «безпека» послугував той факт, що для слов'янської ментальності в системі просторово-темпоральних координат саме ці потреби висувуються на перший план. Підставами для такого твердження є мовний матеріал, представлений нами у діахронії: фольклорні твори дописемного періоду, сучасні рекламні тексти та мала проза О. Солженіцина. На відміну від американців, поняття «комфорт» не належить до першорядних у слов'ян. Не викликає сумнівів, що потреба в їжі є актуальною для всіх без винятку етнічних колективів, однак особливості вербалізації цієї необхідності, її аксіологічна особливість зумовлені географічними, кліматичними, культурними, релігійними і т. п. аспектами. Зауважмо, наприклад, що для арабських та азіатських народів поняття «хліб», «каша» мають зовсім іншу ментальну репрезентацію (порівн., *хліб* – це 'перепічка безопарного способу приготування', каша – 'рис, що подається як гарнір'). Поняття «тепло» для мешканців африканського континенту не має актуальності з огляду на кліматичні умови, але для слов'янських народів, особливо тих, які мешкають у північних районах, перебування в умовах комфортного температурного режиму надзвичайно важливо в екзистенційному плані. Поняття «безпека» є суто соціальним конструктом і залежне від економічних, географічних та

інших чинників. Порівняймо, для пересічного мешканця Південно-Африканської Республіки та мешканця центральної частини Росії це поняття не буде тотожним за своїм змістом, формами його забезпечення, за конкретних реальних ситуацій, що змушують вдатися до заходів захисту. Адже безпека мешканця ПАР більшою мірою базується на його основних буттєвих характеристиках, переважно кількісного плану, але не якісного. Ментальна й вербальна рефлексії на поняття «безпека» залежать від тих викликів і загроз, що виникають у процесі людської життєдіяльності. Із появою нових загроз, зокрема таких, як пандемії, терористична небезпека, екологічні катастрофи та т. п., змінюється і зміст поняття «безпека». Формується коло понять, пов'язаних з безпекою, що віддзеркалюють ті чи ті її сторони (міжнародна безпека, культурна безпека, духовна безпека, кібербезпека тощо). Отже, бачимо, що соціальний і загальнокультурний контексти буття впливають на сприйняття та особливості вербалізації понять «їжа», «тепло», «безпека». Залежно від викликів, перед якими постає кожне покоління й кожне співтовариство, вони потребують актуальних артикуляційних виявів і нових сенсів.

Зауважмо, що в лінгвістичних дослідженнях Homo Lingualis останніх років в аспекті «людина в мові» все частіше фігурують поняття аксіології, що, як відомо, досліджує категорію цінностей як змістотворчих підстав людського буття, спрямованість і вмотивованість існування людства. Згідно з постулатами аксіології, реструктурується саме поняття мови – «це й простір енергейного (і, додамо, фрактального за своєю сутністю) перетину безлічі модусів переживання буття людиною в його впливаючому діалозі з пізнанням і освоєнням світу і самим собою в процесах життя – виживання, залучення, самовираження ...» (Серебренников, 2011, с. 3). Отже, на передній план у дослідженні взаємовідносин людини і мови висунуто життєво важливі процеси біологічного характеру, «відбиваючи концепцію взаємозумовленості біологічного, психологічного, соціокультурного, трансцендентного

і екзистенціального способів буття людини» (Серебренников, 2011, с. 7). Підтримуємо таке бачення проблеми й надалі спираємося й розвиваємо його.

Феномен цінності виходить за межі філософського вивчення і відбивається в лінгвоаксіології – напрямі лінгвістичних досліджень, спрямованих на вивчення оцінки та оцінних категорій. Перші напрацювання на терені східнослов'янської мовної парадигми належать Н. Д. Арутюновій, яка здійснила фундаментальний концептуальний аналіз лексем з оцінною семантикою (див. Арутюнова, 1988). Багатоаспектне вивчення категорії оцінки в українському мовознавстві започаткувала Т. А. Космеда, обґрунтувавши такий лінгвістичний напрям, як «аксіологічна прагмалінгвістика», в межах якої оцінка відтворює не лише аспект семантики (як структурно-семантична категорія) та синтактики (функції, що супроводжує зміст висловлення), але й становить «явище, в основі якого – спеціальний відбір мовних засобів з урахуванням усіх чинників, що впливають на формування оцінного значення» (Космеда, 2000, с. 338), що уможливило комплексне вивчення оціночних конотацій у різних мовних аспектах. На процесах становлення аксіологічних характеристик прототипів досліджуваних понять «їжа», «тепло», «безпека» й особливостях подальшого розвитку їх внутрішньої форми зосереджується увага в наступних розділах.

1.2. Поняття «потреби людини» в міждисциплінарному розумінні з урахуванням діахронічного аспекту

1.2.1. Вивчення давніх уявлень про потреби людини в гуманітарних науках та їх мовної репрезентації

Відзначмо, що вже в найдавніших джерелах лінгвістичних знань вивчаються проблеми, що актуалізують згадані людські потреби. Дослідження людських потреб, їх диференціація та вплив на розвиток соціуму мають актуальний характер і викликають пильний інтерес учених найрізноманітніших наукових сфер. С. І. Ожегов позначає потребу як «запит,

необхідність у чому-н., що вимагає задоволення» (Ожегов, 2006, с. 1331). З точки зору психології, «потреби – форма зв'язку живих організмів із зовнішнім світом, джерело їх активності (поведінки, діяльності). П. як внутрішні сутнісні сили організму спонукають його до здійснення якісних форм активності, необхідних для збереження й розвитку індивіда і роду. У своїх первинних біологічних формах П. виступають як необхідність, яку відчуває організм у чомусь, що перебуває поза ним і зумовлено вимогами його життєдіяльних процесів» (Мещеряков, 2002, с. 368). Як бачимо, психологія розглядає людські потреби крізь призму мотиваційних форм, що провокують дієву активність індивідуума.

Природничі науки співвідносять потреби зі «здатністю до саморегуляції», властивій всім живим організмам (за І. П. Павловим) або з процесом гомеостазу. Видатний фізіолог і дослідник вищої нервової діяльності І. П. Павлов стверджував, що «для нормального функціонування організму є суттєвим стан внутрішньої рівноваги всіх органів, їх оптимальна гармонійна взаємодія. Рівновага ця, однак, часто порушується, оскільки в організмі відбуваються зміни, пов'язані з обміном речовин і зі змінами в його зовнішньому середовищі, такими, як значне підвищення або зниження температури навколишнього середовища, небезпека з боку ворогів і т. д.» (Цит. за: Обуховський, 2003, с. 33). Наприклад, у процесі зниження температури повітря в індивідуума виявляється фізіологічна потреба в теплі, унаслідок людина починає виконувати рухи руками, активно рухатися, тупаючи, тим самим відновлюючи внутрішню рівновагу організму. Розмірковуючи про первинні адаптивні потреби, дослідники розглядають уроджені фізіологічні потреби, без яких неможлива життєдіяльність людини (вода, їжа, тепло, безпека та ін.), а їх фрустрація завжди носить деструктивний, патогенічний характер.

Питання про диференціацію первинного й вторинного в номінації¹ людських потреб, співвідношення біологічних, духовних і соціальних запитів знаходить утілення і в дослідженнях часів античності (Аристотель, Геракліт,

Епікур, Платон та ін.), і в роботах сучасних науковців (К. Альдерфер, В. Врум, К. Левін, Д. Макклелланд, А. Маслоу та ін.), що виразно вказує на актуальність досліджуваної проблеми.

Звернімося до перших згадок про потреби людини як члена соціуму, що прописані у філософських трактатах Геракліта Ефеського (544 – 483 рр. до н. е.). Античний філософ не ставив за мету конкретно диференціювати або категоризувати потреби, але, працюючи над питанням впливу золота на розвиток соціуму, виявив співвідношення людських і суспільних потреб і підсумував, що без їх розуміння не можна усвідомити принципи екзистенції людського суспільства та суті кожного окремого індивідуума.

Про людські потреби розмірковували Антифонт з Афін (V ст. до н. е.), Демокріт Абдерський (460 – 370 рр. до н. е.), Епікур (342 – 271 рр. до н. е.). У межах гедонізму вони розглядали потреби як шлях до реалізації щастя й задоволення життям. Зокрема, Антифонт розмірковував про рівність людей і ідентичність їхніх потреб від природи: «...у всіх людей потреби від природи однакові... . І справді, ми всі нарівно дихаємо повітрям – через рот і ніс – і їмо ми всі однаково – за допомогою рук» (Антологія, 1969, с. 321). Демокріт порівнював потреби з нестатками, вважаючи, що останні є спонукальним чинником людської діяльності.

Давньогрецький філософ Епікур у міркуваннях про способи досягнення щастя прийшов до висновку, що людські потреби діляться на природні та необхідні, тобто життєво важливі, зокрема – їжа, житло і одяг; інші природні, але такі, що не належать до життєво необхідних, наприклад, потреба в продовженні роду і, нарешті, неприродні – влада, матеріальний достаток, розваги. До того ж, за твердженням філософа, для досягнення щастя достатньо задовольнити першу категорію потреб, а повне задоволення третьої є недосяжним: «Голос плоті – не голодувати, не бути спраглим, не мерзнути. У кого є це, і хто сподівається мати це і в майбутньому, той із самим Зевсом може посперечатися про щастя [...]. Багатство, затребуване природою, обмежене і легко здобувається, а багатство, зумовлене порожніми

думками, тяжіє до нескінченності» (Адо, 1999, с. 128). Зауважмо, що слово «плоть» Епікур вживає не в класичному значенні «тіло людини або його частина», філософ розширює семантику цього слова, зосереджуючи увагу на індивідуумі, суб'єкті, що відчуває певні бажання й потреби.

Вагомий внесок у розробку диференціації людських потреб і новаторських досліджень про принципи виникнення, управління ними, а також наслідки неконтрольованого задоволення «прагнень» уніс Платон (428–348 до н. е.), виклавши свої погляди в праці «Держава». Беручи за основу доцільність і нагальність потреб, філософ виокремив необхідні (неминучі) та інтерпретував їх так: «Ті жадання, яких ми не маємо можливості позбутися, можна було б справедливо назвати необхідними, а також і ті, задоволення яких приносить нам користь; підкорятися й тим, й іншим – неминуче вже за самою нашою природою» (Платон, 2002, с. 309). До цієї категорії потреб філософ уналежнює харчування, тамування спраги, житло, одяг, взуття і т. д. Однак потребу в їжі й воді він виокремлює особливо: «вона і на користь нам, і не може припинитися, поки людина живе» (Платон, 2002, с. 310). Саме в підтримці життєво важливих функцій убачає Платон первинність зазначених потреб. Нагальним екзистенційним потребам науковець протиставляє позбавлені необхідності потреби, серед яких ненажерливість, розпивання вина, матеріальні блага й пропонує з юних років уникати цього, визнаючи в їх надмірності загрозу для розуму. Суттєвим є те, що Платон убачав важливість вивчення потреб не лише для блага окремого індивідуума, а й для суспільства загалом. Філософ писав: «Відчуваючи значну кількість потреб, багато людей збираються воєдино, щоб жити спільно й надавати один одному допомогу» (Платон, 2004, с. 90). Інтерпретуючи питання потреб, переконуємося в тому, що вони відіграють творчу, розвивальну роль для життя людства, провокують появу розподілу праці, сприяють соціальному становленню і вдосконаленню суспільства.

Інноваційним для свого часу є погляд Аристотеля на диференціацію потреб. Він убачає поділ потреб на рослинні (порівнюючи необхідність

у харчуванні, диханні і тамування спраги для життя людини зі зростанням рослин) і істинно людські (сім'я, суспільство, держава), що відрізняє й возвеличує людину над світом тварин і рослин, а задоволення цих потреб становить найважливішим для індивідуума соціального.

Давньоримський мислитель Тіт Лукрецій Кар (бл. 99–55 рр. до н. е.) в епічному творі «Про природу речей» відзначав у потребах рушійну силу для поведінкової діяльності людини. Описуючи первісну людину більш сильною фізично за своїх сучасників, він наголошував на відсутності вдосконалень і надмірностей у неї, адже незначні потреби в їжі, питті, теплі було легко задовольнити. «Значущими потребами» науковець називав практичні потреби людей, виокремивши особливості первинних рис людини, що закладені в основі її поведінки.

Формування поняття «потреби», його розмежування на фізіологічні (природні, життєво необхідні) і духовні (ідеальні) запропоновано в значній кількості праць філософів епохи Античності. Мислителі давнини відзначали беззаперечний вплив потреб на життя людини й суспільства.

У розвиток досліджуваної проблематики значущим є внесок французького філософа П. А. Гольбаха (1723–1789 рр.). Запропонована науковцем класифікація потреб залишається актуальною й сьогодні. У праці «Система природи» учений розмежовує чинні потреби людини на «перші» (первинні) і «уявні» (умовні). Перші – надані людству природою для підтримки й збереження фізичного існування та душевної рівноваги. Як наслідок задоволення перших потреб неминучою є поява уявних, що з'являються внаслідок діяльності уяви. Філософ говорить про те, що всі люди приходять у цей світ однаково голими й безпорадними: «усі індивіди, з яких складається рід людський, отримали від природи однакові права, однакові бажання й потреби, так само як і відразу до одних і тих самих предметів» (Гольбах, 1963, с. 98). Але людина сама вигадує все нові потреби, чужі його природі, і шляхи їх задоволення, з приводу чого філософ висловлює застереження – «у (...) наших потребах джерело наших страждань» (Гольбах,

1963, с. 357), але все ж уважає етап переходу від перших до уявних потреб неминучим і пов'язує його із сутністю людини. Фізіологічні потреби, завдяки їх задоволенню, є спонукальним знаряддям до праці, і, як наслідок, розвитку соціуму. Науковець убачав первинність потреб стосовно інтересів, спрямованих на особистісний добробут суб'єкта. Особливу увагу філософ приділяв такій необхідності, як безпека: «суспільство зобов'язане забезпечити громадянину добробут; (...) і нарешті, гарантувати йому безпеку, без якої будь-які блага стали б марними» (Гольбах, 1963, с. 91). Грунтуючись на цьому переконанні, П. А. Гольбах наголошує, що не лише кожен індивідуум конкретного соціуму зобов'язаний приносити користь і допомагати задовольняти потреби всього колективу, але й саме суспільство має дбати про кожного окремого його члена й задовольняти потребу в безпеці насамперед.

Погляди П. А. Гольбаха поділяв і його сучасник К. А. Гельвецій (1715–1771), але він виокремлював потребу в їжі як найважливішу, оскільки стимулом діяльності індивідуума є фізіологічні потреби, незамінні для підтримки життєдіяльності. Сенс «перших потреб» науковець убачає в природному почутті самозбереження, на противагу іншим, що забезпечують отримання задоволення, дистанціювання болю, страждань. Останні й визначають коло інтересів людини, її почуття. Філософ не лише протиставляє поняття «потреби» vs «інтереси», а й пропонує певні шляхи їх узгодження.

Міркування сучасних науковців – лінгвістів, філософів, соціологів, психологів, біологів, які категоризують та досліджують їх вплив на розвиток суспільства, збігаються на тому, що біологічні (фізіологічні) потреби є базовими, препонентними відносно решти. Диференціація потреб на первинні та вторинні стала класичною (С. Б. Каверін, П. В. Сімонов, Г. А. Мюррей та ін.). Психолог Абрахам Маслоу розподілив потреби на дефіцієнтні і буттєві, соціолог Пітирим Сорокін наполягав на категоризації потреб, відповідно, на біологічні та соціально-психологічні, філософ

і соціальний психолог Еріх Фромм дотримувався поділу на біологічні та екзистенційні. Така диференціація містить у собі субстанційний принцип вивчення потреб індивідуума, оскільки людина із самого початку належить до двох сфер існування: природної і соціальної. «Справді, люди мають тіло, що утворює субстратну основу людської особистості і здійснює активність біологічного типу з властивим їй досоціальним типом адаптації і рефлекторними механізмами задоволення своїх потреб. Тілесність, однак, не заважає людині виступати як надорганічний соціальний суб'єкт, способом життя якого є свідомо, цілеспрямована діяльність, що створює артефактні умови людського існування і самої людини як соціальної істоти» (Момджян, 2015а, с. 80). Взаємопроникненням біологічного й соціального в екзистенції людини й пояснюється існування різних підходів до типології потреб.

Для цього дослідження значний інтерес становить класифікація загальних, притаманних усім людям потреб, розроблена сучасним польським дослідником гуманітарних наук, психологом К. Обуховським. Науковець категоризує загальні потреби на два види: потреби самозбереження і потребу розмноження (збереження виду). Разом з тим потреби самозбереження вчений розподіляє на фізіологічні (потреба в їжі, воді, сні і т. д.) та орієнтовні, тобто широкий спектр рівнів розгалуження, починаючи, наприклад, від фізіологічного рефлекторного змикання кінцівки при торканні до гарячого предмета, і аж до метафізичних міркувань про сенс буття.

Огляд принципів розмежування потреб людини в діахронії зумовив формування актуальної наукової думки щодо проблеми співвідношення потреб та ефективних шляхів урегулювання їх впливу на певний соціум.

1.2.2. Психологічна концепція А. Маслоу

Абрахам Маслоу, американський психолог, засновник гуманістичної психології, став одним з перших дослідників, який розподілив потреби на первинні (дефіцієнтні) і вторинні (буттєві). У визнаній праці «Мотивація і особистість», що вийшла у світ у 1954 році, науковець запропонував

актуальне й на сьогодні обґрунтування диференціації потребностей (піраміда Маслоу), де викладено універсальну концепцію ієрархії людських потреб. Указані потреби корелюють з онтологічними поняттями і їх репрезентацією мовними засобами.

А. Маслоу розробив психологічну теорію про базові потреби, що втілені вербально (номінації¹ їжа, тепло, безпека) і похідні, які науковець називає мега-потребами (справедливість, добробут, кохання). Однак, власне схему, або піраміду, він не створював. Це зробив маркетолог Філіп Котлер, ґрунтуючись на теоретичних постулатах психолога, дещо їх узагальнивши (див. додаток 3, Рис. 1.1).

Вивчаючи будову піраміди, важливо відзначити, що людські потреби А. Маслоу розмістив у напрямку зниження значущості, витлумачуючи зазначене впорядкування таким чином, що індивідуум, який потребує базових, нижчих складових піраміди, не здатен відчувати потреб наступного, більш високого рівня. Американський психолог стверджує: «Навряд чи хто-небудь у змозі заперечити той факт, що фізіологічні потреби – найнагальніші, найпотужніші з усіх потреб, що вони препонентні щодо всіх інших потреб. Практично це означає, що людина, яка живе в злиднях, людина, обділена усіма радощами життя, буде мотивована насамперед потребами фізіологічного рівня. Якщо людині немає що їсти і якщо їй при цьому не вистачає любові й поваги, то все ж передусім вона буде прагнути вгамувати свій фізичний голод, а не емоційний» (Маслоу, 2012, с. 47). Науковець виокремлює сім основних рівнів-пріоритетів; іноді, деякі з них об'єднують для зручності використання (наприклад, маркетологи та економісти схильні об'єднувати 1 і 2 рівні, а біологи 3 і 4), тому видається можливою й піраміда, що складається з п'яти рівнів. Зауважмо, що фундаментальна складова, основа – фізіологічні (або біологічні) потреби в отриманні їжі, тамуванні спраги, потреби тепла і т. п. Тому й носії мови передусім створюють номінації¹, пов'язані із цими процесами. До них належать реалії довкілля,

тобто те, що людина застосовує, наприклад, їжу, засоби та знаряддя для приготування та вживання їжі тощо.

На наступній сходинці міститься не менш значуща для людства потреба в безпеці (автор тлумачить, що до цієї категорії належать як відчуття фізіологічного комфорту, що полягає в наявності притулку, що захищає від несприятливих природних умов і психологічного впливу: почуття впевненості, відсутність страху і т. п. Щаблем вище – потреба в прихильності й любові, на наступному рівні – потреба в належності (визначення місця в людському суспільстві, соціумі, необхідність комунікації), також до цієї категорії відносять і потребу визнання й поваги з боку певного соціального угруповання. На четвертий рівень психолог виносить необхідність ухвалення особистісної діяльності, досягнення успіху й визнання. І лише на п'ятому рівні А. Маслоу розмістив пізнавальні потреби, а, як загальновідомо, людина пізнає довкілля через мову. На думку психолога, лише задовольнивши біологічний голод, людина здатна відчувати спрагу знань, бажання сприймати велику кількість інформаційного потоку, отримувати змогу застосувати набуті знання в практичній сфері, тобто досліджувати, відкривати нове. На вищому рівні піраміди – естетичні потреби (такі, як гармонія, прагнення до порядку, заперечення хаосу, милування красою). І, нарешті, найвищий – потреба в самоактуалізації: реалізація своїх цілей, розвиток власної особистості, комунікативних та пізнавальних творчих здібностей.

Якщо задовольняються первинні потреби, то актуалізуються потреби більш високого рівня, однак, зрозуміло, що зовсім необов'язково нова потреба замінить попередню за умови повного її задоволення. Необхідно також запобігти деяких помилок в оцінюванні того, що послідовність позначених потреб є нерозривною та фіксованою, що відбиває структура піраміди (див. додаток 3, Рис. 1.1). Схематичне зображення демонструє найбільш усталені варіанти, але, безумовно, кожен індивідуум є винятковим і унікальним, відповідно й розташування потреб може незначно варіюватися.

Відповідно до цього буде змінюватися (розширюватися чи звужуватися) словниковий запас мовця.

Разом з тим, як стверджує А. Маслоу, неможлива взаємозамінність базових рівнів більш високими: «Якщо всі потреби індивідуума не задоволені, якщо в організмі домінують фізіологічні запити, то всі інші потреби людина може не відчувати; у цьому разі доцільним буде схарактеризувати стан людини як зголоднілої, бо її свідомість практично повністю захоплена голодом. У такій ситуації організм усі свої сили й можливості спрямовує на тамування голоду; структура та взаємодія можливостей організму визначаються однією метою. Його рецептори й ефектори, його розум, пам'ять, звички – усе перетворюється в інструмент тамування голоду» (Маслоу, 2012, с. 48). На думку А. Маслоу, когнітивні здібності голодної людини першочергово підпорядковані пошукам їжі. Її не цікавить прагнення до волі чи емоційна потреба в високих почуттях, складання віршів і філософські роздуми, коли індивідуум прагне задоволення базової потреби в їжі. Повністю підтримуємо цю точку зору, і, як підтверджувальний приклад, наведемо паремію рос. *любовью сыт не будешь*. Зафіксована паремією народна мудрість онтологічно й аксіологічно виправдана. Хоча для людини як носія мови, що зазнає випробування голодом, потреби в любові, пізнанні, творчості другорядні, неактуальні.

Необхідно відзначити, що психолог досить багато уваги приділяє дослідженню голоду як інтегрованого цілого своєї теорії мотивації, адже потреба в харчуванні впливає на функціонування не лише травної системи людини, а й на когнітивні процеси, її емоційний стан: «Трансформується її сприйняття (голодна людина зовсім по-іншому сприймає їжу), інакше функціонує її пам'ять (людину переслідують спогади про смачну їжу), змінюються емоції (вона стає напруженою і нервовою). Хід і зміст розумових процесів також стають іншими (голодну людину навряд чи захопить виконання завдання з алгебри, скоріше, вона буде думати про способи пошуку їжі). Цей перелік можна продовжувати до нескінченності, поки не

будуть перераховані практично всі функції людини – і фізіологічні, і психічні» (Маслоу, 2012, с. 34). Почуття голоду, на думку науковця, підпорядковує людину на всіх її функційних рівнях.

Зазначмо, що таке всепоглинаюче почуття голоду швидше виняток для сучасного цивілізованого суспільства, ніж правило. Загальновідоме твердження, що рос. *не хлебом единым сыт человек* є неназрілим для екстремальних, у край важких для продовження існування ситуацій, в умовах позбавлення волі, коли саме наявність хліба зумовлює людське виживання. А. Маслоу називає стан крайнього голоду *chronic extreme hunger of the emergency type* (хронічний екстремальний голод у надзвичайній ситуації (пер. наш – О. С.)) і переконаний, що типова людина, яка мешкає в розвиненому суспільстві, відчуває подібне в край рідко, адже завдання сучасного соціуму в тому й полягає, щоб забезпечити задоволення найбільш нагальних біологічних потреб. Якщо індивідуум стверджує, що він голодний, швидше за все, ідеться про появу в нього апетиту або бажання з'їсти що-небудь визначене, ніж про екстремальне відчуття голоду, коли скоринка хліба дає змогу врятувати ситуацію. Хоча, звісно, у деяких країнах ще існують проблеми з наявністю продуктів харчування.

А. Маслоу переконував, що «людина живе хлібом єдиним лише в умовах, коли хліба немає. Але що трапляється з людськими прагненнями, коли хліба в достатку і шлунок завжди заповнений. З'являються вищі потреби, і тоді саме вони, а не фізіологічний голод, керують нашим організмом. У міру задоволення одних потреб виникають інші, більш високі. Так поступово, крок за кроком, людина наближається до потреби в саморозвитку – найвищої з них» (Маслоу, 2012, с. 82). Уможлиблюється спостереження метаморфоз, що відбуваються з індивідуумом, коли депривація фізіологічних потреб у їжі, воді і т. п. стабільно відсутня, у такому разі, на думку психолога, первинні потреби припиняють істотно впливати на поведінкову активність суб'єкта, а людську свідомість неминуче охоплюють більш високі рівні потреб: «Якщо фізіологічні потреби постійно й регулярно

задовольняються, якщо досягнення пов'язаних з ними парціальних цілей не є проблемою для організму, то ці потреби перестають активно впливати на поведінку людини. Вони переходять у розряд потенційних, залишаючи за собою право на повернення, але лише в тому разі, коли виникне загроза їх задоволенню» (Маслоу, 2012, с. 48). Процитована думка підтверджує значущість фізіологічних потреб, їх задоволення для отримання можливостей особистісного зростання та вдосконалення.

Зауважмо, що наступна в ієрархії – це потреба в безпеці. По суті, вона унікальна, тому що, існуючи як окрема самостійна ланка, виявляється на всіх рівнях ланцюга потреб. Філософ К. Х. Момджян визначає її як «потребу будь-якої живої системи захищати себе від деструктивних впливів, що становлять загрозу іманентним цілям збереження факту і якості життя» (Момджян, 2015б, с. 77). Науковець стверджує, що необхідність у безпеці має біосоціальний характер. Безумовно, на біологічному рівні, відповідаючи за гомеостатичну протекцію, організм, за допомогою імунної системи, здатний захищати себе від різних вірусів, бактерій та інших різновидів фізіологічних дисфункцій.

На соціальному рівні представником потреб у безпеці є сам індивідуум, який володіє когнітивним мисленням і прагне до соціалізації, що відбувається в більшості випадків використання мови та мовлення. На сучасному етапі розвитку людства джерелом небезпеки є не лише природне середовище проживання з його катаклізмами, а й створене самою людиною техногенне середовище (авіакатастрофи, автомобільні аварії, пошкодження атомних електростанцій). До того ж, можливою загрозою безпеці суб'єкта за певних обставин є інший суб'єкт або соціальне середовище (політичні та релігійні конфлікти, війни, революції і т. п.). Просторуючи далеко за межі діяльнісних запитів, потреба в безпеці визначається і в духовно-культурній сфері, зокрема це нав'язування релігійних поглядів, ідеалів, способу мислення, банкрутство, позбавлення волі й інші аспекти, що деструктивно

впливають на людське світобачення. Таких негативних наслідків людина зазнає здебільшого засобами мовного впливу.

Важливою особливістю когнітивної діяльності суб'єкта є здатність не лише ідентифікувати загрозу, а й передбачати, а потім і запобігти потенційній небезпеці. Звичайно, на рівні інстинктів, така здатність властива й тваринам (собаки залишають житло, відчуючи наближення землетрусу або виверження вулкана тощо). «Але лише в людини ця здатність ґрунтується на інтелектуальній орієнтації в середовищі, яка надає нам безпрецедентної змоги прогнозувати розвиток подій, а також задалегідь передбачити несприятливі наслідки цього розвитку. У зазначеному розумінні потреба в безпеці найтісніше пов'язана з когнітивною потребою людини передбачити хід подій, яку М. Вебер назвав «потребою в розчленуванні часу», а А. Маслоу – «потребою в передбачуваному існуванні» (Момджян, 2015б, с. 82). Так, необхідність людини в безпеці є актуальною на біологічному, соціальному й ментальному рівнях її життєдіяльності.

До цієї категорії потреб за А. Маслоу належить не лише наявність даху над головою, а й відчуття стабільності, захищеності, порядку, відсутність страху, тривожності. «Так само, як у випадку з фізіологічними запитами, ми можемо стверджувати, що рецептори, ефектори, розум, пам'ять і всі інші здібності індивідуума в цій ситуації перетворюються на знаряддя досягнення безпеки. Так само, як у випадку з голодною людиною, головна мета не лише детермінує сприйняття індивідуума, а й зумовлює його філософію майбутнього, філософію цінностей. Для такої людини немає більш нагальної потреби, ніж потреба в безпеці» (Маслоу, 2012, с. 49). Відзначмо, що психолог пояснює звернення людини до релігії саме бажанням відчути безпеку, і робить припущення, що наука й філософія деякою мірою також інспіровані потребою людини позбутися страху й знайти розумне пояснення невідомих явищ, тобто убезпечити себе. Це відбувається також унаслідок застосування мовленнєвих засобів, наприклад, слова молитви, звернення до бога тощо.

З'ясовано, що депривація потреб вищих рівнів не викликає таких значних реакцій самозахисту, як нестача базових, але потрібно враховувати, що обопільне задоволення і вищих, і нижчих рівнів потреб, призводить до зменшення значущості останньої. Заради досягнення вищих цілей індивідуум готовий терпіти нестатки й злидні, вести вкрай обмежений спосіб життя. Безумовно, людина, яка осягла вагомість вищих потреб і вгамувала базові потреби, усвідомлює цінність соціалізації, відчуває необхідність у задоволенні потреб інших людей, стане осередком добропорядного батьківства, гідним громадянином і т. п. За таких обставин уможливорюється формування ідеального суспільства.

Дослідження потреб та їх мотивації, наведені А. Маслоу, мають великий вплив на подальший розвиток не лише соціальної психології, але й інших суспільних і культурознавчих напрямів, є дотичними і до мовознавства, хоча б у зв'язку з тим, що фізіологічні вимоги в їжі, теплі, безпеці розглядаються як базові, і, хоча вони й містяться на нижчому рівні в ієрархії потреб, але їх задоволення вможливорює розвиток та вдосконалення когнітивних потреб людини, тобто ускладнення словникового складу мови, розширення значень слів. Пошук шляхів задоволення запитів у харчуванні дає змогу людині виживати, підтримувати здорове функціонування організму, працювати, соціалізуватися і, нарешті, спілкуватися. Крім цього, розгляд еволюційного характеру споживаної їжі може послужити ключем до розуміння умов становлення й розвитку соціальних, етнокультурних структур, мовної системи й людства загалом.

1.2.3. Послідовники концепції потреб А. Маслоу

Італійський історик-медієвіст, викладач унікального у своєму роді Університету гастрономічних наук М. Монтанарі стверджує, що дослідження історії їжі, способів виробництва й моделей споживання вможливають розгляд «усієї історії нашої цивілізації, багато аспектів якої (економічні, соціальні, політичні, культурні) завжди мали безпосередній і першочерговий

зв'язок з проблемами харчування. Інакше й бути не може, адже щоденне підтримання життя – найперша й неминуча з людських потреб» (Монтанари, 2009, с. 7). Науковець наполягає, що процес харчової еволюції, пройдений від шматка сирого м'яса на багатті первісної людини до сучасного фаст-фуду, від страху померти голодною смертю й до актуальної на сьогодні фобії гіперфагії, є невід'ємною частиною історії людства загалом, так само, як і історія його культурних надбань.

У зв'язку із цим економіст С. Ю. Корнекова розробляє еволюційну ієрархію рівнів споживання їжі відповідно до піраміди потреб за А. Маслоу (див. додаток 3, Рис. 1.2).

Розроблена класифікація дає змогу простежити варіативність і кореляцію харчового споживання щодо кожного із шаблів людських потреб. С. Ю. Корнекова пояснює існування такої відповідності тим фактом, що «перебуваючи, наприклад, на третьому рівні піраміди Маслоу, людина відчуває потреби й першого рівня, хоча й не сприймає їх як домінуючі. Так, очевидно, що незалежно від перебування на тому чи тому рівні свого розвитку, кожна людина відчуває потребу в житлі, необхідному для захисту від впливу природних факторів і підтримки життя. Однак не менш очевидно, що сам факт перебування житла в колі об'єктів, покликаних задовольняти потреби людей, що розміщені на різних рівнях піраміди Маслоу, не свідчить про те, що зміст житлових запитів у людей однаковий» (Корнекова 2017, с. 7). Аналогічні доводи застосовує науковиця щодо потреби в харчуванні. Щодо першого шабля піраміди потреб, то харчове споживання виконує функції життєзабезпечення людини, їх значення полягає в харчовій цінності продуктів, потрібних для підтримки оптимального функціонування організму, залучення до праці й соціуму. Другий рівень потреб відповідає харчуванню, що забезпечує деяку стабільність і захищеність від голодного існування й полягає в залежності від сезонності продуктів рослинного походження, міграції диких тварин і т. п. На цьому рівні людина вже прагне до розширення діапазону споживаної їжі й надає перевагу продуктам з більш

високою поживністю. З третім рівнем асоціюється харчування, що залежить від релігійних, культурних та соціальних чинників.

Особливості продовольчого споживання четвертого рівня полягають у виокремленні статусного становища людини в суспільстві. Індивідуум, який став успішним, має визнання й пошану, вважає за краще споживати виняткові, ексклюзивні страви. «Причому, і в Стародавньому Римі, і сьогодні ця винятковість зумовлює не лише ексклюзивність і високу вартість самих страв і необхідних для їх приготування інгредієнтів, а й розкішні, або незвичайні умови їх споживання – у Стародавньому світі це було право аристократії харчуватися лежачи, сьогодні – харчування в елітних ресторанах. Водночас необхідно відзначити, що, як правило, ексклюзивні й дорогі продукти харчування та виготовлені з них страви не мають якогось особливого, яскраво вираженого смаку чи підвищеною харчовою цінності, не містять рідкісних макро- або мікроелементів – їх своєрідними особливостями є винятково рідкість і висока ціна» (Корнекова 2017, с. 13). П'ятому рівню притаманний індивідуальний характер споживання, що склався внаслідок суб'єктивних і психологічних особливостей кожного споживача. Для індивідуума, потреби якого належать до вищих рівнів потреб, необхідність у винятковості страв не є препонентною, вони лише зобов'язані відповідати певним критеріям, а саме бути уособленням здорової, безпечної їжі, що відповідає релігійним переконанням й соціальному статусу. Винятки можуть становити лише особистості, залучені в інтелектуальний, творчий процес дієтологічних розробок (інтервальне харчування, кетодієта), винаходи інноваційних способів приготування їжі, зокрема таких, як «молекулярна» кухня, фаст-фуд або прибічники напряму foodie, хобі-групи або, як ще називають це сучасне явище, «Gastronome», тобто гурмани, які споживають їжу виключно з метою отримання задоволення від самого процесу, а не для задоволення почуття голоду. Простежується прямий зв'язок і взаємовплив ступенів піраміди потреб, з якою індивідуум співвідноситься на певному етапі еволюції, з характеристикою і варіативністю споживання їжі.

Безумовно, теорія потреб А. Маслоу не втрачає значущості й нині. Порівняно нещодавно, у 1972 році, послідовник його учення, психолог Єльського університету К. П. Альдерфер запропонував так звану ERG теорію, що складається з трьох ступенів: 1. «Existence» – це вітальні потреби в їжі, воді і безпеці, що співвідносяться з першим і другим щаблем базових потреб піраміди А. Маслоу. 2. «Relatedness» – категорія необхідності в соціалізації, прагнення зайняти певний прошарок у навколишньому світі. А також потреба у визнанні, успіху й самоствердженні, що відповідає третій і четвертій сходинці піраміди. 3. «Growth» – потреби особистісного зростання й когнітивного розвитку, що в теорії А. Маслоу представлені як найвищі та співвідносяться з теорією ERG (див. додаток 3, Рис. 1.3).

Зауважмо, що запропоновані системи категоризації потреб відрізняються не лише кількісною градацією компонентів, але й характером їх взаємодії. Згідно з ученням про потреби А. Маслоу, просування від однієї групи потреб до іншої має висхідний характер: наприклад, у разі задоволення потреб нижчого рівня, уможлиблюється просування до задоволення потреб більш високої градації. Навпаки, К. Альдерфер убачає можливість спадного руху. Незадоволені потреби нижчого рівня провокують просування вгору, і, відповідно, суб'єкт знижує рівень запитів, не вдовольнивши потреби вищого ступеня.

Відповідно до теорії К. Альдерфера процес сходження від щабля до щабля і є задоволенням потреб, а спадаюче просування характеризується фрустрацією, невдалою спробою індивідуума вдовольнити потреби, що виникають у процесі життя.

Аналізуючи відмінність цих двох теорій, зазначимо таке: К. Альдерфер не укладає людські потреби в межі певної градаційної схеми. Психолог стверджує, що, згідно з індивідуальними характеристиками психологічної системи суб'єкта, будь-яка з потреб може активізуватися в певний відрізок часу. Деякі потреби, наприклад, необхідність в особистісному вдосконаленні, виявляють здатність зростати в процесі їх задоволення індивідуумом.

Важливість існування взаємозворотнього руху в компенсаторній функції потреб уможливорює появу нових мотиваційних формацій. Наприклад, людина, яка не отримала змоги з певних причин задовольнити запити в особистісному зростанні, натомість з більшим ентузіазмом вишукує інші шляхи самореалізації, що сприяли б розкриттю власного потенціалу.

ERG теорія виникла досить недавно, проте є надзвичайно цінною для суспільних наук, адже вона дає змогу знаходити відповідні способи мотивації потреб, незважаючи на їх спадний характер, у разі відсутності спроможності задоволення потреб вищого рівня.

У 1938 році співвітчизник і сучасник А. Маслоу, психолог Г. А. Мюррей, досліджуючи поняття *особистість*, створив системну типологію потреб. Унікальність кожної особистості він розглядає крізь призму наявності конкретних базових потреб, яким притаманні диспозиціональні варіації, оскільки певні потреби є пріоритетними для одних, і не бажаними для інших індивідумів.

Г. Мюррей категоризував потреби, використовуючи багатокомпонентний підхід: на підставі їх бінарності і латентності (явні й приховані), усвідомленості та неусвідомленості і, нарешті, первинності (вісцеральні) і вторинності (психогенні). До первинних потреб, як і А. Маслоу, зазначений психолог відносить шість біологічних потреб у їжі, воді, диханні тощо, називаючи їх «позитивними», оскільки вони пов'язані зі споживанням. Сім первинних «негативних» потреб науковець співвідносить з фізіологічними процесами виведення продуктів травлення, видихання вуглекислого газу, лактацією тощо.

Г. Мюррей уможливив виявлення, аналіз і коригування особистісних потреб за допомогою розробленого ним тематичного апперцептивного тесту (ТАТ). Тест складається з 30 карток, на яких зображені або зображення людей, спеціально створені психологами, або фотознімки й репродукції відомих творів мистецтва. Психолог певен, що, описуючи зображення,

випробовуваний здатен повною мірою виявити приховані або несвідомі риси своєї особистості, психологічні девіації, фобії і т. ін.

Аналіз впливу незадоволення первинних адаптивних потреб, частіше негативного, ніж позитивного плану на психологічний та фізіологічний стан людини, важливий для нашого дослідження, оскільки ознаки цього феномену виявляються в особливостях вербалізації понять «їжа», «тепло», «безпека», про що йдеться в третьому розділі цієї роботи.

Безумовно, депривація базових потреб у їжі й безпеці є негативним фактором не лише для фізичного, а й для ментального та психологічного розвитку людини. К. Обуховський аналізує низку експериментів, проведених відомими психологами, і висновкує, що незадоволення фізіологічних потреб «певною мірою впливає на психічні процеси й навіть на особистість взагалі, уособлюючи одну з важливих умов психічного життя індивіда» (Обуховський, 2003, с. 45). Унаслідок аналізу численних експериментально-психологічних досліджень і персонального клініко-психологічного матеріалу К. Обуховський обґрунтовує призначення зовнішніх і внутрішніх детермінантів появи різних видів дисфункцій адаптивної поведінки.

Особливо ретельно науковець вивчає проблему впливу депривації потреби в їжі на психологічний стан людини й наголошує, «що брак лише окремих елементарних чинників може викликати помітні зміни в ході психічних процесів, а за умови повної відсутності їжі зміни ці набувають гострого й специфічного характеру» (Обуховський, 2003, с. 48). На підтвердження своєї гіпотези психолог наводить приклади досліджень післявоєнного періоду доктора Л. А. Богданович (1948). Вона спостерігала поведінку людей, які пережили довготривалий голод у період німецької окупації, і виявила три стадії психологічних відхилень у них.

Стан першої стадії схожий на неврастенію, «а її додатковою особливістю є домінування у свідомості комплексу їжі, що постає свого роду надцінним досвідним проявом» (Обуховський, 2003, с. 48). Друга фаза психологічних змін характеризувалася повною або частковою амнезією, що

супроводжується галюцинаціями. «Хворий бачить стіл, заставлений стравами, уявляє себе учнем, що біжить у школу з теплими, запашними пиріжками в кишені, запах яких він виразно відчуває, і робить рухи, немов би їсть їх. Одна хвора бачить себе маленькою дівчинкою, що лежить на лісовій галявині, чує шелест листя, відчуває запах парного молока й бачить, як мати доїть корову. Інша хвора місить тісто в порожній діжці, третя ріже щось ножом на порожній тарілці, притримуючи щось неіснуюче виделкою» (Обуховский, 2003, с. 48).

Відзначмо, що в зображених уявленнях простежується домінування теми їжі, що була раніше звичним і бажаним харчуванням та надійно закарбувалася у підсвідомості.

Учений наводить і приклади специфічної поведінки людей, які пережили вимушену фрустрацію потреби в їжі, що характеризується схильністю до поповнення запасів хліба та емоційним збудженням під час перебування в хлібобулочних магазинах. К. Обуховський зауважує, що люди, які мали мінімальний харчовий запас в екстремальних ситуаціях, страждали більшою мірою від страху голоду, ніж від безпосередньо самого голоду. І цей жах, підкріплений власною уявою й розповідями свідків, значно посилював вплив на поведінковий та емоційний стан людини. На цій підставі психолог приходять до висновку, що «відсутність їжі, як і значне її обмеження, глибоко впливає на психіку. Внаслідок тривалого недоїдання психічні зміни, викликані відсутністю їжі, вочевидь, закріплюються, тобто стають стійкими змінами особистості» (Обуховский, 2003, с. 49). Подібне твердження є актуальним у разі депривації потреби в теплі та безпеці.

Це підтверджують статистичні відомості, які свідчать, що 90% потерпілих від корабельної аварії гинуть протягом перших трьох днів, хоча біологічна смерть повинна настати набагато пізніше. Для пояснення цього факту психолог звертається до результатів досліджень А. Бомбара, який згадує в одній зі своїх книг про загибель «Титаніка»: «Перші судна підійшли до місця катастрофи за три години після того, як пароплав зник під водою,

але в рятувальних шлюпках вже було чимало мерців і божевільних. Примітним було те, що серед постраждалих через панічний страх не було жодної дитини, молодше десяти років» (Обуховский, 2003, с. 49). Для людей в екстремальних ситуаціях детермінувальним чинником є відчуття панічного страху й фрустрація потреби в безпеці, що й призводить до психологічних порушень і навіть смерті.

Аналогічні ситуації характерні і для воїнів, які брали участь у безпосередніх військових діях. Психічний стан людей, які перебувають на другій оборонній лінії, набагато більше деформується, ніж у солдатів з передової. Від неврозів різних видів частіше страждають фізично здорові або легкопоранені суб'єкти, ніж постраждалі із серйозними каліцтвами. Стан жаху наслідків фрустрації різного роду фізіологічних потреб в екстремальних умовах руйнує психічний стан людини більше, ніж сама незадоволена потреба.

Питання передбачення подій, що відбуваються внаслідок незадоволення фізіологічних потреб, вивчав і польський психолог Ю. Петер, який відзначав: «Жива думка показує людині, що вона може бути голодною завтра або коли-небудь пізніше. Це провокує появу у свідомості уявних образів страждань від імпліцитного голоду. Шлунок індивідуума нагадує про себе так само, як і шлунок тварини, проте боротьба з голодом починається в людини набагато раніше і частіше в думках, що пророкують майбутнє, ніж у відповідь на очевидну вимогу шлунку» (цит. за: Обуховский, 2003, с. 51). Саме когнітивні здібності індивідуума, що відрізняють його від тварини, відіграють безпосередню роль у створенні уявлень про наслідки незадоволеної потреби.

Необхідно відзначити специфічну особливість людського мислення у передбачуваній фрустрації потреби в безпеці, опрацьовану польським філософом В. Татаркевичем, що отримала назву теорії психічної дистанції. Учений стверджує: «Свідомість не може бути поділено між думками про споглядання предмета й думками про себе, вона швидше вимагає втрати

відчуття сприйняття особистості» (Татаркевич, 2001, с. 310). Психічний, емоційний і ментальний стани людини, яка спостерігає за морською бурею в безпечному місці, буде кардинально відрізнятися від психічних і розумових процесів індивідуума, який безпосередньо перебуває в стихії. Перша буде отримувати естетичну насолоду від природного явища, не зважаючи на загрозу, а друга, навпаки, буде концентруватися на проблемі виживання в надзвичайній ситуації.

Отже, первинні адаптивні потреби людини досить повно й глибоко вивчені у філософії, психології, біології та інших антропонауках. Сьогодні є всі підстави вивчення процесів вербалізації цих потреб, узагальнюючи міждисциплінарні наукові знання, що є одним із засадничих принципів когнітивної лінгвістики.

Проблема людських потреб є онтологічно значущою, тому дослідження процесу й продуктів вербалізації цих потреб дає змогу осмислити розвиток людини як біологічного й соціального феномена, а її когнітивний розвиток як підґрунтя розвитку мови загалом.

1.3. Значущість біологічних основ існування людини для її мовного та мовленнєвого вдосконалення

Довгий час у лінгвістичній теорії не піддавалася сумніву позиція вчених про те, що людина належить до соціальних істот і отримала здатність говорити завдяки соціуму. Як приклад, наведемо відому теорію суспільного договору, прихильники якої (Ж.-Ж. Руссо, А. Сміт, Т. Гоббс, Дж. Локк) стверджували, що мова – явище соціально зумовлене й основою її походження вважають потребу домовлятися про систему іменувань, потрібних для взаємодії індивідуумів. Але ця думка має значний недолік: для того, щоб здійснити вербалізацію найменування речей, їх значень, уже повинна існувати мова, за допомогою якої була б реалізована так звана «домовленість». З огляду на останні розробки в галузі антропоцентричних наук, уможлиблюється аналіз сучасних підходів у становленні та

еволюційованні комунікаційної системи людини як однієї зі сторін її когнітивного функціювання.

Загальновідомо, що когнітивні здібності – це вища функція головного мозку, а процеси, що належать до цих здібностей – мислення, мова, обчислення, навчання тощо, у загальному розумінні – це те, що надає можливість індивідууму бути власне людиною. Серед зовнішніх чинників, що впливають на вдосконалення когнітивних здібностей, зазначмо основні, а саме: спосіб життя, здорові фізичні навантаження, харчування. За відсутності депривації вказаних чинників людина здатна успішно розвиватися в когнітивному аспекті, причому ця здатність має життєво важливий характер, оскільки наслідком зниження ментальних процесів є дисфункція головного мозку (деменція). Деменція зазвичай супроводжується і психічними розладами, зокрема такими, як неспокій, дратівливість, зниження самоповаги, байдужість. Тому, розвиваючись когнітивно, людина підтримує і своє психічне здоров'я, фізіологія ж у цьому аспекті стає основою для когнітивного вдосконалення. Про це писали такі психологи, як А. Маслоу, К. Альдерфер, К. Обуховський та ін., стверджуючи, що в основі класичної піраміди людських потреб закладені фізіологічні запити щодо їжі, води, тепла, безпеки, а на вищому щаблі – прагнення до пізнання й самореалізації.

Слова *хліб*, *каша* як репрезентанти поняття «їжа», лексема *піч* – «тепло», *опіка* – безпечного стану віддзеркалені в російськомовній ментальності. Про це свідчить велика кількість паремій, ідіоматичних виразів та інших фольклорних жанрів з використанням цих понять. Тексти, у яких закарбовано цей вербальний поняттєвий досвід наших пращурів, пізніше перейшли в розряд прецедентних. Отже, дослідження вербалізації первинних фізіологічних потреб людини дає можливість з'ясувати, наскільки важливим є біологічний чинник у створенні понять та мовних одиниць, що позначають ці поняття.

Сучасне мовознавство репрезентує значну кількість теорій походження мови – глотогенезу. Про рівень їх правдоподібності судити досить складно через відсутність збережених переконливих артефактів, тому такі теорії засновані на міждисциплінарних дослідженнях (відомості з нейрофізіології, антропології, археології, етології, генетики та інших наук) і багато в чому залишаються гіпотетичними. Широко відоме твердження еволюційного генетика Ф. Г. Добжанського: «Ніщо в біології не має сенсу, якщо воно не розглянуто у світлі еволюції» (Добжанський, 1964, с. 449). Цей аргумент стосується й мовознавства, оскільки науковці все впевненіше стверджують про біологічні передумови появи й розвитку мови.

Як приклад розгляньмо гіпотезу Д. Бікертона (Бикертон, 2012), згідно з якою зародження комунікаційних процесів викликане первинною біологічною потребою в їжі, насамперед процесом рекрутингу, пов'язаним з необхідністю сповістити плем'я про виявлені харчові ресурси й повести їх за собою, оскільки стародавня людина не могла самотужки впоратися із транспортуванням туші тварини й відлякуванням інших претендентів (падальників) на їжу. А. Д. Кошелєв і Т. В. Чернігівська (Кошелєв, Черниговская, 2008) пишуть про еволюцію явищ сигнального й зоосеміотичного характеру і можливості їх трансформації в мову людини у звичному для нас розумінні, ґрунтуючи дослідження на порівняльному аналізі «мови антропоїдів, що розуміють або спілкуються не лише людською мовою, а й із сформованими комунікативними структурами представників фауни (напр., бджіл, мурах, зелених мавп).

На особливу увагу, з нашої точки зору, заслуговує теорія історика і філософа Б. Ф. Поршнєва (Поршнев, 2006), в основі якої закладені фізіологічні передумови походження комунікації. Саме ця концепція є теоретичним підґрунтям гіпотези, що висунуто в цьому дослідженні. Зазначмо, що дослідження Б. Поршнєва базуються й обґрунтовуються постулатами відомих учених-фізіологів (наприклад, М. Є. Введенського, І. П. Павлова, І. М. Сеченова, О. О. Ухтомського, Ч. С. Шеррінгтона).

Фундаментом для розробок Б. Ф. Поршнева у сфері мовного глотогенезу глибоко вивчені І. П. Павловим процеси умовного та безумовного рефлексів, а також супутні їм поняття збудження й принцип гальмівної домінанти, досліджені О. О. Ухтомським. Б. Ф. Поршнев стверджує: «Механізм збудження (включаючи появу тимчасових зв'язків) сам по собі залишається однаковим на дуже різних рівнях еволюції і на різних рівнях нервової діяльності будь-якого високорозвиненого організму. Це генетично нижчий, власне рефлекторний субстрат. Змінна, ускладнювальна величина – гальмування, що йому протистоїть. Гальмівна домінанта ніби ліпить, формує антагоністичний полюс – комплекс, або систему, збудження. Вона забирає в цього комплексу все, що можна забрати, і тим надає йому біологічної чіткості, правильності, ефективності» (Поршнев, 2006, с. 235). Учений знаходить зв'язок між гальмівною домінантою й імітацією – явищем, досить поширеним не лише у тваринному світі, але й серед людей. Він простежив, що цей зв'язок посилюється в ході еволюційних процесів і полягає в тому, що гальмівна домінанта активізує «наслідувальну поведінку іншого організму» (Поршнев, 2006, с. 299), тобто породжує імітаційні процеси.

Взаємодія гальмівної домінанти й імітації зумовлює появу вирішального поняття для зародження мовних процесів – інтердикції. Автор названої теорії стверджує: «При збігу сприятливих біологічних умов, неадекватний рефлекс одного організму може провокувати імітативний рефлекс іншого організму, тим самим відсуваючи інші реакції й дії цього останнього. Відповідно ми й називаємо цей «нераціональний» фізіологічний акт інтердикцією», що як «специфічна форма гальмування створює базу, на основі якої можливий перехід від першої сигнальної системи (безумовні та умовні рефлекси) до другої – людської мови» (Попов, 2020, с. 191). Описуючи поведінку тварин, найбільш близьких у когнітивному плані до людини – шимпанзе, учений доводить, що без функції гальмування, процеси імітації призводять до фатальних для виду наслідків. Однак лише вища форма інтердикції може виступати опосередкованою ланкою в еволюційних

процесах між мавпами і людиною. Отже, дотримуючись аргументів Б. Ф. Поршнева, гальмівна домінанта в союзі з імітацією активізує інтердикцію, що за своєю сутністю і є фізіологічною передумовою появи мови.

Зауважмо, що імітація присутня не лише в поведінці тварин і первісних людей (широко відомий стадний інстинкт), але є ще й незамінним знаряддям для навчання немовлят, які інстинктивно копіюють рухи дорослих (прикладом можуть бути численні малі фольклорні жанри, що з давніх-давен застосовуються для фізичного й когнітивного розвитку дитини), дошкільнята імітують поведінку й соціальні взаємини дорослих (наприклад, у грі «дочки-матері» і т. п.), школярі часто змушені зачувати й відтворювати певні тексти, що є непродуктивним способом навчання на цьому етапі їхнього розвитку, адже «саме в онтогенезі й філогенезі імітація поступово стає розумнішою, виступаючи в дорослих і цивілізованих людей лише як канал комунікації» (Попов, 2020, с. 194). Уважаємо цю думку дуже цінною, особливо вона повинна враховуватися сучасними педагогічними працівниками.

С. Л. Попов визнає цю теорію мовного глотогенезу досить переконливою: «...важко відмовити в логічності аргументації Б. Ф. Поршнева щодо того, що саме другий, той, що відступає від інстинктивного нервового збудження й регулює його фізіологічний складник згодом – спільно з імітацією, що репрезентує канал зв'язку, – перетворюється у фізіологічну основу мови» (Попов, 2020, с. 195), адже доволі сумнівним є опозиційне твердження, що мовні процеси могли зародитися безпосередньо від інстинктивного нервового збудження. Практичним доказом сказаного є простий приклад: під час виникнення небезпечної, надзвичайної ситуації людина на інстинктивному рівні відчуває певне нервове збудження й рятується втечею, а не починає спілкування, проте в процесі бігу суб'єкт цілком може використовувати деякі вигуки. У разі появи мови шляхом одного лише нервового збудження унеможлиблюється синхронний процес

бігу й комунікації. Відповідно, «фізіологічну основу мови логічно виводити не із самої реакції інстинктивного нервового збудження, а з того еволюційно вторинного, що це збудження регулює й проявляється інакше, а саме так, що із часом може стати знаком» (Попов, 2020, с. 195). С. Л. Попов переконаний, що фізіологічною основою другої сигнальної системи (іншими словами – мови) стала створена еволюцією ухтомська гальмівна домінанта як альтернатива павловському нервовому збудженню. Гальмівна домінанта виконує не лише рятівну роль від нерідко згубного збудження, але й виступає як співучасник інтердикції, що передбачає певне управління поведінкою інших індивідів або цілої групи, і, по суті, є подобою комунікативного акту. Лінгвіст наголошує: «У теорії Б. Ф. Поршнева перехід від перцептивно поверхневих збудження й імітації до альтернативності гальмівної домінанти й інтердикції має виключно фізіологічну природу» (Попов, 2020, с. 196). Отже, таке когнітивне поняття, як «ступені сприйняття», пов'язане з фізіологічним процесом трансляції перцептивної інформації в головний мозок людини.

Наголосімо на ще одному аспекті теорії, пов'язаному з еволюційними етапами: «...усілякий фізіологічний перехід від поверхневого сприйняття можливості успішної життєдіяльності до альтернативного зумовлюється фізіологічною потребою кардинального поліпшення якості життя – по суті, виживання (у переході до альтернативи гальмівної домінанти) або відносно кардинального поліпшення якості життя (у переході до альтернативи інтердикції)» (Попов, 2020, с. 197). Відповідно, фізіологічні потреби в їжі, причому в поліпшенні її смакових і поживних якостей, у безпеці (пошук надійного притулку) мотивують і сприяють розвитку когнітивних процесів людини.

Численні підтвердження цього знаходимо в дослідженнях Б. Ф. Поршнева, який простежив адаптаційні процеси до середовища, зокрема й до видів харчування, у протолюдей-троглодитидів. У процесі еволюції виокремлюють три адаптаційні етапи – перший позначений

уживанням у їжу австралопітеків кісткового й головного мозку у зв'язку з великою кількістю загиблих від нападу хижаків тварин. Але в процесі геологічних і кліматичних змін хижаки вимерли, така ж доля спіткала й увесь рід австралопітеків через відсутність звичного харчування, лише археоантропи, які зуміли адаптуватися до нових умов і харчових джерел, продовжили існування завдяки переходу до споживання м'яса. Наступний еволюційний крок у виживанні й розвитку протолодей виявився можливим завдяки їх здатності адаптуватися до нових, не завжди сприятливих, умов і переходу до іншого виду білкової їжі. «Надзвичайно лабільні і вірулентні палеоантропи освоюють усе нові й нові варіанти пристосування до середовища» (Поршнев, 2006, с. 98), перебуваючи в постійному пошуку альтернатив харчових ресурсів у нових кризах, аж до адельфофагії (вживання в їжу представників свого виду).

Відзначмо, що виживання протолодей базується на їхній здатності знаходити альтернативні харчові ресурси. Важливо відзначити, що усвідомлення вимоги прийняття таких альтернатив відбувалося синхронно на двох рівнях: «і на фізіологічному (пошук альтернативних джерел їжі, що зумовлюється елементарним почуттям голоду), і на когнітивному (пошук альтернативних видів діяльності, що сприяють більш ефективному добуванню їжі) рівнях, із чого випливає, що ці рівні, хоча й демонструють у діахронії первинність фізіології та вторинність когніції, у подальшому співіснують паралельно, але як взаємно ідентичні структури природної мови й генетичного коду» (Попов, 2020, с. 200). Так, перебуваючи в тісному взаємозв'язку з когнітивними процесами, фізіологія все ж часто була вирішальним чинником ментального вдосконалення людства, зокрема мовленнєвої діяльності, що й досліджує сучасна когнітивна лінгвістична парадигма (див., напр., Т. Гівон, 2002; А. Кравченко, 2013).

Теорія Б. Ф. Поршнева висвітлює не лише фізіологічні підвалини походження мови, а й указує на причину еволюціонування такої когнітивної структури, як сприйняття: це «потреба поліпшення якості життя, що

у передісторії людства представлена як фізіологічна і / або когнітивна потреба у виживанні і поступово входить у звичку, що й зумовило появу таких альтернатив, як мова і її структури» (Попов, 2020, с. 200). Так, постійно адаптуючись до змін навколишнього середовища і вдало вирішуючи завдання харчового вибору, людство отримувало можливість виживати й розвиватися фізіологічно й когнітивно. Відповідно, звичний пошук альтернатив для виживання й прагнення до поліпшення якості життя дали поштовх до виникнення мови, а згодом спричинили формування структурних взаємозв'язків всередині мовної системи.

Важливим підтвердженням теорії Б. Ф. Поршнєва про імітацію як передумову мовних процесів, є новітні відкриття в галузі нейрофізіології. Дж. Ріцолатті і К. Сінігалья внаслідок активних досліджень на початку 1990-х років виявили так звані «дзеркальні нейрони» в головному мозку людини, що також існують у деяких видів мавп і птахів. Науковці довели, що дзеркальні нейрони несуть відповідальність за процеси наслідування й комунікацію, а також навчання мові. У доробках психологів Г. Лотце та У. Джеймса підкреслюється обов'язкова наявність спільного нервового коду, що зумовлює імітативні процеси.

Спільний код – це свого роду репрезентативна основа, «механізм, що перетворює зорову інформацію безпосередньо в можливі рухові акти» (Рицолатті – Сінігалья, 2012, с. 126), який був виявлений і зафіксований у процесі томографічних досліджень головного мозку. Припустімо, що таким загальним вербальним кодом, наприклад, між матір'ю і дитиною, є імітаційні мовні ігри, зокрема потішки, колискові пісні, примовки (широко відома «Сорока-ворона кашу варила», аналіз якої запропонований у цьому дослідженні (Стаценко, 2018, с. 27–33)). Тож психологія обґрунтувала застосування людством з прадавніх часів жанрів усної народної творчості, що містять елементи імітативного характеру, для навчання дітей руховим, а згодом і мовним навичкам. Адже, спостерігаючи за новонародженими, можна помітити ознаки імітації, певні рухи рота й губ (наприклад, висування

язика); за 6 місяців немовля здатне відтворити міміку у відповідь на посмішку батьків – своєрідний невербальний комунікативний акт, за допомогою якого закладається фундамент соціальних взаємин.

Виокремлення Дж. Ріцолатті і К. Сінігалья двох імітативних функцій: «полегшення (фасилітації) і гальмування (інгібіції) дає змогу провести паралель з уже відомою нам гальмівною домінантою О. О. Ухтомського й фізіологічною теорією глотогенезу Б. Ф. Поршнєва, у якій інтердикція, передумова комунікації, забезпечується гальмівною домінантою у взаємодії з імітацією. Нейрофізіологія, що лише зароджувалася під час написання Б. Ф. Поршнєвим наукового дослідження, підтверджує переконливість його теорії.

Аналіз робіт зазначених нейрофізіологів і психологів уможлиблює позначити нервові процеси, закладені в основу наслідування. Дж. Ріцолатті і К. Сінігалья стверджують, що комунікативний акт, незалежно від типу комунікації (вербальної чи невербальної), повинен узгоджуватися з вимогою «взаємовідповідності», згідно з якою транслятор і реципієнт «повинні бути об'єднані спільним розумінням значень» (Рицолатті–Синигалья, 2012, с. 135). І дійсно, якщо індивідуум бере до рук чашку, так комунікуючи про свій задум, свідомість спостерігача миттєво розпізнає дію як однозначний намір випити чай, воду тощо. Цей приклад репрезентує спілкування в його досить розширеному сенсі, адже нервові процеси розпізнавання рухових актів далеко не ідентичні процесам розуміння вербальних або мімічних жестів.

У тваринному світі можна часто спостерігати «жестову комунікацію» (ієрархічне поїдання здобичі, турбота про потомство і т. д.). Це жести, що викликають інстинктивні реакції у відповідь: початковий етап рухового акту породжує реакцію-підлаштування в опонентної особини, що так само викликає нову дію, що викликає таке ж підлаштування. Біологи впевнені, що таке підлаштування, як форма порозуміння, характеризує соціальні відносини серед тварин і є передумовою спілкування в класичному

розумінні. Експериментально доведено, що дзеркальні нейрони горил і шимпанзе активізуються під час прийому їжі або спостереження за орофацийними (рух губ) комунікативними актами, зокрема такими, як випинання або цмокання губами, що супроводжують сам процес харчування і мають ритуальний характер, проте їх пряме призначення полягає у встановленні й закріпленні зв'язків з іншими представниками племені.

Звертаючись до праць Л. Виготського, дослідники дзеркальних нейронів загострюють увагу на твердженні науковця про те, що велика кількість нетранзитивних актів, що спостерігаються в немовлят, ґрунтуються на транзитивних (дотягування, хапання і т. д.). Наприклад, дитина тягнеться рукою, щоб схопити предмет, але, якщо предмет поза досяжністю, мати подає його. Далі дитина витягує руку, щоб отримати бажане. Виходячи з вищевикладених спостережень, учені висувають теорію про те, що «поступальна еволюція системи дзеркальних нейронів, на початковому рівні сформована для розпізнавання транзитивних актів, породила нервовий субстрат, який покладено в основу первинних форм комунікації між індивідами» (Риццолатти–Синигалья, 2012, с. 137). Це переконання ґрунтується на порівняльному нейрофізіологічному аналізі головного мозку людини й мавпи: «Відомо, що зона Брока, одна з класичних мовних зон, задіяна не лише в мовних, а й в інших рухових актах і активується рухами губів (орофациальні рухи), рук (брахіомануальні рухи) і голосових зв'язок (ороларінгальні рухи), а її структура схожа зі структурою гомологічної області мавп – F5. Окрім того, зона Брока, як і F5, входить до складу дзеркальної системи, основна функція якої як у людини, так і в мавп, полягає у встановленні зв'язку між розумінням дії та її виконанням» (Риццолатти – Синигалья, 2012, с. 139). Ученим удалося абсолютно точно вказати початковий пункт у пошуку відповіді на питання про глотогенез, зокрема в еволюційному розвитку жестових комунікативних актів, водночас, спростовуючи припущення деяких науковців, зокрема Д. Чіні і Р. Сейфарт,

про походження мови від примітивних видів артикуляційної комунікації (наприклад, крики приматів).

Теорію жестового походження мови висунув та експериментально обґрунтував психолог і мовознавець В. Вундт (1921), наголошуючи на біологічному характері жестової комунікації. Він стверджував, що жести комунікація, пов'язана з «мімічною репрезентацією», безумовно, забезпечувала «ранню форму дискурсу», а жести форма спілкування інтегрувалася у вербальну упродовж еволюції (Wundt, 1921, с. 128). Тож Дж. Ріццолатті і К. Сінігалья висновкують: «Поступальний розвиток системи дзеркальних нейронів зіграв ключову роль у появі та еволюції здатності людини до комунікації, спочатку з використанням жестів, а потім і усного мовлення» (Ріццолатті – Сінігалья, 2012, с. 140).

Сенсомоторна теорія глотогенезу отримала досить широкий розвиток у сучасній лінгвістиці, психології, нейрофізіології. Так, професор психології Пітер Макнілаж (MacNeilage, 1998) переконаний, що типова артикуляція людини, зокрема чергування голосних і приголосних звуків у потоці мовлення, зумовлена походженням циклічному руху щелеп (відкривання і закривання рота під час споживання їжі). Однак у цих дослідженнях недостатньо уваги приділяється ролі жестових рухів рук (брахіомануальні рухи) для розвитку мови, що цілком компенсується роботами Майкла Корбаліса, який убачає першопричину появи комунікації не лише в орофасціальних (мімічних жестах), ороларінгальних (вокальні моторні репрезентації), але і у брахіомануальних жестах (Corballis, 2002, с. 153). Важливість рухів рук у комунікації незаперечна: «вони дають нам змогу вводити в діалог «третій бік», указуючи на нього й описуючи деякі його характеристики. Перша відкрита система комунікації, що дозволяла висловлювати нові значення за допомогою використання всіх можливих комбінацій окремих рухів, безсумнівно, більше зобов'язана використанню рук, ніж рота» (Ріццолатті – Сінігалья, 2012, с. 142). До того ж, вокальна комунікація, що супроводжувала жестову мовну систему, виконувала роль

емоційного показника, своєрідного підсилювача важливості інформації, що передається.

Розглядаючи результати останніх нейрофізіологічних досліджень мозку, можемо стверджувати, що «довгий процес еволюції мови був відзначений низкою важливих подій (інтеграцією систем рухів рота й рук, формуванням репертуару головним чином наслідувальних жестових *прото-знаків*, виникненням бімодальної *прото-мови*, що складається із жестів і звуків, і, нарешті, появи переважно голосової системи комунікації), кожна з яких пов'язана з певною фазою розвитку механізму, зокрема такого, як дзеркальна система, що спочатку була призначена для розпізнавання дій інших» (Риццолатти–Синигалья, 2012, с. 147–148). З огляду на різноманіття чинників, що могли би спровокувати появу мови і вплинути на її розвиток, дослідження не можуть уважатися завершеними. Однак упевнено можна стверджувати, що відкриття системи дзеркальних нейронів і подальше вивчення її властивостей дасть змогу людству виявити нейронні структури, що забезпечують появу й розвиток людської мови.

Учені до сьогодні шукають відповідь на логічне запитання: чому ж імітаційні процеси, наявність дзеркальних нейронів, а також інтердикція, що є фізіологічною основою і людської, і тваринної комунікації, послугували поштовхом для такого глибокого розвитку людської мови, але не стали двигуном для систем спілкування тварин, що виникли на їх основі (хоча б когнітивно близького до людини представника фауни – шимпанзе). Виявляється, що людська мова, що виникла на спільній з тваринами фізіологічній основі, має таку унікальну рису, як можливість добудови, що «робить нашу комунікативну систему відкритою: знаючи невелику кількість вихідних знаків і правил їх модифікації, ми можемо створювати необмежену кількість нових повідомлень» (Бурлак, 2011, с. 51). Судячи з проведеного С. Бурлак дослідження, людська мова має абсолютний потенціал добудови навіть за умови мінімальної наявності вихідних даних. Так, індивідуум здатен засвоювати граматичні структури за умови сприйняття в коректних

фразях нечітко вимовлених слів, неповних речень тощо. Іншими словами, узагальнення правил і застосування цієї здатності до комунікації є передумовою розвитку феномену людської мови.

Отже, постійно адаптуючись до нових умов існування, людина знаходила успішні альтернативи в боротьбі за виживання в процесі еволюції, і саме цей пошук альтернатив цілком міг стати рушійною силою для зародження й розвитку такої когнітивної структури, як мова, адже сприйняття здатності мовної добудови є перцепцією альтернатив її постійного вдосконалення. Уміння пристосовуватися й знаходити нові харчові ресурси або переходити на нові види харчування допомогло доісторичній людині вижити й піднятися на шабель вище у своєму ментальному розвитку. Адаптація до кліматичних і геологічних змін, постійний пошук безпечного для існування середовища (наприклад, зміна початкового типу проживання на деревах і перехід у зону савани в Африці) перетворили протолюдей на новий вид – *Homo Erectus* – “людину прямоходячу”. Не викликає сумнівів той факт, що фундаментом для зародження й розвитку мови послужили біологічні особливості людського існування. Доведено, що фізіологічний рівень, співіснуючи паралельно з когнітивним, слугував передумовою для вдосконалення останнього, особливо – мовної системи.

Висновки до розділу 1

У теоретичному розділі зроблена спроба обґрунтування доцільності вивчення первинних адаптивних потреб людини (їжі, тепла, безпеки) у когнітивному аспекті. Для розкриття поняття номінації² первинних адаптивних потреб людини розглянуті різні точки зору на цей процес. Спроби науковців довести зв'язок між мовою й розумовими здібностями людини вможливили виникнення одного з постулатів когнітивної лінгвістики: процес комунікації є одним з видів когнітивних функцій

індивідуума, а пояснення мовних явищ закладено в паралельних когнітивних процесах. Досліджено праці лінгвістів, що стали основоположними для розвитку мовознавства як науки й дали стимул для розробки нових парадигм у сфері сучасної когнітивної науки. Нашу увагу було сфокусовано на тих філософських і лінгвістичних доробках, що стояли біля початків досліджень науки про мову як засобу спілкування й пізнання світу людиною та вказали на безпосередній зв'язок між мовними й розумовими процесами.

З'ясовано, що зацікавленість науковців проблемою номінування предметів об'єктивної реальності виникла давно. Розмірковуючи про семантичне різноманіття слів, П. Абеляр висунув теорію про три види значень: інтелектуальне, уявне (чуттєве) і істинне (або реальне). Справжнім проривом у науці стала мовна концепція В. фон Гумбольдта, оскільки його постулати пояснювали природу мови, сутність мислення. Учений дослідив різноманітність форм взаємодії мови й розумових процесів, порівнюючи їх за значущістю. Це дало змогу вперше в аспекті антропоцентризму окреслити сферу знань про цілісність людської ментальності та мовної діяльності, представивши її триєдиної формулою: людина – мова – мислення, що останнім часом ще доповнилася й поняттям «дійсність». Семантичні зміни, що відбуваються в мові, безпосередньо відбивають рухи мовця в реальному світі, розвиток його мислення. Людський чинник впливає на формування й вербалізацію понять, що позначають потреби мовця в повсякденному бутті.

Вибір понять «їжа», «тепло» і «безпека» мотивований теорією американського когнітолога Т. Гівона про домінуючу роль адаптивних потреб людини у становленні мови. Продемонстровано, що саме ці поняття є визначальними для слов'янської ментальності, зокрема ментальності представників російськомовної спільноти.

Зосереджено увагу на давності походження понять «їжа», «тепло» і «безпека», що зумовило виникнення прототипних значень та значну кількість похідних конотацій. Цей феномен надав змогу дискутувати про їх лінгвокультурні та аксіологічні характеристики.

Проведений крізь призму міждисциплінарних наук аналіз поняття «потреба» виявив, що такі наукові дисципліни, як психологія, філософія, біологія мають точки перетину в цій проблематиці. Вивчено погляди античних і сучасних вітчизняних та зарубіжних науковців на диференціацію людських потреб. Установлено, що первинні адаптивні потреби в їжі, теплі й безпеці є фізіологічною основою, фундаментом для виникнення потреб вищих щаблів, пов'язаних з необхідністю реалізації когнітивних здібностей людини.

Аналіз та узагальнення теоретичних концепцій міждисциплінарних джерел щодо розуміння місця потреб у їжі, теплі, та безпеці для життєдіяльності людства в діячності, дав змогу свідчити про те, що первинні адаптивні потреби людини безпосередньо вплинули на еволюцію людини як у фізіологічному, так і в когнітивному плані. Зокрема на розвиток мови не лише як засіб спілкування, а й спосіб рефлексії на довкілля.

Новітні дослідження в галузі нейрофізіології, антропології, психології спростовують положення про те, що соціалізація була рушійною силою для когнітивного розвитку індивідуума. Згідно з останніми дослідженнями антропоцентричних наук фундаментом для ментального вдосконалення, зокрема такої структури, як комунікація, послужили виключно фізіологічні процеси й біологічні потреби. Уважаємо, що первинні потреби зумовлюють виникнення інших. Формування ж понять, що позначають первинні потреби та їх маркування мовними одиницями, уможлиблює, відповідно, виникнення й утворення понять інших потреб та їх мовної репрезентації.

Обґрунтовано лінгвістичну (семантичну та прагматичну), соціокультурну, онтологічну та аксіологічну сутність понять «їжа», «тепло», «безпека», що позначають первинні адаптивні потреби людини в російській мові.

З найдавніших часів науковці роблять спроби визначити й детермінувати зв'язок мови і розумових процесів, актуалізувати у своїх працях найважливіші для екзистенції поняття. Але незважаючи на зміну

історичних формацій, розвиток суспільства, війни, економічні та екологічні кризи, потреби людства в їжі, теплі й безпеці були та залишаються первинними, існують у такій самій послідовній необхідності, як і колись, і своєрідно віддзеркалюються в мові певного історичного періоду.

РОЗДІЛ 2

ВИНИКНЕННЯ ПЕРВИННИХ НОМІНАЦІЙ ТА ОСОБЛИВОСТІ УТВОРЕННЯ ВТОРИННИХ НОМІНАЦІЙ НА ПОЗНАЧЕННЯ ПОНЯТЬ «ЇЖА», «ТЕПЛО», «БЕЗПЕКА»

Обрання для аналізу саме понять «їжа», «тепло», «безпека» вмотивовано тим, що вони належать до базових потреб людини, відсутність яких деструктивно впливає на її фізіологічний та психологічний стани. Але наявність цих онтологічно та аксіологічно вагомих чинників покращує рівень якості людського існування, безпосередньо впливає на вдосконалення когнітивного розвитку.

Вочевидь, ці вагомі для всього людства поняття виникли в давнину, що знайшло відбиття у фольклорних текстах, але досліджувані поняття залишаються актуальними й сьогодні, про що свідчать, наприклад, сучасні рекламні тексти, що презентують затребувані предмети та явища дійсності. Ці потреби були актуальними і для наших пращурів, і для сучасного людства. Цим зумовлено виникнення вербальних репрезентантів досліджуваних понять. За відсутності цих потреб людина припиняє повноцінне існування, а її розумові здібності спрямовані безпосередньо на пошук шляхів тамування голоду, подолання небезпечних ситуацій та уникнення довготривалого впливу низьких температур.

Уважаємо доцільним розглянути зазначені аспекти на матеріалі російської фольклорної творчості, а саме: казок, паремій та афоризмів, примовок, сентенцій, у яких репрезентовані поняття «їжа», «тепло», «безпека» для вивчення ступеня віддзеркалення цих понять у наївній картині світу; у сучасному дискурсі пропонуємо дослідити рекламні тексти та слогани, що фокусують увагу на поняттях «їжа», «тепло», «безпека»; актуалізацію первинних адаптивних потреб у важких для життя умовах, особливості їх вербалізації розглянуто на матеріалі малої прози

О. Солженіцина, зокрема «Один день Івана Денисовича», «Матрьонине подвір'я» (рос. «Один день Ивана Денисовича», «Матренин двор»).

2.1. Історико-генетичний підхід у встановленні парадигматичних зв'язків синонімної пари *есть* і *кушать* (рос.) у контексті когнітивної теорії

Незаперечним є той факт, що однією з первинних потреб людини є їжа незалежно від вікової категорії, соціального статусу чи історичної епохи. Немовля, щойно з'явившись на світ, продовжує існування лише завдяки вигодовуванню материнським молоком (або аналогом цього продукту). Надалі фізіологічна потреба в їжі залишається головною протягом усього життя людини.

Вербалізація поняття «їжа» безпосередньо пов'язана з дієсловами, що позначають «поїдання», «поглинання їжі». Синонімна пара дієслів рос. *есть* і *кушать* репрезентує основоположні поняття в побутовому сенсі, зазначені лексичні одиниці мають давнє коріння, фіксуються в російській мові з появою перших лексикографічних джерел.

Синоніми *есть* – *кушать* отримали широкий лексикографічний опис, проте не піддавалися окремому глибокому вивченню в контексті сучасних когнітивних досліджень.

Уважаємо, що парадигматичними зв'язками є відношення між елементами мови, що об'єднуються у свідомості або пам'яті мовця певними асоціаціями, паралелями, протиставленнями, що пов'язують ці елементи на основі спільності їх форми й змісту або того й іншого одночасно.

Низка сучасних досліджень у сфері когнітології (Кубрякова, 2004; Манакін, 2004; Кудрявцева, 2013, Кравченко, 2013) сформували теоретичне підґрунтя цієї наукової розвідки. В. Н. Манакін пояснює природу людської мови через сутність біологічних механізмів людини: «Сучасні дослідження науково обґрунтовують мову як загальнолюдське біологічно вроджене надбання. Ця вища біологічна здатність мозку передається у спадок

генетичним шляхом, але реалізація цього резерву у формі мови залежить від безлічі факторів» (Манакін, 2004, с. 33). Ця думка видається надзвичайно значущою для дослідження в тому розумінні, що давні мовні прототипи поняття «їжа» на позначення процесів її споживання передаються генетично у сталому сформованому вигляді, але в реальних комунікативних процесах отримують нові продукування, нові сенси. Розвиваючи свої міркування, В. Н. Манакін стверджує, що «біологічний фактор у багатовимірній природі мови найбільше виявляється у двох основних сферах продукування мовної здатності: у процесі засвоєння конкретної людської мови, і в процесі зберігання, породження й передачі інформації вербальним шляхом» (Манакін, 2004, с. 34). І якщо перша сфера вивчена досить добре, то друга вимагає більш ретельного аналізу. Найбільш надійним сховищем мовного фонду вважаються лексикографічні джерела, які не лише зберігають мовні одиниці, але й сприяють збагаченню комунікації. Тому вважаємо за необхідне звернутися до відповідної наукової літератури, у яких інтерпретовано дефініції лексем, що викликали потребу в аналізі. Адже біологічні механізми мови безпосередньо впливають на еволюцію внутрішньої форми, що, зберігаючись у корені слова, водночас не обмежують семантичне розгалуження лексем.

У словнику синонімів російської мови З. Є. Александрової дієслово рос. *есть* є домінантою для п'яти синонімних рядів. І оскільки синонімні ряди репрезентують послідовний порядок значень цієї лексеми, дієслово рос. *кушать* розташоване в багаточленному третьому ряду і є наступним після словосполучення *утолять голод*. Потребує уточнення факт, що у словниковій статті слово рос. *кушать* має стилістичне забарвлення ввічливості й жартівливості (Александрова, 2001, с. 118). Наступним у цьому синонімному ряду розміщено лексему рос. *кусят* і її застарілий варіант *вкушают*. Однак, якщо досліджувати цю ж пару дієслів доконаного виду, то слово *скушать* розташоване вже в першому синонімному ряду, а передусім йому домінантне рос. *съест* (Александрова, 2001, с. 493). Наявність такої

парадигми свідчить про незаперечні аксіологічні особливості лексеми *есть* для представників російськомовної ментальності.

Цікавим для аналізу є словник синонімів російської мови під редакцією професора Л. Г. Бабенко, де синоніми зібрані в групи, що названі смисловими сферами. Вже згадувана пара синонімів рос. *есть* – *кушать* належить до сфери «Людина як жива істота». Таке визначення належності дієслів є доцільним, оскільки визначає біологічні витoki цих вербальних репрезентантів. Тематичний (або ідеографічний) блок, у якому синонімні ряди об'єднані у смислові групи, містить, окрім основного вищезгаданого ряду, такі синонімні групи дієслів, як рос. *заедать* – *закусывать* у значенні з'їсти що-небудь для уникнення або посилення смаку чогось раніше з'їденого або випитого; *наедаться* – *насыщаться* у значенні вгамовувати голод повністю, до насичення, їсти дуже багато, і, нарешті, *объедаться* – *переесть*, як їсти занадто багато, зайве (Бабенко, 2011, с. 43). Градація в позначенні дії, що має змогу виявлятися з різним ступенем інтенсивності, також указує на високу значущість цієї номінації.

Наступними спостереженнями доведено, що префіксальні дієслова репрезентують досить розгалужену систему однокореневої синонімії. Так, семантичні типи синонімів рос. *есть* – *кушать*: *вкушать*, *заедать* – *закусывать*, *наедаться* – *насыщаться*, *объедаться* – *переесть* об'єднані в синонімний ряд на основі коренів: *ес-*, *-кус-*, *-ед-*, що й допомагають з'ясувати їх семантичні зв'язки. Разом з тим префікси *в-*, *за-*, *на-*, *об-*, *пере-* забезпечують різноманітність стилістичних та лексичних дериватів. Така інтерпретація явищ на сучасному етапі розвитку лінгвістики, зокрема в напрямку когнітивізму, набуває більшої значущості. З біологічних позицій процес поглинання їжі є регулярним і багаторазовим, що зумовлює наявність значної кількості варіацій номінування.

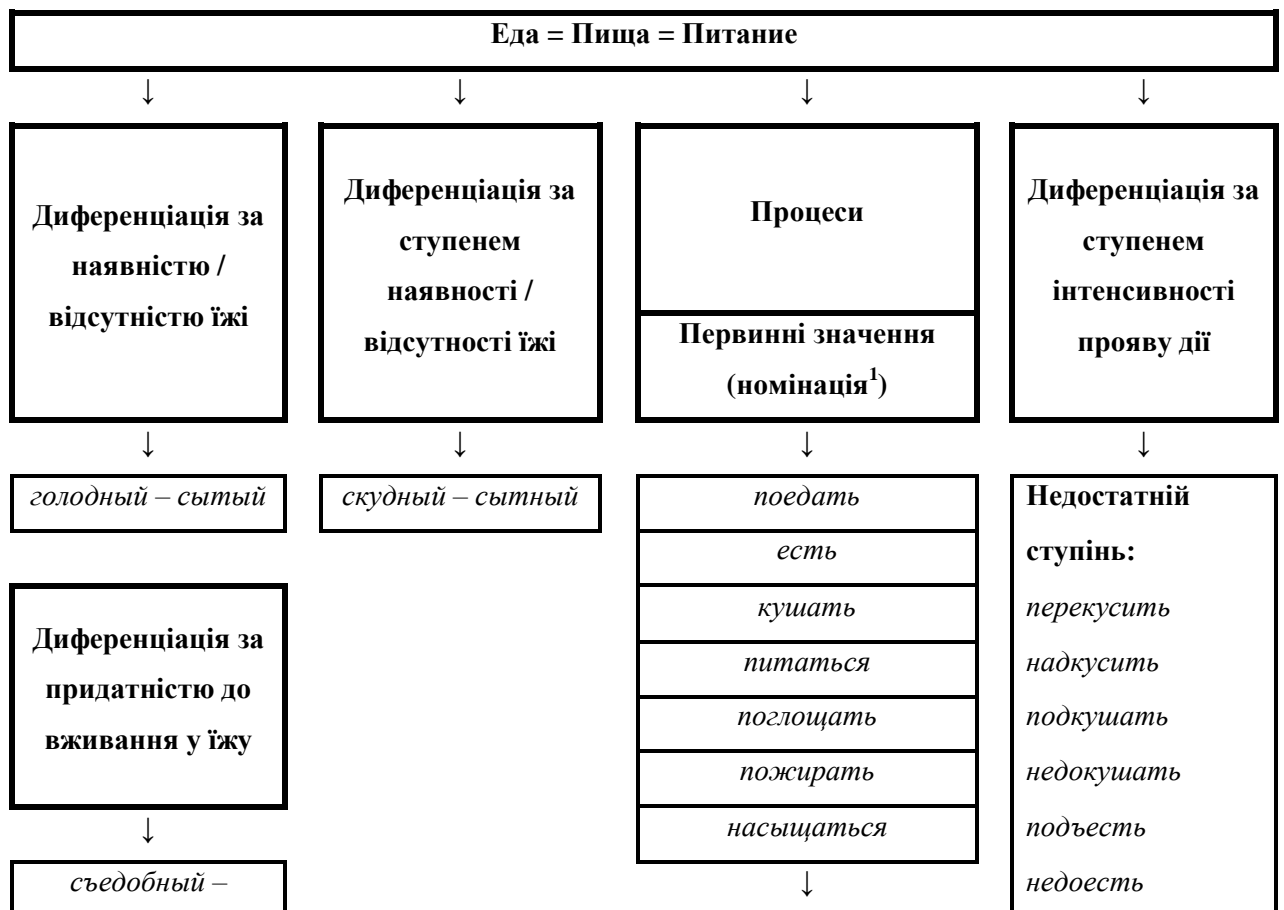
Відзначмо, що використаний у роботі семний аналіз невіддільний від етимологічного, що в сучасній лінгвістиці активно вивчається мовознавцями-когнітологами. Так Н. С. Кудрявцева в доробку «Методологія когнітивних

досліджень: перспективи емпіричного походу» (2013) обґрунтовує доцільність об'єднання декількох методик вивчення мовних явищ. Зокрема, науковиця наголошує на тому, що «використання етимологічного аналізу й методу семантичної реконструкції в контексті прототипного підходу вможливорює розгляд фундаментальних категорій людської свідомості, що належать різним системам знання в когнітивному ракурсі, а також відкриває перспективи для емпіричного вивчення шляхів впливу природних мов на формування світоглядних категорій» (Цит. за: Радчук, 2014 с. 4). Уважаємо, що прототипом дієслів рос. *есть* і *кушать* є дієслово с первісним коренем – *ед- поедать*, від якого походить номінація² *еда*: *ед(ти) > еда “процес” > еда “те, що їдять”.

Виокремлення лексем-прототипів у номінації процесів, що корелюють з поняттям «їжа» дало змогу укласти когнітивну карту цього поняття.

Таблиця 2.1

Когнітивна карта поняття «їжа»

<p><i>ядовитый;</i> <i>съестной –</i> <i>непродуктовый</i></p>	<p>Вторинні значення (номінація²)</p>	<p><i>надъесть</i> <i>отъесть</i> <i>подпитываться</i></p>
	<p>↓</p> <p><i>насыщаться в духовном</i> <i>плане</i> <i>насыщать раствор</i> <i>пресыщаться</i> <i>просмотром фильма</i></p>	<p>Помірний ступінь:</p> <p><i>съесть (поесть)</i> <i>скушать</i> <i>(покушать)</i> <i>насытитесь</i></p>
	<p><i>поедать глазами</i> <i>ревность ест душу</i> <i>собаку съесть</i> <i>съесть пуд соли</i> <i>голову отъесть</i> <i>книга приелась</i> <i>отъедать щеки</i> <i>объедать кого-либо</i> <i>взьесться на кого-либо</i> <i>разъедать железо</i> <i>проедать жизнь</i></p>	<p>Максимальний ступінь:</p> <p><i>пресыщаться</i> <i>наедаться</i> <i>объедаться</i> <i>переедать</i> <i>пожирать</i> <i>поглощать</i></p>
	<p><i>вкусить дух свободы</i> <i>закусить губу</i> <i>закусить удила</i> <i>прикусить язык</i> <i>раскусить загадку</i> <i>предвкушать</i> <i>удовольствие</i></p>	
	<p><i>насыщаться в духовном</i> <i>плане</i> <i>насыщать раствор</i> <i>пресыщаться</i> <i>просмотром фильма</i> <i>поглощать знания</i> <i>поглотить материк</i> <i>заглотить наживку</i> <i>проглотить обиду</i></p>	

Укладена когнітивна карта фіксує асоціативні зв'язки синонімної пари рос. *есть* – *кушать*. Сформовані вторинні номінації в основній масі репрезентовані дієсловами. Це не випадково, оскільки поняття «їжа» передбачає дії/процеси, що існують у свідомості людини в певній послідовності: здобути та використати (спожити).

Осягнути внутрішню форму понять рос. *есть* – *кушать* і виявити їх парадигматичні зв'язки (синонімні, омонімні тощо) сприяє етимологічний аналіз, що дає змогу осмислити зв'язок давніх форм мови з ментальністю етносу. Зауважмо, що знання про те, що внутрішня форма та етимологія впливають на функціонування слів, отримано задовго до появи когнітивного напрямку в лінгвістиці, але надання пояснень, як і чому відбувається зазначений вплив уможлиблюється лише завдяки використанню лінгвокогнітивного підходу.

Денотація дієслова рос. *есть* – “споживати їжу, вживати в їжу” фіксується в словниках російської мови з початку XVIII століття. Складно переоцінити значущість цього дієслова на позначення процесу життєзабезпечення фізичних та духовних потреб людини. Зазначений вербальний феномен є назвою літери *є* давньослов'янської азбуки. І хоча *есть* як назва літери алфавіту не пов'язана з поняттям «їжа», оскільки це форма дієслова *бути*, а сучасна омонімія з лексемою *есть* у значенні “кушать” випадкова, але за когнітивного підходу цей факт набуває вагомості. У етимологічному словнику Г. А. Крилова йдеться про те, що денотація досліджуваної одиниці – «їсти» має індоєвропейську природу (в давньоіндійській *atti* – “їсть”, на латині *edo* – “їм”; у початковому вигляді спільнослов'янське дієслово мало форму *ьdti* (Крилов, 2005, с. 127). Але вже з кінця XIV століття, як стверджує П. А. Лавровський у праці «Про мову північних російських літописів», суфікс дієслів *ти* поступово змінюється на *ть*. Упритул до кінця XV століття ці дві форми дієслів існували паралельно

в письмовій та усній мовах, і лише два століття потому остаточно фіксується форма *ть*» (Лавровский, 1852, с. 83). Маємо всі підстави стверджувати, що лексема *есть* зберіглася в незмінному вигляді з XVII століття.

Серед споріднених слів слов'янських мов безсумнівну подібність мають українське *їсти* і білоруське *есці*, польське *jeść*. Серед романогерманських мов безперечно подібними є англійське слово *eat* – «їсти» і німецьке *essen* (з тим самим значенням). Це підтверджує думку про формування спільного прототипу для вербалізації настільки значущого для різних етносів поняття та уможлиблює твердження про глобальну аксіологічну характеристику цієї лексеми для загальносвітової культури. Не менш цікавим видається той факт, що в англійській мові існує ад'єктивна пара *hungry* “голодний, який відчуває потребу в їжі” і *thirsty* “спраглий”, а в російській мові аналогічна пара виокремилася не одразу, оскільки слово рос. *голодный* – це від самого початку було ад'єктивом, а рос. *жаждущий* – перейшло у розряд прикметників з прислівників (процес ад'єктивації).

Зауважмо, що сьогодні відбувається інтенсивний процес запозичень лексем, пов'язаних з їжею. Наприклад, занадто активно проникло й поширилося в російській мові (і не лише) англійське слово *foody* (їстівний), і набуло значення хобі в людини, яка споживає їжу по-особливому з метою отримання естетичної насолоди, а не тамування фізіологічного голоду. Зазначмо, що за походженням це слово спільноіндоевропейське, що пояснює його схожість у мовах та значущість, оскільки воно успадковане від мови-джерела.

Наголосімо, що незважаючи на пріоритети вербанта рос. *есть*, у сучасній російській мові віддали перевагу дієслову *кушать*.

Значущість такої первинної адаптивної потреби людини, як їжа, підтверджують такі ментальні феномени, як паремії, порівн.: рос. *голод – не тётка; голодный сытому не товарищ; голодный сытого не поймёт*. У більшості встановлених випадків щодо синтагматичних зв'язків слова рос. *умереть* спостерігається приєднання субстантива *голод*, що фіксується

сталим виразом рос. *умереть с голода*. Ад'єктивні опозити рос. *голодный – сытый* були розглянуті на шкалі градацій, такий підхід до аналізу надав змогу висновкувати про те, що слово *сытый*, на противагу очікуванню, не є крайньою межою протиставлення, а виявляється пунктом відліку (Радчук, 2019, с. 167), що свідчить про надання переваги саме цій лексемі.

Звернімо увагу на той факт, що дієслово рос. *есть* має безліч вторинних номінацій, а також широкий стилістичний діапазон. Зауважмо, що похідні значення мають антропонімну сему. Наприклад, у розмовному стилі в переносному значенні дієслово позначає “переживання і хвилювання” (*Ревность ест душу*). А в реченні рос. *Шкаф громоздкий, но есть не просит* ідеться про “відсутність необхідності будь-якої уваги або турботи щодо незручності або недоцільності предмета”. Використовується це дієслово і в науковому стилі. Наприклад, на позначення хімічних або корозійних пошкоджень: рос. *ржавчина ест металл или короед ест дерево*. Значну кількість просторічних значень отримало це дієслово: “докоряти, лаяти” (рос. *С утра до вечера ела своего мужа*); “дивитися дуже уважно, не відводячи погляду” (рос. *поедать глазами*); питання рос. *Съел?* є синонімом до *Получил?* і вербалізує саркастичне ставлення до невдахи. Аналіз залученого мовного матеріалу підтверджує, що лексема *есть* відображена в різних функційних стилях мови.

Парадигматика дієлова рос. *есть* реалізується не лише в синонімії, але і в омонімії. Для дослідження особливо значущим є зв'язок вербальних омонімів рос. *есть / есть* (*у меня есть дружная семья и я очень хочу есть*) за умови розгляду омонімів як парадигми. Сучасне значення цього дієлова «бути, існувати», за спостереженням О. В. Радчук, фіксується в словниках уже з першої половини XVIII століття. Досліджуючи його парадигму, авторка доробку зазначає, що поряд з *я есмь, ти еси, він есть, ми есмь, вы есте, вони суть*, вербальний омонім *быти* внаслідок утрати старих форм відмінювання зберіг лише форму 3-ї особи однини *есть*, що стала вживатися в значенні “є” у формі однини і множини (Радчук, 2014, с. 5). У сучасному

російськомовному дискурсі цю лексему використовують в ролі дієслова-зв'язки, що іноді вживається в теперішньому часі (рос. *Закон есть закон. Что есть правда?*). Однак у порівнянні зі спорідненою українською мовою, вербальна грамема рос. *есть* – “бути, існувати” не отримала такого активного розвитку і вживається найчастіше в художньому мовленні для посилення експресії: укр. «Я *есть* народ, якого Правди сила ніким звойована ще не була» (П. Тичина).

Значущість цього дієслова у формуванні наївної картини світу етносу підтверджує й те, наскільки частотним є його залучення до складу прислів'їв і приказок: рос. *Есть-то есть, да не про вашу честь; Хорош Мартын, если есть алтын* тощо. Різноманіття стилістичних відтінків, уживання в розмовному мовленні і просторіччі, у різноманітних побутових і професійних сферах свідчить про постійну увагу до цього слова. Наприклад, при лексичному повторі (зазвичай у репліці) у значенні “дійсно, справді, так (воно) і є” (рос. *Ребёнок и есть ребёнок*); “справді, дійсно так” (рос. *Поезд опаздывает? – Так и есть!*); “обов'язковість і необмежену можливість вибору” (*Чем ни на есть угостит (обязательно угостит хоть чем-н.)*). Рос. вигук *Есть!* використовується в армійському професійному дискурсі. Це відповідь підлеглого на підтвердження того, що команда ним зрозуміла і прийнята до виконання (*Выполняйте приказ! – Есть!*). Тож можемо розмірковувати не лише про стилістичне, але й про морфологічне та семантичне розмаїття лексеми на позначення процесу споживання їжі. Зауважмо, що наявність омонімічних лексем *есть / есть* уможливило проведення когнітивної паралелі між значеннями цього тандему: змога споживати їжу дорівнює продовженню існування людини (пор., рос. *он может есть* та *он есть в доме*).

У сучасній російській мові дієслова *есть / есть / кушать* корелюють з негативною часткою *не*, а, на переконання О. В. Радчук, така сполука утворювала ще й особливу форму: «у давньоруській мові використання форми *есть* з попереднім запереченням *не* продукувало таке утворення, як

несть, що відобразилося в доволі раритетних ідіомах: *несть пророка, несть числа*» (Радчук, 2014, с. 5).

Важливість дієслова *єсть* у побутовій та культурній сфері людини важко переоцінити. Зазначмо, що випадкова омонімічність лексем *єсть / єсть*, (це доводить українська і білоруська мови, де зазначені дієслова не є омонімічними), ніяким чином не зменшує їх значущість, натомість свідчить про їх життєву необхідність: вони існують разом як запорука продовження життя.

Звернімо увагу на ще одну не менш значущу синонімну пару рос. *наесться – насытиться* на позначення процесів споживання їжі, що зафіксована і в словнику З. Є. Александрової (Александрова, 2001, 221) і Л. Г. Бабенко (Бабенко, 2011, 45), що також посідає вагоме місце в ментальності носіїв російської мови й заслуговує на окремий аналіз.

Базове лексичне значення слова рос. *насытиться* – “наїстися досхочу”, за своїм кореневим походженням належить до праслов’янської лексики. Це давньоруське утворення, оскільки є похідним від слова *сыть*. Паралельно вживалося і поєднання *до сыти*, що означало “ситий, рясний, ситний”. У сучасній російській мові дієслово *насытиться* має кілька інших лексичних значень. У науковому стилі, наприклад, *насытить раствор* означає “зробити його більш щільним”. Також досліджуване дієслово має переносне значення “наповнення у великій кількості, достатнього постачання” (*воздух насыщен парами та рынок насыщен товарами*).

Віддієслівний іменник середнього роду *насыщение* також утворився від давньоруського кореня *-сыть-*, у якому пізніше відбулося чергування в корені. А префікс *на-* і суфікс *-ениј-* уможливили появу номінативного конструкта з аналогічним абстрактним значенням “набувати відчуття насичення, наїдатися”. Це слово пізніше отримало іще один незаперечно виразний відтінок значення для культурної сфери спілкування. Воно семантизує не лише задоволення первинних адаптивних біологічних потреб, а й має похідне значення – “задовільнення духовних потреб”. Субстантив

рос. *насыщенность* використовується в переносному сенсі “багатий за змістом” (наприклад, *насыщенное изложение*).

У межах цього дослідження вважаємо доцільним здійснити аналіз синонімічних лексем розмовного стилю, експресивних просторічних виразів, жаргонізмів на позначення процесів споживання їжі. Значна кількість виявлених лексем активного вжитку уможливила укладання певної їх категоризації, а саме: лексеми, створені на основі звуконаслідувальних особливостей поглинання страв: – рос. *лямзать, хряпать, трескать, лопать*; асоціативного омовлення трудових дій: рос. *точить, рубать, мотать, уплетать, уминать*. Зазначені слова, за авторськими спостереженнями, аксіологічно мотивовані, оскільки віддзеркалюють позитивне ставлення до процесів споживання страв. Вони є виразним показником присутності гарного апетиту, задоволення споживанням їжі, а, відповідно, і запорукою міцного фізичного здоров'я, отриманні енергії для вирішення життєвих проблем. Зокрема матір завжди із задоволенням спостерігає, як діти рос. *уплетают кашу*, адже це свідчить про їх гарне самопочуття і здоров'я. Використання цих лексем (і не лише) у численних метафоричних чи фразеологічних сполуках, наприклад, рос. *за ушами трещит; уплетать за обе щеки; наедаться до отвала; пальчики оближешь; за милую душу* підтверджує думку про високу позитивну ментальну оцінку конструктивів, сформованих у російськомовній ментальності. Певний виняток в оцінному аспекті становить жаргонізм або вульгаризм рос. *хавать* – “споживати їжу”, що є порівняно новітнім запозиченням. Існує декілька гіпотез його походження. Цікавим є мовний факт поєднання цього слова з транслітерованою формою англійського іменника *people* – “люди”. Вираз уживається в негативному переносному значенні, наприклад, рос. *пил хавает* (“люди сприймають те, що їм нав'язують або показують”). Привернімо увагу до факту існування незначної кількості лексем усталених виразів на позначення млявого споживання їжі в російському розмовному дискурсі: *клевать (как птичка); водить ложкой по тарелке; болтать (суп)*

ложкой; жевать как корова жвачку. Пояснюємо існування таких усталених виразів тим, що повільне поїдання з відсутністю апетиту спричинене кволим здоров'ям, наявністю проблем, психологічними дисфункціями, тобто негативними чинниками. Тому в російськомовній ментальності відбито саме якісні, позитивні аспекти процесу.

Грунтуючись на проведеному етимологічному аналізі, прототипному і семному описі понять рос. «есть» і «кушать», можемо висновкувати: у розвитку внутрішньої форми слів відображено вплив мови на мислення людини.

Поняття рос. «есть» – «кушать», «наесться» – «насытиться» для ментальності не лише росіянина, але й більшості слов'ян є основоположними і в соціокультурному, і в побутовому значенні. Досліджені синонімні пари виявляють глибоке етимологічне коріння й широкі лексичні зв'язки, мають різноманіття похідних лексичних значень. Російська мовна ментальність наповнена прагненням людини до задовільнення не лише в біологічних потреб, а й культурних, естетичних, духовних. Пошуки хліба насущного переросли в більш значущі духовні пошуки та прагнення пізнати світобудову й усвідомити себе як її частину.

Проаналізовані парадигматичні зв'язки дієслів *есть* і *кушать*, опис їх глибинної сутності на основі етимологічного екскурсу в порівнянні з іншими мовами окреслює значущість поняття «їжа» для носіїв російської мови.

Зазначене поняття асоціативно пов'язане не лише з поглинанням їжі, але і з правилами приготування, традиціями, етикетом її споживання. Безумовно, ці процеси також віддзеркалені в слов'янській ментальності, мають біологічну й соціокультурну основи.

До базових принципів поведінки людини належить засвоєння етикетних правил. Дитина вчиться, імітуючи поведінкові формули дорослих. Ідеальний варіант пізнання правил етикету – гра, своєрідне залучення до активної діяльності, процес, що розвиває, пов'язує мовну, моторну та ігрову

активність. Таким прикладом є примовка «Сорока кашу варила», цінність якої для розвитку дитини підтверджено багатьма поколіннями.

2.2. Формування у свідомості та закріплення в мовній діяльності дітей номінації *їжа* і її прототипу (на матеріалі примовки «Сорока кашу варила»)

Загальновідомо, що для сприятливої адаптації дитини в соціумі, культурологічній та мовній сфері з прадавніх часів використовували такі жанри народної творчості, як казки, билини, пісні, пестушки, примовки, прислів'я і приказки. У фольклорі в колоритних образах усебічно відбито життя народу, що створює живий мовний ланцюжок від покоління до покоління. Саме в такому аспекті цінними постають для нас народні твори, що бережно передавалися старійшинами родин своїм нащадкам і були знайомі кожному з раннього дитинства.

Сприйняття довкілля, його розуміння, культурні традиції, глибинна народна мудрість та багато іншого, що закодовано в народних текстах, має надзвичайну цінність для адаптації й подальшого розвитку такого соціального феномену, як дитина з властивими їй біологічними потребами. Поряд з комунікативними й тактильними потребами на перший план у розвитку дитини висувається фізіологічна потреба в їжі та оволодіння практичними навичками побутової культури. Наголосімо, що аналіз культурного компонента семантики є одним із складових лінгвокогнітивного аналізу.

З найдавніших часів матері використовували такі види народної творчості, як пестушки, потішки, примовки, колискові пісні з моменту появи дитини на світ, супроводжуючи ними і подальший її розвиток, і сприйняття навколишнього світу. О. М. Толстой міркує про зазначені жанри народної творчості так: «Даремно думати, що ця література була лише плодом народного дозвілля. Вона була гідністю й розумом народу. Вона становила й зміцнювала його характер, була його історичною пам'яттю, святковим

убранням його душі й наповнювала глибоким змістом усе його розмірене життя, що протікає за звичаями та обрядами, пов'язаними з працею, природою і шануванням батьків та дідів» (цит. за: Анікін, 1985, с. 1). Таке класичне розуміння значущості народної творчості поєднаємо з когнітивним аспектом вивчення одного з фольклорних жанрів – примовки «Сорока кашу варила».

Досліджуючи етимологічну природу слова *прибаутка*, зауважмо, що воно, як зазначали лінгвісти, утворено «префіксальним способом від слова *баутка* і має те саме значення, що й *байка*. Обидва слова походять від лексеми *баяти* – “говорити”, відносяться до спільнослов'янської лексики й утворені від *бай* – “говорун” (Крилов, 2005, с. 319). Дієслово рос. *баить* зафіксоване в словнику В. І. Даля, порівн.: *говорить, болтать, беседовать, рассказывать, толковать*. До слова рос. *потешить* В. І. Даль наводить такі синоніми: *угождать, занимать, забавлять, веселить* (Даль, 1991, с. 339). С. І. Ожегов пропонує таку дефініцію цьому слову: «розважальна, дотепна, зазвичай римована приказка, що вживається в мовленні» і пропонує такі приклади усталених виразів: *Пересыпать речь прибаутками. С шутками и прибаутками* (Ожегов, 2006, с. 887).

Спілкування з маленькими дітьми із застосуванням примовки дає змогу дорослим, спираючись на особливості звукового оформлення, мелодійність голосу, налагодити зворотній контакт. Співуче звучання розвиває увагу, пам'ять, загострює слух. Це відволікає дитину від її проблем, ознайомлює з природою, тваринним світом, іграшками, предметами побуту. Одночасне торкання голівки, ручок, ніжок з називанням певних частин тіла виконує навчальну функцію. Знайомити дитину з довкіллям дорослі починають з вивчення будови обличчя людини, її тіла. Фольклор, що передається від старшого покоління до молодшого, формує багатий і цінний первинний досвід, оскільки віддзеркалює різноманіття ситуацій для дитячого життя. Сміслові примовки існують саме з такою метою й бездоганно реалізують своє навчальне призначення. Рухи й жести дають змогу дитині зрозуміти

слово, його значення й ситуації застосування. Отже, примовка виконує функцію реалізації адаптивної потреби дитини в пізнанні навколишнього світу. Так у формі гри відбувається адаптація до життя, оскільки у свідомості дитини відбувається усвідомлення поняття «їжа», що потім маркується в мовній діяльності відповідними номінаціями та їх прототипами.

Наголосімо, що аналізована примовка безпосередньо впливає на формування такої мовної компетенції, як імітація. Здійснюючи наслідувальні рухи, зокрема проводячи плавні кола по долоні дитини, дорослі зображають процес помішування каші (це можуть бути і різкі багаторазові торкання, що імітують клювання їжі сорокою, помаху руками як наслідування пташиного польоту тощо). Наукове обґрунтування імітації тісно пов'язане з нейропсихологією і фізіологічними процесами людини й бере свої початки в еволюційних процесах. Уважаємо доречним нагадати про дослідження Б. Ф. Поршнева, який довів, що саме імітація в сукупності з гальмівною домінантою були біологічною передумовою зародження мови. Явище імітації як вияв «рухово-наслідувального безумовного рефлексу, прихованого в підкоркових утвореннях у дорослої тварини» (цит. за: Попов, 2020, с. 190) поширене не лише у світі фауни, але часто спостерігається і в людському середовищі. Взаємодія імітації і гальмівної домінанти виявляється за умови просування від нижчих еволюційних щаблів до вищих і полягає в тому, що «гальмівна домінанта, що зумовлює поведінкові акти, які прориваються на поверхню життєдіяльності організму в умовах ультрапарадоксального стану, дають змогу стимулювати наслідувальну поведінку іншого організму, тобто імітацію ним цього стану» (Попов, 2020, с. 190). Б. Ф. Поршнев зазначає, що в сучасній позамовній сфері збереглися два імітатогенних явища, відомі з давніх часів: посмішка й позіхання, але ці процеси не залежать від людської свідомості й волі. За певних обставин, зокрема «при збігу сприятливих біологічних умов, неадекватний рефлекс одного організму може провокувати імітативний рефлекс в іншого організму, тим самим відсуваючи інші реакції й дії» (Поршнев, 2006, с. 299). Унаслідок утворюється база, на підґрунті якої

історик убачає перехід від першої сигнальної системи (безумовні та умовні рефлекси) до другої – до людської мови.

С. Л. Попов підтримує точку зору Б. Ф. Поршнева про базову роль імітації в мовному глотогенезі і зазначає, що людина в процесі фізіологічного й когнітивного зростання інколи використовує інструмент імітації як форму спілкування, але «емпірично верифікованими є численні факти імітації не лише у тварин», але й у людини, зокрема в «дошкільнят, які інстинктивно в усьому копіюють дорослих, у молодших школярів, які бездумно зазубрюють тексти» (Попов, 2020, с. 193). Актуальним залишається процес імітації для фізичного і когнітивного розвитку у віковій періоді дитинства, особливо раннього. Нагадаймо, що ідею спільності онтогенезу й філогенезу активно розвивав Л. С. Виготський, який наголошував, що «саме в онтогенезі й філогенезі імітація поступово стає усвідомленою й використовується дорослими і цивілізованими людьми як канал комунікації» (цит. за: Попов, 2020, с. 194). Наведене твердження підтримується багатьма сучасними антропологами (див. Барулин, 2008). До того ж, у кінці ХХ століття нейрофізіолог Дж. Ріццолатті (див. Ріццолатті, 2012) виявив у головному мозку людини і приматів так звані «дзеркальні нейрони», що генерують імітаційні процеси і відповідають за комунікативну функцію, зокрема, за оволодіння мовними навичками. Зауважмо, що імітація в сукупності з деякими психічними процесами «має винятково фізіологічну природу», а сприйняття, «яке до цього трактувалося лише як когнітивна структура, що надає інформацію про механізми мислення – логіку – має глибоку фізіологічну кореляцію» (Попов, 2020, с. 197). І саме взаємодія психічних процесів з імітативними, де останні виконують у цьому аспекті функцію комунікативного каналу, становить фізіологічну основу мови. Отже, найпростіша мовна гра з елементами імітації – примовка – містить величезний потенціал для розвитку дитини не лише у фізичному аспекті, але й когнітивно-мовному.

Про нерозривний зв'язок гри, мови і культури розлого пише С. Л. Попов у статті «Мовна гра у світлі концепцій Й. Хьойзінги і Л. Вітгенштейна (на матеріалі російської мови)». Грунтуючи свої твердження на дослідженнях Й. Хьойзінги, мовознавець висновковує, що «гра не просто передує культурі, тобто дісталася людині від його тваринного стану “у спадок”, – гра пронизує культуру як важливий її складник, що вже само по собі дає можливість припустити: гра як складник культури пронизує й мову» (Попов 2017, с. 47). Наведена цитата безпосередньо торкається й жанру примовки, що досконало поєднує мовні елементи з грою.

Про природу первинних номінацій Й. Хьойзінга зазначав так: «Найбільш помітні початкові вияви громадської діяльності людини вже пронизані грою. Розгляньмо мову, це найперше і найвище знаряддя, яке людина формує задля отримання можливості повідомляти, навчати, керувати. Мова – інструмент, використовуючи який людина розрізняє, визначає, встановлює, а отже, іменує, тобто підносить речі до сфери духу. Граючи, мовотворчий дух раз у раз перескакує зі сфери речей до сфери думки. Будь-яке абстрактне виявлення створює мовний образ, усілякий мовний образ є не чим іншим, як грою слів. Так людство знову й знову відтворює своє буття, той інший, вигаданий світ поруч зі світом природи» (Хьойзінга, 2011, с. 26). Неважко переконатися в тому, що зазначене науковцем «іменування» є синонімом терміна *номінація*. Концептуально вагомим постає те, що сам процес такої мовної номінації Й. Хьойзінга вважає ігровим за своєю суттю. Продовжуючи аналіз праць цього філософа, С. Л. Попов формулює висновки про те, що «творінням вигаданого світу поряд зі світом природи» є гра слів (Попов, 2017, с. 48).

Переконливим для цього дослідження постають і тлумачення поняття мовної гри, запропоновані Л. Вітгенштейном, порівн.: «Увесь процес використання слів у мові <...> можна уявити як одну з тих ігор, засобами яких діти опановують рідну мову. Я буду називати ці ігри “мовними іграми”...» (Цит. за: Попов, 2017, с. 48). Яскравим прикладом такої мовної

гри, заснованої на принципі імітації, і такої, що містить значну кількість розвивальних елементів фізіологічного й когнітивного характеру, є досліджувана в цій роботі примовка.

Звернімося до найбільш уживаного варіанта фольклорного жанру «Сорока кашу варила». Те, що це одна з найбільш поширених і популярних примовок, свідчить наявність численних її імпровізацій. Наведімо деякі з них з описом дій, що виконуються впродовж промовляння. Порівн.: Беруть у дитини ручку і водять по долоньці вказівним пальцем та примовляють: рос. «Сорока, сорока, Сорока-белобока **Кашку варила...**». Указуючи на кожний палець руки, починаючи з великого, примовляють: рос. «*Этому дала ...*», зупиняючись на мізинці, додають: «*А этому нет ничего*», тому що він рос. «**кашки не варил**». Розводячи ручки, а потім швидко поклавши їх на голівку, кажуть: рос. «*Шу-у-у, полетели – На головушку сели*» (Аникин, 1985, с. 5) (див. додаток 4, № 1). Дитина уявляє накритий Сорокою до обіду стіл.

Ця примовка не проста, вона має виховну спрямованість: не працював – не отримаєш і їжі. Немовля ще не здатне до комунікації: воно лише засвоює артикуляцію окремих звуків, проте вже й у цей період відбувається формування уявлень про аксіологію найважливіших понять соціумного середовища. Насамперед це поняття працьовитості. Так дитина набуває першого життєвого досвіду, засвоює урок, усвідомлюючи, що їжа – це не лише одна з найважливіших потреб людини, але й змога реалізувати свої життєві наміри, адже на їжу потрібно заробити.

І хоча існує значна кількість інтерпретацій цієї примовки, кожен контекст пов'язано з приготуванням саме каші, що споконвічно вважається російською їжею, а вже потім продовжується опис процесу годування, і така послідовність залишається незмінною. Простежмо це на прикладах: рос. *Сорока-белобока **Кашку варила, Ребяток кормила*** (див. додаток 4, № 2). У цьому варіанті примовки дитині спочатку демонструється одна з основних адаптивних потреб людини – їжа. Увага фокусується на процесі приготування каші, і лише потім реалізується ще одна навчальна функція –

запам'ятовування перших п'яти цифр рахунку. До того ж, у ній міститься й докладне пояснення причини відмови в наданні їжі: рос. *Жирный, толстый, ленивый, За водой не ходил, Дров не рубил, Не будет тебе каши!*. За таких умов у дитини формується розуміння, що надмірне споживання їжі – це погано, а така негативна риса характеру, як лінощі, загрожує тим, що можна залишитися голодним.

Наступний варіант (див. додаток 4, № 3) примовки «Сорока кашу варила» дає змогу малюкам не лише тренувати дрібну моторику рук, а й запам'ятовувати назви пальців на руці, окрім того, увагу дитини акцентовано на тому, що приготування такої буденної для слов'янської культури страви – справа не легка, адже стільки необхідно зробити для цього: і воду принести, і дров наколотити, і піч топити. Через опис процесу приготування їжі дитина засвоює щоденний побутової ритуал, у якому згодом і їй буде відведена певна роль. Але й тут криється застереження: у родині немає місця ледачим, усі повинні працювати. Як зауважила О. В. Радчук, «характерною рисою для слов'янської ментальності є усвідомлення людиною наявності в неї сім'ї, житла, їжі. У підсвідомості давніх слов'ян уже було закладено прагнення до творчої діяльності і розуміння того, що для досягнення таких вагомих речей, треба було працювати» (Радчук, 2019, с. 78). Відповідно, одним із засобів формування такої компетенції в дитячому віці і була досліджувана примовка. Кожний член великої родини виконував певні обов'язки залежно від гендерного чи вікового статусу: зазвичай чоловіки будували житло, майстрували хатне начиння, дорослі діти пасли велику рогату худобу, жінки готували їжу, а молодші діти, особливо дочки, повинні були допомагати матерям у цьому. Таке мовне явище, як примовка в доступній формі презентувала знання про життєвий уклад і культурні традиції російськомовної ментальної системи.

Варіант примовки № 4 схожий на «класичний»: сорока-мати незмінно залучена в процес приготування традиційної страви для дітей: рос. *Сорока-ворона Кашу варила, Детей кормила* (див. додаток 4, № 4), проте в ньому

використовуються елементи прямої мови, ніби спонукаючи дитину на міркування щодо відповіді, а можливо, і продукування перших комунікативних спроб: рос. – *А ты где был?* Так дитина у формі гри отримує поштовх до розвитку такої когнітивної функції, як мова. Крім того, примовка містить важливий експланаторний потенціал, зумовлений фразою: *Позже всех приходил*, що пояснює, чому дитинча сороки залишилося голодним і не отримало каші. Примовка готує мислення малюка для сприйняття іншої «вікової» форми народної творчості – приказки з ідентичною повчальною спрямованістю (порівн.: рос. *В большой семье клювом не щёлкай* (варіації: *рот не разевай, ушами не хлопай*), яка семантизує те, що для отримання не лише їжі, але й інших життєвих благ, необхідно бути спритним і старанним. Якщо вчасно не схаменутися й не намагатися бути кращим – можна залишитися ні з чим. Натомість якщо дитині притаманні кмітливість і працьовитість, тоді їй вдається досягти неабияких успіхів. Метафора, що міститься у виразі рос. *клювом не щёлкай*, асоціюється зі специфічними звуками, що нагадують стрекотіння, клацання, уможлиблює провести семантичну й образну паралель між досліджуваним зразком паремії та примовкою.

У наступному варіанті № 5 (див. додаток 4, № 5) примовки «Сорока кашу варила» застосовується новий персонаж – «гості». Але вони не приходять, і саме тому приготована страва дістається дітям: рос. «*Сорока-ворона Кашу варила, На порог скакала, Гостей созывала*». Цей зразок примовки знайомить дитину із ще однією рисою слов'янської етнічної ментальності – гостинністю, дружелюбністю. Спонукально-окличними фразами рос. «– *Зачем дров не пилил! Зачем воду не носил!*» акцентується увага на формуванні працьовитості й несхвального ставлення до лінощів та неробства.

У двох наступних варіантах № 6, 7 (див. додаток 4, № 6, 7) дитячі персонажі не згадуються. Їх замінюють образи гостей, проте концепт КАША незмінно вербалізується: рос. «*Сорока-ворона, Куда летала? – Гостей*

скликала, *Кашу їм давала. Кашка масляная, Ложка крашеная...*». Зауважмо, що каша означена епітетом *масляная*, оскільки наявність масла в стравах російської гастрономічної культури вважалося уособленням добробуту й достатку, тому й кінцівка примовки екскламаційна, життєрадісна: рос. «*Душа радуется!*». Звернімо увагу на вперше використане у варіанті № 6 поняття «ложка», що безпосередньо пов'язано з поняттям «їжа». Докладний контекстуальний аналіз цього поняття в російськомовному культурному дискурсі наданий у доробку англ. «Linguistic features of the lexeme *spoon* in textual and contextual aspects of discourse» (Statsenko, 2021, p. 77–79). У контексті аналізу цієї примовки виокремимо епітетне означення ложки *крашеная*. Відомо, що для слов'янської культури характерне розмальовування й прикрашання орнаментом предметів гастрономічного призначення, що надає біологічному процесу споживання страв відповідної естетики. Примовка знайомить дитину й із цим аспектом російської концептосфери.

Урешті наведемо насичений образами і смисловим навантаженням варіант № 8 (див. додаток 4, № 8) примовки «Сорока кашу варила». Зразок містить перелік традиційного побутового начиння: рос. *тарелка, ложка, мутовка, горшок, квашня*, а також опис фрагментів процесу випічки хліба: «*Толчет, мелет. По воду ходит, Квашню творит*». Текст примовки ознайомлює з назвами представників традиційної флори: липа, сосна, береза. Позначення температурної градації води в примовці, порівн.: рос. «*Тут ступил – тепленько, Тут – горяченько, А тут ключики кипят-кипят*». Простежуємо вербалізацію відповідних жестів матері, тому дитина усвідомлює, що вода може бути комфортно теплою, гарячою й небезпечно киплячою. Так, у формі жестово-мовної комунікації відбувається формування першого життєво значущого усвідомлення потреби дитини в безпеці. І хоча в ранній дитячий період розвитку відповідальність за безпеку повністю покладається на батьків, дитина здатна зрозуміти, чого саме їй потрібно уникати першочергово.

Незважаючи на велику кількість варіантів примовки «Сорока кашу варила», легко помітити, що кожен з них має багато тотожних мовних елементів. Такий стилістичний прийом, як повтори, використовується для реалізації мелодійності, підкреслення певних деталей в описі, створення більш яскравого, експресивного забарвлення сюжетної замальовки. Зауважмо, що повтори розподіляються по тексту, підпорядковуючись суворій закономірності, і накопичуються в найбільш вагомих у смисловому навантаженні текстових ділянках: на початку рос. *сорока-белобока, сорока-ворона, сорока-быстрокрыла, кашу варила*, та в кінці примовки: *этому дала, здесь, тут*. Отже, спостерігаємо ще один прийом – підпорядкування. І його простежуємо тут аж ніяк не випадково, оскільки початок і кінець є найбільш значущими, такими, що надають особливого смислового навантаження.

Прийом нанизування мовних і контекстуальних синонімів також характерний для примовки: вибудовується синонімний ряд ад'єктивів – рос. *жирный, толстый, ленивый*; кілька парадигм синонімів утворюють дієслова – рос. *скликала, созывала, манила; тепленько, горяченько; варила, творила; толчет, мелет*.

Спільним для перерахованих вище варіантів примовки є використання питомої російської лексики, пов'язаної із зазиванням на частування: рос. *скликала, манила*, а також з об'єктами національного побуту: рос. *каша, печь, дрова*. Для цього жанру народної творчості характерне явище лакунарності як лінгвістичної, так і етнографічної: рос. *мутовочка, квашня, колода, ключики, белобока, быстрокрыла, лапти, палати*.

Універсальним без винятку для всіх варіантів примовок є використання суфіксів-модифікатів, що надають текстам просторічно-фамільярного та народнопоетичного характеру, зокрема це суфікс *-к-* (рос. *печка, кашка, крошка*), а також *-ушк-*, *-ышк-* (рос. *бабушка, поскребушки, головушку, поскребышки*).

Особливо збагачені стилістичними можливостями ті суфікси, що надають словам зменшувано-пестливого відтінку: *-енек-* (рос. *маленек*), -

еньк- (рос. *тепленький, горяченький, холодненький*), -ечк-, - очк-, -ичк- (рос. *ложечка, тарелочка, блюдечко, горшочек, мутовочка, коробичка, водичка*).

Досліджуючи такий феномен народної творчості, як примовка, можемо стверджувати, що кожна її інтерпретація містить набір супутніх цілей: чи то, щоб підкреслити важливість праці для отримання щоденного харчування, чи то щоб ознайомити з основами лічби й назвами пальців, але основне, глобальне завдання цього жанру народної творчості – адаптувати нового члена суспільства в соціумі і у формі гри дати перші уроки життя, прищепити побутову культуру (наприклад, їсти ложкою) і розвинути побутові навички споживання їжі.

Цікавим є той факт, що примовка «Сорока кашу варила» і сам персонаж господині-сороки надзвичайно популярні в художній літературі й перейшли в розряд прецедентних текстів. Примітним є і той факт, що О. М. Толстой видає збірку народних дитячих казок і не випадково називає її «Сорочі казки». Сюди залучена й казка про Сороку в дещо незвичній для читача інтерпретації, де спочатку автор також актуалізує ад'єктив рос. *белобока*, який набув статусу асоціативного (Караулов, 2002, с. 613): рос. *«Каждое утро прилетала сорока-белобока и ела пряники. Покушает, почистит носок и улетит детей пряниками кормить»* (Толстой, 1976, с. 2). Але потім сорока їсть занадто багато пряників і за свою жадібність та ненажерливість покарана – стає голобокою, порівн.: рос. *«И с боли да с тоски на животе сорочьем перья все повылезли, и стала сорока – голобока. От жадности»* (Толстой, 1976, с. 2). М. Є. Салтиков-Щедрін використовує образ сороки для створення сарказму: *«Читает лекцию о том, как «сорока кашу варила»*, що інтерпретується як “розповідати про що-небудь загальновідоме й незначне”.

Узагальнюючи спостереження над адаптацією та соціалізацією дітей під час гри, бачимо, що в матеріалах примовки «Сорока кашу варила» закодована народна досвідна ментальність: насамперед відображено

прагнення матері в ігровій формі донести до свідомості нащадків ще змалечку, що первинна потреба людини в їжі – це і праця матері, і праця дітей. У фольклорному феномені примовки «Сорока кашу варила» і в образі самої сороки віддзеркалено побут давніх слов'ян та своєрідність їхньої культури. Цей приклад малого фольклорного жанру покликаний виконувати важливі культурні, розвивальні та естетичні функції, пробуджувати прагнення пізнати світобудову й надати дитині змогу усвідомити себе як її частину.

Для нашого дослідження цікавим є дитячий апперцептивний тест (САТ), розроблений на основі тесту Г. Мюррея. Однак він адаптований до відповідної дитячої вікової категорії, завдяки чому уможливлено визначення основних потреб дитини, їх мотивацію, особистісну вагомість, а також проблем, що виникають унаслідок фрустрації дитячих потреб. Тест був розроблений психологами Леопольдом і Софією Беллак у 1949 році у вигляді чорно-білих ілюстрацій із зображенням тварин в антропоморфному аспекті. Виникнення такого виду тестування зобов'язане твердженню З. Фрейда, який зазначав, що дитячі когнітивні здібності легше сприймають і експлікують опис тварин. Серія ілюстрацій розпочинається зображенням споживання страви, що нагадує кашу, трьома курчатами і одним великим горщиком з їжею, поруч – нечіткі обриси курки або півня, що уособлюють образи батьків (див. додаток 5, рис. № 1). На наш погляд, це зображення досить прозоро нагадує і образ сороки з аналізованої примовки, яка годує сороченят.

Опис ілюстрації дитиною дає змогу визначити рівень задоволення первинної потреби в споживанні їжі або ж її депривації. Уможливорюється виявлення проблеми конкурування сестер / братів: хто ж отримає більшу порцію або смачнішу їжу тощо. Наявна страву може бути інтерпретована дитиною як джерело життєвої енергії або, навпаки, як така, що становить небезпеку, оскільки вона надто гаряча, несмачна. У такий спосіб виявляються проблеми, пов'язані зі споживанням їжі, її якістю, наявністю тощо.

Малюнок № 2, що ілюструє лева, який сидить у масивному кріслі з трубкою і тростиною, асоціюється зазвичай з головою родини – батьком (див. додаток 5, рис. № 2). У правому нижньому кутку – маленька Мишка.

Залежно від того, наскільки Лев сильний і небезпечний, чи інтерпретується тростина як знаряддя агресії, наскільки Мишка відчувається в безпеці, чи варто їй покинути нірку в пошуках їжі, настільки повно задовольняються її потреби дитини в захищеності від домашньої агресії. Можливо, реципієнт ідентифікує свою особистість із персонажем миші, зголоднілої, яка боїться залишити безпечне місце. У такому разі фрустрація безпеки харчової потреби виявляє себе. Особливої актуальності цей аспект набуває сьогодні, оскільки одним із завдань сучасної освіти є формування безпечного освітнього середовища вдома і в закладах освіти, запобігання випадків булінгу. Проблема безпечного харчування в шкільних їдальнях і студентських буфетах також гостра й вимагає ефективних способів її розв'язання.

З ідентифікацією потреби в їжі та безпеці асоціюється наступна ілюстрація із зображенням кенгуру з двома кенгурятами (див. додаток 5, рис. № 3). Малюнок містить зображення матері-кенгуру, яка несе кошик з продуктами і двох різновікових дитинчат. Усі вони рятуються втечею. Тема уникнення небезпеки, пошуку укриття (неподалік росте ліс), джерела загрози визначається через аналіз дитячих описів малюнка. Кошик з продуктами уможливорює обговорення харчових проблем. Мати, тікаючи, насамперед піклується про те, щоб діти були ситі, тому бере із собою пляшечки з молоком. Чи достатньо їжі для іншого, більш дорослого дитинчати, чи він у безпеці, адже молодший сидить у надійній маминій сумці, а старший на відстані – відповіді на ці питання дають психологам змогу з'ясувати, чи достатньо задоволені базові потреби в їжі й безпеці та навпаки.

Аналіз малюнка № 4 (див. додаток 5, рис. № 4) дає змогу дискутувати про рівень задоволення потреби в безпеці. На ілюстрації зображено печеру з двома ведмедами, що сплять на задньому плані й малим ведмежам на

передньому. У батьків є притулок, але ведмежа не спить, воно самотнє і перебуває на відстані від батьків, лежить біля входу в житло. Наскільки це безпечно? Чи задоволена його потреба в теплі? Відповіді на ці питання розкриють існуючі проблеми в разі незадоволення потреби в безпеці або опіки з боку батьків.

Через апперцепцію й подальшу інтерпретацію ситуації, зображеної на малюнку, дитина дає змогу психологам з'ясувати особливості її психічного стану, зробити обґрунтовані висновки про існування проблем із задоволенням певної потреби. Через вербалізований опис персонажів кількох ілюстрацій залежно від частотності актуалізації названих однотипних негативних явищ, наприклад, потерпання від голоду, реципієнт може робити висновки про те, що випробуваний відчуває незадоволення потреби в їжі. Як бачимо, з'ясуванню проблем із забезпечення базових фізіологічних потреб присвячено значну кількість тестового матеріалу, оскільки зазначені потреби є основними детермінантами поведінки кожної людини, але передусім дитини. Адже своєчасне виявлення й корекція депривації первинних біологічних потреб дає можливість уникнути деструктивного впливу на фізіологічний, психологічний і, відповідно, когнітивний розвиток дитини.

Отже, завдяки проведеному дослідженню заповнена лакуна у вивченні мовних ігор-примовок у лінгвокогнітивному аспекті. З'ясовано, що імітація на ранньому етапі розвитку дитини є доцільним розвивальним і адаптаційним засобом для вдосконалення її фізичного й розумового стану. Актуалізація когнітивного аспекту у процесі вивченні первинної адаптивної потреби дитини в їжі та безпеці на прикладі малого жанру усної народної творчості, якою є примовка «Сорока кашу варила», обґрунтовує його пріоритетність для адаптації і навчання дитини в ігровій формі.

Пропонуємо діаграми (Рис. 2.1, 2.2), де зображено кілька моделей, що сприяють розумінню взаємозв'язку та взаємодії сфер перетину понять «їжа», «тепло», «безпека»:

Рис. 2.2. Вісь перехідності понять.

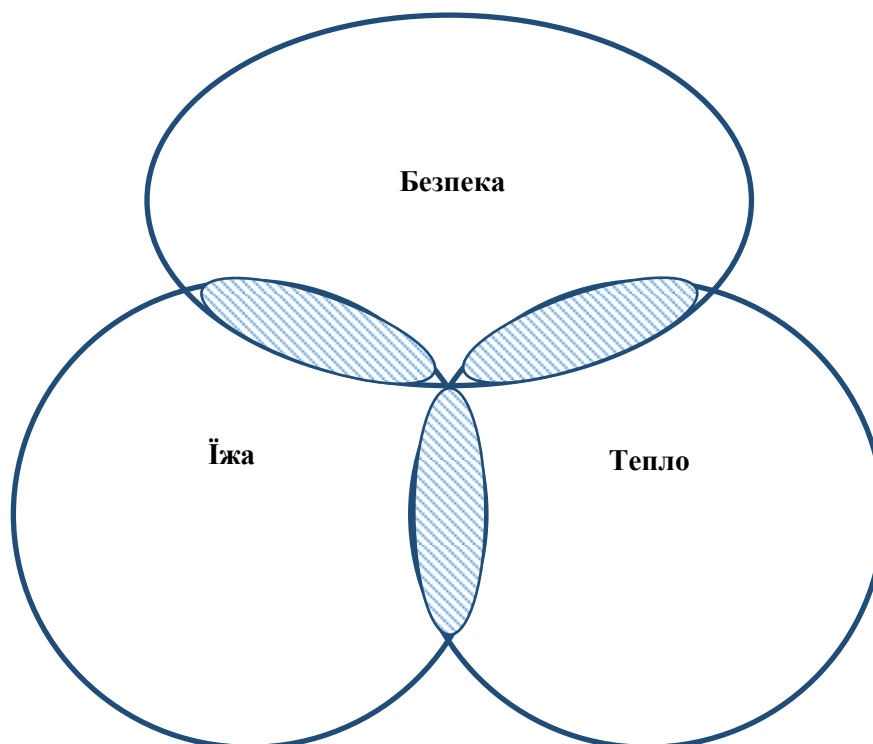

Рис. 2.3. Сфери перехідності понять.

Поняття «їжа» формується на ранніх етапах розвитку людини й людства загалом та віддзеркалюються в усній народній творчості. Паралельно із цим поняттям формується й поняття «безпека», що впродовж еволюційного просування людства набуває надзвичайної актуальності і перетинається з іншими поняттями на позначення первинних адаптивних потреб людини.

2.3. Репрезентація поняття «безпека» в мові та дискурсі

Роль потреб у розвитку як індивідуальних когнітивних здібностей особистості, так і еволюціонування всього людства важко переоцінити. Потреби є найважливішим ресурсом активності індивідуума в його

екзистенційній діяльності. Г. Гегель справедливо зауважив: «Найближчий розгляд історії переконує нас у тому, що дії людей визначаються їхніми потребами, їхніми пристрастями, їхніми інтересами, їхніми характерами і здібностями, і до того ж так, що спонукальними мотивами в цій драмі є лише потреби в пристрасті, інтересах, і лише вони відіграють головну роль» (цит. за: Чумаков, 2016, с. 249). З приводу взаємовідношення потреб і зумовлених ними мотивацій висловлювався й фізіолог І. М. Сеченов: «Життєві потреби породжують бажання, і вже вони ведуть за собою дії, бажання будуть тоді мотивом або метою, а рухи – дією або засобом досягнення мети [...]. Без бажання як мотиву або імпульсу рух був би взагалі безглуздим» (Сеченов, 1952, с. 18). Погляди філософа і фізіолога щодо потреб, як бачимо, тотожні, хоча й торкаються різних аспектів людської життєдіяльності: соціального й фізіологічного.

Уважаємо, що експлікація феномену безпеки як однієї з першочергових потреб людини потребує розгляду з позицій антропоцентризму. У всіх мовах вербалізація цього поняття має певне обґрунтування, сформоване з урахуванням ментальності конкретного етносу. Тому прототипи поняття «безпека» в різних мовах будуть неоднозначними і, відповідно, матимуть національно-культурне маркування. Наголосімо на вагомості методологічного осмислення проблеми, що розглядається. Світ дійсності, світ мислення та світ мови – це тісно пов'язані, але різні світи, у межах якої б лінгвістичної парадигми ми їх не аналізували. Але спроба осмислити зв'язок між ними з позицій семіотики та когнітивної лінгвістики, зрештою, уможлиблює їх ототожнення. Усе, що існує в дійсності, віддзеркалено в мисленні; усе, що є в мисленні, відбито в мові. Вивчаючи зв'язки між мовними одиницями, ми аналізуємо зв'язок між відповідними об'єктами (у широкому сенсі).

У цьому дослідженні робимо спробу розв'язати проблеми когнітивної лінгвістики, що лише нещодавно актуалізовані. Вони розширюють екстралінгвістичні кордони цього мовознавчого напрямку з огляду на те, що

експансіонізм сучасної лінгвістики, про який писала О. С. Кубрякова, передбачає залучення знань зі сфер інших наук для розгляду власне лінгвістичних проблем.

Розгляньмо ступінь вивченості базового поняття «безпека» в сучасному науковому дискурсі. Для виявлення специфіки розвитку внутрішньої форми досліджуваної лексеми в російській мові звернемося до порівняльного аналізу концептуальних ядер значень еквівалентних субстантивів *безопасность* (рос.) – *безпека* (укр.) – *safety* (англ.) – *security* (англ.). Онтологічним підґрунтям дослідження є така виняткова властивість досліджуваної потреби, як транскатегорійність, тобто необхідність, що виявляється в абсолютно кожній з категорій потреб: чи біологічні потреби в їжі й теплі, чи інші соціальні, пізнавальні або естетичні потреби. З огляду на типологію потреб (піраміда А. Маслоу), безпека міститься на другому щаблі після фізіологічних потреб у їжі, теплі, воді тощо. «Фізіологічні потреби, що отримали задоволення, поступаються місцем у мотиваційному житті індивідуума потребам іншого рівня, які в найзагальнішому вигляді об'єднані в категорію безпеки (потреба в безпеці, стабільності, залежності, захисті, свободі від страху, тривоги і хаосу, потреба у структурі, порядку, законі, обмеженнях; інші дотичні потреби)» (Маслоу, 2004, с. 49–50). Таке визначення потреби, яке запропонував американський психолог середини ХХ століття, не втратило своєї актуальності, а, навпаки, набуло ще більшої значущості внаслідок глобалізації світу.

На думку сучасних соціологів і філософів (У. Бек (Бек, 2000), Е. Гідденс (Гідденс, 1994), Н. Луман (Луман, 1994)), сучасне суспільство увійшло в зону «мегаризиків» і характеризується як «суспільство ризику». Тому вивчення поняття «безпека» викликає стрімкий інтерес у науковців зі сфери антропоцентричних наук (Є. М. Бабосов, А. В. Возженіков, Л. А. Волова, Ж. Дерріда, Дж. Коффінін, Р. Г. Яновський, та ін.). Безпека насамперед розглядається як захищеність від загроз – існуючих і потенційних. Зауважмо, що Ж. Ж. Руссо відзначав, що бажання бути

захищеним закладене в людській сутності й зумовлене «природними вимогами і природним єством» (Руссо, 1998, с. 338). Слід звернути увагу на те, що ця потреба визначається як на рівні персоніфікованої захищеності окремого індивідуума, так і на рівні безпеки держави, і, що надзвичайно життєво і гостро звучить у світлі деструктивних подій, які відбуваються (пандемій та екологічних катаклізмів), до планетарних масштабів. З огляду на зазначене, виникає нагальна потреба цілісного усвідомлення багатofункційності й багатогранності поняття «безпека», його проникнення абсолютно в усі сфери життя суспільства, усі види людської діяльності.

У конституції кожної країни стверджується, що проблеми особистої, територіальної і державної захищеності є першочерговими. Так, Конституція України (ч.1, ст. 3) визнає, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека є найвищою соціальною цінністю. У Державному стандарті України 2293-99 запропоновано визначення поняття «безпека» як стану захищеності особи та суспільства від ризику. У правовому контексті найбільш важливими стають ті риси індивідууму, що потребують безпеки, зокрема високі соціальні цінності (життя, здоров'я, свобода, честь, гідність). Іншими словами, «людина постає передусім як суб'єкт права та свободи і як об'єкт їх забезпечення» (Тихий, 2016, с. 34). Зауважмо, що ідея людського існування в безпечному суспільстві стала фундаментом для перших конституцій світу. Як приклад, наведемо американську Декларацію незалежності (United States Declaration of Independence), підписану в 1776 р., у якій проголошувалася рівність усіх людей і володіння невід'ємними правами, до яких належать і права на життя, свободу, прагнення до щастя. У разі порушення владою цих прав народ уповноважений скасувати її та обрати іншу, яка буде краще піклуватися про безпеку й добробут народу. Аналогічне ставлення до безпеки заявлено французькою Декларацією прав людини і громадянина (1789 р.), у якій пункт 2 стверджує: «Метою кожного політичного союзу є забезпечення природних і невід'ємних прав людини, як-от свобода, власність, безпека й спротив гнобленню» [...]. Незаперечним

є той факт, що базові права й свободи індивідуума є фундаментом захищеності від явних і потенційних загроз для всього світового співтовариства і, відповідно, вони набувають всесвітньої значущості. Це підтверджує чинний Статут ООН, у заснуванні якого брала участь й Україна, а також Загальна декларація прав людини (1948), Міжнародний пакт про економічні, соціальні й культурні права (1966) тощо. Існування значної кількості юридичних документів найвищого рівня, упроваджених для захисту суспільства від постійно зростаючих видів загроз, указує на актуальність цього питання.

Незважаючи на широке використання терміна *безпека* в повсякденному житті й наукових колах, визначення досліджуваного феномена залишається мінливим і суперечливим, тому виникає потреба виокремлення узагальнювального базового поняття. Водночас наголосимо на необхідності розрізняти термінологічне (концептуально значуще вживання терміна) і звичайну розумову редукцію. Існують побутові поняття, зокрема такі, що переходять у розряд наукових конструктів через відповідну процедуру уточнення, не змінюючи своєї номінації, що спричиняє певні проблеми їх осмислення, зокрема через ілюзію знайомого слова. Досліджуючи це питання, доходимо розуміння того, що визначення поняття, номінованого як «безпека», поєднує в собі три взаємодоповнювальні семантичні компоненти, кожен з яких може бути по-різному актуалізований у різних контекстах. Уточнімо, що сучасне наукове співтовариство всіх сфер знань пильну увагу звертає на вивчення цього феномену, а особливо представники філософських, економічних і технічних наук, а також юриспруденції. У лексикографії подано достатню кількість словникових статей, що витлумачують поняття «безпека», однак з точки зору порівняльного аналізу етимологічних, компонентних і семантичних особливостей у споріднених слов'янських (російська та українська) мовах та віддаленій англійській мові термін не вивчався.

У філософському контексті, «безпека – основний складник буття, світогляду (система поглядів людини на цей феномен і його місце в ньому) людини в процесі її життєдіяльності» (Елагин, 2016, с. 12). Приймемо це визначення за основне, оскільки філософія є основою всіх наук, формує світосприйняття і світогляд індивідууму, і проблема збереження людства розглядається в усьому розмаїтті його існування, у структурах буття. Наведене поняття збігається з думкою американських науковців, що полягає у вивченні безпеки як стану – стану буття без загрози або шкоди (Caldwell, Williams, 2012). Отже, осмислення сутності питання базується на розумінні природи, структур, смислів і цінностей екзистенції індивідуума. Ідеться не лише про фізичне виживання, але й про збереження цілісності людської сутності. Приймаючи за основу діяльнісний і аксіологічний підходи, безпека – «це прийнятний на певному етапі соціально-економічного розвитку ступінь захищеності життєво важливих інтересів особистості, суспільства, держави, світового співтовариства від наслідків і загроз, що обумовлені негативними чинниками» (Кружков, 2009, с. 12). Зосереджуючи увагу на цьому визначенні, зазначмо, що поняття «безпека» є важливим показником і регулятором життєдіяльності людини, а також результативності суспільного управління, що характеризується специфічними рисами на різних рівнях організації соціуму.

Дослідження взаємозв'язку філософських питань буття й безпеки людської екзистенції стає можливим у процесі метафізичного розгляду парадигми екзистенціальної безпеки, що базується на кореляції сутності безпеки зі смислами людського буття. «Когнітивна парадигма екзистенціальної безпеки є сукупністю ідей, фундаментальних знань, ціннісних установок, методологічних підходів, зразків розв'язання пізнавальних завдань, відповідно до яких вибудовується інтегральне знання про загрози людському існуванню і шляхи їх подолання» (Горлинский, 2017, с. 45). Передумовою виникнення актуального напрямку в науці є життєтворча потреба в біологічному виживанні людської цивілізації, посилена

зростаючим впливом природних катаклізмів і деструктивними факторами людської життєдіяльності. У межах цього наукового напрямку поняття «безпека» розглядається як «універсальну властивість людського буття, необхідна умова і його атрибут, що визначає принципові засади збереження стійкості соціально-природної системи» (Горлинский, 2017, с. 45). Екзистенціалісти вбачають можливості вирішення проблем безпеки та збереження людського існування у вдосконалені системи мислення, людських взаємин й умов життєдіяльності.

У зв'язку зі зростанням важливості безпеки суспільства в соціології з'являється новий напрям – *соціологія безпеки*, що намагається вирішити завдання, які полягають «у продукуванні теоретичних і практичних рекомендацій для розв'язання суспільних суперечностей, викликаних зростаючим впливом людського чинника як джерела небезпек, а також як творця необхідного середовища безпеки для запобігання загрозам і безпечного розвитку природного й суспільного буття в нестабільних умовах соціальних змін людської цивілізації» (Гринчук, 2010, с. 102). Відповідно, ця сфера знань злучена до аналізу взаємовідносин між членами соціуму й активно опрацьовує варіанти розв'язання проблем, що виникають усередині різних осередків суспільства.

Поняття «безпека» може бути витлумачено не лише як універсальна властивість буття, але і як компетентнісну функцію. Один з визначних сучасних соціологів Е. Гідденс розробив поняття «онтологічної безпеки». На його думку, індивідуум має почуття онтологічної безпеки, якщо на рівні свідомості володіє безпосереднім практичним досвідом або знає «відповіді» на життєво важливі питання, зокрема про сенс або конечність людського життя, взаємини з близькими тощо. Відповідно, основою почуття безпеки є довіра, що формується в індивідуума шляхом взаємовідносин з батьками або близькими людьми. Такі поняття, як «увічливість», «тактовність» тощо стають своєрідними механізмами захисту й забезпечують взаємну довіру. У процесі формування екзистенційних компетенцій продукується

онтологічна безпека як своєрідний захисний покрив, що забезпечує протекцію. Загальновідомо, що в сучасному розмовному дискурсі людину, якій надають такий захист, називають *протезе* (від фр. *protégé* – “захищений, той, хто оберігається іншими”).

Безпека в сучасному розумінні є однією з найважливіших чинників, що визначають не лише соціальні взаємини, а й етнокультурну ментальність. Потреба в захищеності зумовлюється викликами й загрозами, що виникають у процесі екзистенції людини й безпосередньо залежить від багатьох чинників: географічних, економічних, адже для європейця й австралійського аборигена поняття безпеки не буде тотожним. Відповідно, і способи вербалізації ідентичного поняття будуть особливими для кожної етнокультури.

Сполучною ланкою між ментальністю і комунікацією є когнітивна лінгвістика – напрям у теорії мови, «метою якого є вивчення вербалізованих знань і пояснення того, яким саме чином мова пов’язана з мисленням – з його понятійними (концептуальними) структурами, з його категоріями та його когнітивними операціями. ... Концепти або кванти інформації містяться не в мові, а в людській думці» (Жаботинська, 2009, с. 254). Оскільки мова, на думку М. Хайдеггера, і є «дім буття», адже «буття говорить всюди і завжди через людську мову» (Хайдеггер, 2003), то актуалізація знань когнітивної лінгвістики безпосередньо пов’язана з розв’язанням проблем глобальної захищеності, виявленням глибинного зв’язку між розумовими процесами й буттєвістю в розумінні загроз людській екзистенції, співвідношенням семантики слова і смислової значущості в ментальності етнокультур як виявлення спільності мови й буття.

Досліджуючи особливості вербалізації еквівалентних субстантивів *безопасность* – *безпека* – *safety* – *security* у російській, українській та англійській мовах, а також вивчаючи їх паремійний фонд, переконуємося в тому, що зазначені поняття є базовими у співвідносних мовних концептосферах. Відзначмо, що сфера функціонування цих номінативів не

обмежена, оскільки вони не марковані стилістично й не пов'язані синтагматично.

Порівняльний аналіз словникових дефініцій потребує детального опису, оскільки ми намагаємося репрезентувати явище різнобічно, що вможливить виявлення специфіки його експлікації в російській мові. Задля вирішення окресленої проблеми звернімося до близькоспоріднених та генеалогічно далеких мов.

Аналіз лексикографічних дефініцій досліджуваних субстантивів дає змогу вилучити мотиваційні характеристики, зокрема базової метафори понять, окреслити модель їх смислового розвитку в мові.

Розгляньмо концептуальне ядро поняття «безпека» в російській мові. Тлумачний словник С. Ожегова фіксує відповідну сучасному сприйняттю денотацію цієї лексеми, порівн.: «Безпека – 1. Те саме, що й безпечний: такий, що не загрожує небезпекою, що захищає від небезпеки. 2. Стан, за якого не загрожує небезпека, є захист від небезпеки. *У безпеці хто-небудь. Техніка безпеки. Б. руху. Міжнародна б.*» (Ожегов, 2006, с. 65). Так, відсутність загрози, чогось небезпечного для людського життя формує значення лексеми. В енциклопедичному словнику Брокгауза та Ефрона простежуємо дещо інший підхід до визначення цього поняття, зокрема запропоновано значно ширше тлумачення, у якому помітне віддзеркалення правового аспекту проблеми: «Потреба в особистій і майновій Б. забезпечує життя держави, у цій потребі держава вбачає найголовніше пояснення свого існування, Б. ж указує державі основну її мету і призначення. Для досягнення цієї мети державу наділено примусовою владою, на основі якої вона встановлює межу між дозволеним і недозволеним, вимагає від приватних осіб утримання від заборонених дій та дотримання певних правил; свої вимоги вона висловлює у формі законів, а непадкорення цим вимогам регулює можливістю покарання» (Енциклопедичний словник Брокгауза і Ефрона, 1891, с. 254). Вочевидь, автори інтерпретують поняття «безпека» як гарантування державою захисту приватної власності та особистісної

захищеності, простежують його конотацію як упередження загрози індивідууму з боку насильства або необізнаності, а також трактують це поняття як основну умову формування й розвитку успішного соціуму. Отже, у тлумаченнях поняття *безпека* простежується семантичне розгалуження від інтернальності внутрішньої семантики особистісної захищеності, стану відсутності небезпеки, підконтрольне індивідууму, до екстернальності чи зовнішнього ракурсу, коли держава або створені нею фахові організації здійснюють спроби вбезпечити людину від загроз різного характеру. Дослідницький аспект цієї праці полягає не лише в порівняльному аналізі словникових дефініцій, але й потребує докладного опису самого явища.

У сучасній українській мові поняття *безпека* інтерпретовано так: «Стан, коли кому-, чому-небудь ніщо не загрожує» (Словник української мови, 1970, т. 1, с. 349). Уважаємо, що для більш поглибленого вивчення значення семантично пов'язаних лексем рос. *безопасность* та укр. *безпека* необхідно звернутися до етимологічного й компонентного аналізу та простежити розвиток конотацій у діяхронії, а також звернути увагу на особливості вербалізації в межах концептосфер споріднених мов.

Семантичні поля понять «безопасность» – «безпека» в російській та українській мовах утворюються шляхом поєднання префікса *без-*, що семантизує відсутність. Зазначмо, що російськомовному варіанту лексеми притаманний суфікс *-ость*, характерний для абстрактних субстантивів, що позначають абстрактні поняття. Водночас лексеми різняться несхожою пресуппозицією, передусім кореневими морфемами: у рос. *-опаса-*, а в укр. *-печа-*, що в етимологічному плані не збігаються, однак зберігають своє первинне значення, закладене в кореневій морфемі субстантивів (*-пека-* / *-печа-* – *забота, опека*, (укр. *турбота, піклування*).

Новизна аналізу (етимологічного, зіставлення словникових дефініцій) простежується в розмежуванні первинних та вторинних номінацій, а також опису когнітивних механізмів утворення поняття «безпека».

Відомо, що й російськомовна лексема *опека*, і український аналог *опіка* запозичені з польської мови *opieka*, що, відповідно, було скопійовано з «латинського *procuratio* (“опіка, піклування”) від дієслова *procurare* (“дбаю”))» (Крилов, 2005, с. 277). Для цього був використаний префікс *о-* і корінь праслов'янського походження *-piek-* – “турбота, опіка, захист” (рос. “забота, опека, защита”).

Зазначмо, що спочатку лексема *опіка* з'явилася в активі української мови, що зумовлено культурними й політичними особливостями (у XVII ст. Україна зазнала впливу європейської культури та активно запозичувала латино-польську мовну сферу). Морфологічні кореляції викликали й семантичні варіації, що простежується в лексемах: укр. *пектися* та рос. *печься* – *беспокоиться, заботиться*, укр. *опіка* та рос. *опека* – “надзор за недееспособными”, укр. *опікати* і рос. *опекать* – “защищать” (Етимологічний словник української мови, 1982, т. 1, с. 163). Лексеми української мови із загальним коренем *-печ-*, що з'явилися в цей період, відповідають польським: *niebezpieczny, bezpieczny, opieka, opiekin* (Радчук, 2020, с. 202).

У цьому дослідженні спираємося не лише на наукові факти походження слів, що ґрунтуються на вивченні фонетичних змін споріднених мов, а й аналізуємо їх у контексті наївної категоризації світу. За спостереженнями О. В. Радчук, в українській етнокультурі існує думка, що поняття «безпека» має давню міфологічну етимологію, утворену додаванням префікса *без-* до антропонімної номінації *Пек* (Радчук, 2020, с. 201). Відбиття архаїчної картини світу збереглося в україномовних ідіомах, порівн.: *Цур йому пек, царство Пека*. О. В. Радчук зазначає, що «від цього кореня походять слова *пекло, пекельний, спека*, первинна семантика яких – *нестерпні, жахливі умови*, а вже потім – *жар, вогонь*, що підтверджують ідіоми *горіти в пеклі; спека як у пеклі*. Спільнокореневі й номінативні одиниці *печера, піч, пекти*. Підтримуємо гіпотезу мовознавиці, що в українській мові наявні й гетерогенні омонімні корені з історичним

чергуванням к/ч: *-пек (ч)*-, що виникли внаслідок збігу етимологічно різних лексем, напр.: *хліб печеться в печі* і *-пек (ч)*-, *про дитину занадто печуться*.

Давньоруські й церковнослов'янські джерела, що датуються XI ст., фіксують активне використання лексеми *опась* (у діалектах *опас*, *опаска*), що має семантику *охорона, захист* (Фасмер, 2004, т. 3, с. 465). Семантика лексеми *опасность* визначається в статті, що міститься в словнику М. Фасмера, як “обачність, обережність, уважність”. В. Даль моделює широке семантичне поле слова *опасать*: «застерігати, давати надію на порятунок, обережність; оберігати, охороняти, стерегти, сторожити, вартувати, спостерігати, наглядати; брати під свою опіку, заступництво, бути заступником». Лексикограф також фіксує використання сталих виразів з аналізованою лексемою: *Неопасного (неопасливого) человека не опасешь. Опасаю паству свою*» (Даль, 1880, т. 2, с. 698). Науковець уможлиблює розширення семантичного поля поняття «безпека» такими властивостями, як «відсутність небезпеки; збереження, надійність» (Даль, 1880, т. 2, с. 698). Цікавим є порівняння застарілого субстантиву *опась* із семантикою «побоювання» (у сучасному значенні *обережність*), порівн.: рос. *С опасью дальше уедешь*. Глибокий ціннісний зміст лексеми підтверджується смисловим наповненням паремій: рос. *Авось, авось – а опась лучше! Опасью хорониться, смерти не оборониться*. Ад'єктив *опасный* мав споконвічні значення, протилежні сучасним, порівн.: «Опасный, той, що опасає, обережний, охоронний. *Опасная башня, вышка. Опасные караулы. Опасная грамота*, застар. охоронна, обережний лист, наданий комусь для безпеки» (Даль, 1880, т. 2, с. 698). У сучасному російськомовному дискурсі кореневий морф *-пас-*, має семантику «турбота» (порівн.: рос. *опасать, спасать, запасать, пастух, пастырь*). Зауважмо, що внаслідок заперечної префіксації *не-* ад'єктив *неопасный* набував значення “неосторожний, беззаботный”, як, наприклад, у паремії *Неопасному всюду опасно* (Даль, 1880, т. 2, с. 698). Г. А. Крилов долучає лінгвістичний складник до дефініції спільнослов'янського дієслова *пастити*: воно має індоєвропейське походження

і, «ймовірно, того ж кореня, що дієслово *питать*» (Крилов, 2005, с. 277). Ми схильні дотримуватися цього припущення, адже в активі сучасного дискурсу російська лексема *пасты* має конотації “кормить скот, охоранять, питать, вскармливать”. Отже, у процесі аналізу виявляється семантичний перетин понять «безпека» та «їжа» в російській мові. Вияв цього феномену (наявність гетерогенних омонімних коренів, напр.: рос. *пирогов пекутся в печи – родители пекутся о детях*) спостерігаємо також у сучасному російськомовному середовищі.

Залучаючи етимологічний та компонентний аналіз у проєкції на лексеми *безопасность – безпека*, удалося визначити їх семантичні варіації та виявити енантіосемію, що зумовлена зміною семантики в діяхронії. Доведено, що досліджувані поняття є винятком з правил розвитку споріднених мов. Уважаємо, що в процесі смислового розвитку російське слово *безопасность*, що спочатку витлумачувалося як *осторожность, осмотрительность*, частково втратило етимологічні зв'язки й набуло нового значення *угроза*, а в поєднанні з префіксом, що семантизує відсутність, отримало денотацію *защищенность от опасности*; в українській мові префікс *без-* не надав запозиченому слову *опіка* («хвилювання», «турбота») протилежного значення, що зумовило появу сучасної семантики «захищеність, відсутність хвилювань, тривог». Про безпрецедентну значущість поняття свідчить широкий спектр використання лексеми, що охоплює найрізноманітніші аспекти життєдіяльності: *особиста безпека, майнова безпека, безпека дорожнього руху, безпека праці, радіаційна безпека, громадська безпека, колективна безпека, міжнародна безпека, служба безпеки* або англомовні кальки – *сек'юриті, сейф*, що ввійшли в активний словник сучасних слов'янських мов, маємо на увазі насамперед російську та українську.

Імовірно, у сучасному світі важко визначити вид людської активності, що не потребував би певного виду захисту. На підтвердження цієї думки надамо приклади контекстуального вживання поняття, виокремленого

<ul style="list-style-type: none"> • майнова безпека 	<ul style="list-style-type: none"> людини з боку іншої людини • відсутність небезпеки для людини з боку навколишнього середовища (природи, тварини) • відсутність страху за життя • безпечне місце (земля, суша), Батьківщина, рідна країна, рідна культура • упевненість у майбутньому • відсутність загрози з боку представників іншого етносу, культури, релігії • безпека як результат життєдіяльності індивідуума й те, що він створює сам
<ul style="list-style-type: none"> • безпека дорожнього руху 	
<ul style="list-style-type: none"> • безпека праці 	
<ul style="list-style-type: none"> • радіаційна безпека 	
<ul style="list-style-type: none"> • громадська безпека 	
<ul style="list-style-type: none"> • колективна безпека 	
<ul style="list-style-type: none"> • міжнародна безпека 	
<ul style="list-style-type: none"> • сек'юриті (служба безпеки) 	
<ul style="list-style-type: none"> • безпека продукції 	
<ul style="list-style-type: none"> • безпеку товару 	
<ul style="list-style-type: none"> • пожежна безпека 	
<ul style="list-style-type: none"> • економічна безпека 	

Створена когнітивна карта поняття «безпека» демонструє розгалужену імплементацію та мовну репрезентацію цього поняття в різних сферах життєдіяльності людини на позначення захисту. Об'єктивація поняттєвих ознак обґрунтовується, з одного боку, ціннісними характеристиками, що можуть бути віддзеркалені певним контекстом, а з іншого – ступенем

когнітивного виокремлення цих ознак носіями мови: відсутність страху або відчуття загрози від чогось.

Досліджуючи вербалізацію поняття «безпека» в англійській мові ставимо за мету перевірити висунуту авторкою гіпотезу про існування спільних поняттєвих прототипів не лише в споріднених мовах, але й у комунікативних системах з далекими родинними зв'язками. Залучення матеріалів англійської мови надають сприяє виявленню внутрішньої форми слова *безопасность* у російській мові.

Відзначмо той факт, що лексема *security* особливо наближена за структурними й семантичними особливостями до слов'янських еквівалентів російської та української мов *рос. безопасность* – *укр. безпека*. Компонентний аналіз показав, що слово утворене префіксально-суфіксальним способом: префікс *se-*, за відомостями словника Oxford Languages, англ. «in words adopted from Latin originally meaning “apart” (as in separate) or meaning “without” (as in secure), тобто аналогічний префіксу *без-*, який має семантику відсутності в поєднанні з кореневою морфемою англ. *cure* – «1. to make someone with an illness healthy again. 2. to solve a problem» (Online Cambridge Dictionary) у первинному значенні “турбота, участь, занепокоєння, медичний догляд” і у вторинному, не менш вагомому для цього дослідження, “вирішувати проблему”. Дієслово англ. *to cure* походить від латинського *curare* й семантизує «турботу», «піклування». Суфікс англ. *-ty* використовується для утворення абстрактних субстантивів від ад'єктивів (напр., англ. *safety, surety* – «безпека») має французьку етимологію *-tie, -te*, що відсилає до латинського *-tatem* (номінатив *-tas*), споріднений із грецьким *-tes* і санскритським *-tati* (Online Etymology Dictionary). Це пояснює існування сучасного базового значення *security* – “безпека, захист, охорона, впевненість, надійність, відсутність необхідності в захисті, відсутність загрози”.

Англомовна система паремійних одиниць, що у своїй структурі містить лексему *security*, нечисленна, напр.: англ. *Advice to all, security for none* –

“порада не захистить від небезпеки”; англ. *Danger is next neighbor to security* – “небезпека – найближчий сусід безпеки”.

Наведені приклади дають змогу виокремити денотацію поняття *security* як стану, за якого ніщо не загрожує. Натомість більш широким використанням в ідіоматичному аспекті характеризується субстантив *care* – турбота і *cure* – зцілення, напр.: англ. *Care killed a cat* – “турбота і кішку заморить”; англ. *Care is no cure* – “однією турботою не видужаєш”. Так, у пареміях поняття *security* має більш широкий морально-оцінний зміст, іноді суперечливий, що вказує не лише на необхідність у фізичній безпеці, а й потребує певного емоційно-психічного стану спокою, поміркованості у прояві піклування.

Антропоморфні властивості відображені і в поєднанні поняття *security* з лексемами, що детермінують людину або групу людей: *Security Council* «Рада Безпеки ООН», *security guard* «охоронець», *security police* «поліція безпеки», *security* «поручитель».

В англомовному художньому й науковому дискурсі семантика *безпеки* також вербалізується лексемою *safety*, що містить аналогічне базове значення, що і *security*, проте має дещо інші конотації. По-перше, слово має давньофранцузьке етимологічне коріння *sauvete* – «захист», «порятунок», «безпека», «гарантія» і фіксується писемними пам’ятками XIV ст. По-друге, у лексеми дещо інший компонентний склад, що містить кореневу морфему *safe-* і суфікс *-ty*, який абстрагує семантику субстантива. Це вплинуло на формування концептуального ядра значень, що має такий вигляд: “безпечне місце”, “запобіжні заходи”, “попередження”, “захист”.

Основне значення поняття англ. «*safety*» пов’язано з фізичним станом індивідууму або з наявністю безпечного місцезнаходження. Якщо первинний зміст *security* – це “безпечні умови буття, які суб’єкт здатен підтримувати самотужки”, а *safety* – “певна матеріальна субстанція, місце або предмет, що забезпечують такі умови”. Найбільш значуща семантична відмінність поняття *safety* полягає в тому, що йому властиві предметно-функціональні

відношення, що закладені в конкретних об'єктах: місце, предмет, інструмент; натомість поняття *security* найбільш наближене за семантикою та сферою використання до слов'янських відповідників *безопасность* (укр. *безпека*) з базовим понятійним ядром “надійність, підтримка, гарантія, турбота” і мають більш абстрактне, непередметне значення – стан відсутності загроз і ризиків у фізичній, психологічній, емоційній або фінансовій сфері.

В ідіомах спостерігаються переважно метафоричні образні конотації, що експлікують особливості концептосфери етносу в щоденних рутинних обставинах: англ. *Caution is the parent of safety* – рос. *Семь раз отмерь, а один отрежь*; англ. *Better safe than sorry* – рос. *Береженого бог бережет*.

Для повноти дослідження вважаємо за необхідне проаналізувати статистичні відомості та простежити частотність використання понять «безопасность» – «security» – «safety» в дискурсі, що належить до різних сфер життєдіяльності людини. Урахування чинників, зазначених у графічній схемі, розробленій А. П. Романовою та М. М. Бічаровою (Романова – Бічарова, 2015, с. 43) уможливило формулювання таких узагальнень. Когнітивно обґрунтованим і передбачуваним є той факт, що всі три поняття найбільш частотні в мілітаристському дискурсі, з незначною кількісною перевагою поняття англ. «security», оскільки архіважливим у цій комунікативній сфері є саме безпечний стан індивідуума, а не місце розташування. Значно знижений рівень вербалізації поняття «safety» в базовому понятійному ракурсі безпеки як захищеності й відсутності загроз, проте особливості його понятійного діапазону зумовлюють зростання частотності в індустріальних галузях, як-от: техніка, нафта, будівництво і автоматика, що підтверджує предметну й інструментальну спрямованість семантики.

Зауважмо, що в соціальних сферах життєдіяльності «людина – людина», передусім економіка, банківська справа, юриспруденція, ділова лексика, де необхідним є володіння високими комунікативними навичками, різко відзначено превалювання поняття англ. «security», що ще раз переконує

в антропоморфності його ознак і семантично врівноважує зі слов'янськими поняттями рос. «безопасность» – укр. «безпека».

Безумовно, зазначена схема віддзеркалює далеко не повний перелік видів діяльності людини, що дотичні до аналізованих понять, а лише відображає найсуттєвіші сфери їх використання. Так, не урахована потреба в забезпеченні захищеності в туристичній сфері, пов'язана зокрема з техногенними ризиками і умовами пандемії. Проблема кібербезпеки в умовах сьогодення гостро потребує пошуку шляхів її забезпечення на рівні державних масштабів. Вивчення та розуміння такої статистичної інформації є показником актуальності й пріоритетності спрямування життєвої активності людини, що сприяє забезпеченню достатнього рівня захищеності соціуму від потенційних ризиків.

Отже, з огляду на те, що концептосфери різних мовних систем існують у динаміці, простежується вплив цього процесу на формування ментального лексикону різних етносистем. Як було відзначено, поняття рос. «безопасность», укр. «безпека», англ. «security» й «safety» та їх дефініції зазнавали певних метаморфоз у процесі історичного розвитку. Біля початків людського когнітивного вдосконалення для подолання внутрішнього страху перед незрозумілими явищами природи *homo sapiens* спочатку шукав захист у тотемних міфологічних образах. Загальновідомим є твердження В. Г. Белінського: «Людина боїться лише того, чого не знає, знання перемагають усілякий страх» (Адамчик, 2011, с. 327).

Зауважмо, що така негативна з точки зору психології емоція, як страх, є не лише своєрідною тактикою виживання в біологічному плані, але й мобілізує когнітивний потенціал індивідуума для усвідомлення й подолання незбагнених реалій довкілля.

З огляду на той факт, що безпека – це соціальний конструкт і залежно від викликів та загроз, перед якими постає кожне покоління й кожне співтовариство, поняття набуває нових конотацій і сенсів. Однак архаїчні образи й асоціативні зв'язки все ж залишили свій відбиток у когнітивному

сприйнятті світу людиною, вони є у складі паремій, ідіоматичних виразів, символіки. Разом з тим запозичуються й асимілюються нові мовні одиниці, що віддзеркалюють актуальні лінгвістичні потреби в мовах, які для цього дослідження були обрані не випадково. Належні до десяти найпоширеніших і популярних мов світу, російська та англійська мови виявляють далекі, а російська та українська – близькі генеалогічні зв'язки в загальній родині індоєвропейських мов.

Отже, загальними прототипами поняття «безпека» є «опіка» й «турбота». Схожою є і морфемна структура лексем, зокрема ідеться про наявність префікса з ідентичним значенням відсутності в трьох досліджуваних лексемах (*без-* у російській і українській, *se-* в англійській), а також суфікса, що містить абстрактну семантику (*-ость* у російській, *-ty* в англійській). Широка представленість поняття «безпека» в ідіоматичному і паремійному фондах носіїв зазначених мов свідчить про вичерпне усвідомлення й прийняття цієї життєвої потреби. Наведені факти доводять, що потреба в захисті посідає одне з найважливіших місць у когніції поколінь і споріднених, і далеких етнокультур та має вербальну репрезентацію, що зберігає внутрішню форму давніх слів. Лексеми, що з'явилися в різних мовах, передають сутність поняття «безпека» від покоління до покоління. Звернення до аналізу відповідних лексем в інших мовах підтвердило авторську гіпотезу про існування загального прототипу поняття «безпека» – опіка, турбота. Відповідно, розумові процеси індивідуумів, що розмовляють різними мовами, відображені в позначених особливостях вербалізації цього поняття.

Висновки до розділу 2

Беззаперечно, однією з первинних біологічних потреб людини є їжа. Високий ціннісний статус цієї потреби залишається незмінним упродовж існування людської цивілізації. Відповідну рефлексію спостерігаємо в когнітивному й мовному віддзеркаленні поняття «їжа».

Простежено, що вербалізація поняття «їжа» тісно пов'язана з виникненням лексем на позначення процесів споживання страв. Для експлікації парадигматичних зв'язків синонімної пари рос. *есть* та *кушать* у когнітивному аспекті використано історико-генетичний підхід. Визначено, що досліджувана пара дієслів має синонімну кореляцію і є базовими поняттями буття. Ці лексеми успадкували давнє коріння, оскільки зафіксовані першими лексикографічними джерелами російської мови.

З'ясовано, що лексеми рос. *есть* – *кушать*, *наесться* – *насытится* не лише для російськомовної концептосфери, але й для концептосфер більшості слов'янських мов є значущими в аспекті культурно-соціальних зв'язків. Звернення до лексикографічних джерел і аналіз відповідних словникових статей дало змогу довести, що зазначені синонімні пари мають давню етимологію і в процесі свого розвитку набули широких лексичних зв'язків, отримали значну кількість похідних лексичних значень.

Крапковий порівняльний аналіз лексем з тотожним значенням у споріднених слов'янських мовах (російська та українська) та в англійській мові дав змогу стверджувати про існування спільного ментального прототипу. У комунікативній системі людства відбувається вербалізація поняття «їжа», що набуває глобальної аксіологічності.

Показано, що словотворча система дієслів рос. *есть* – *кушать* – *насыщаются* отримала значне розгалуження; для отримання нових семантичних відтінків використані споконвічно російські префікси, за винятком декількох одиниць. Такі спостереження вможливили укладання когнітивної карти дієслів, що позначають процеси споживання їжі. Аналіз семантичних кореляцій у діахронічному аспекті показав, що досліджувані лексеми віддзеркалені в російськомовній ментальності: виявлено семантичне розширення значень номінацій задоволення потреб від біологічного насичення до культурного, естетичного, духовного зростання. Ці спостереження вможливили формування висновків про особливий вплив

мови на мислення людини, що можна простежити на процесі своєрідного розвитку внутрішньої форми слів.

У лінгвокогнітивному аспекті вивчено первинну адаптивну потребу дитини в їжі на основі аналізу функціонування одного з малих жанрів фольклору – примовки «Сорока кашу варила» та розмаїтої системи її варіантів. Наявність значної кількості інтерпретацій примовки слугує тим підґрунтям, що зумовлює мотивацію пріоритетності цього жанру не лише для адаптації, але й для ментального та фізичного розвитку дитини.

Доведено, що імітація саме на ранньому етапі розвитку дитини є доречним розвивальним та адаптаційним засобом для вдосконалення її розумових здібностей. Застосування новітніх знань міждисциплінарних наук, зокрема нейрофізіології та історичної антропології, дає змогу обґрунтувати той факт, що імітація, корелюючи з іншими ментальними процесами, слугує визначальним чинником для появи людської мови. Тож не випадково примовка обрана ментальним досвідом пращурів для спонукання процесів формування комунікативних навичок нащадків.

Незмінний образ кожного з варіантів примовки – репрезентант поняття «їжа», *каша* як складник етнічної концептосфери слов'ян, зокрема росіян, виводить на перший план у розвитку дитини поряд з комунікативними і тактильними потребами і фізіологічну потребу в їжі, і необхідність оволодіння практичними навичками побутової культури.

Поряд із загальновідомою примовкою було виявлено існування у фольклорі значної кількості її інтерпретацій. У лінгвокогнітивному аспекті розглянуто вісім її варіацій. Зосереджено увагу на притаманних кожній з аналізованих примовок лінгвістичних особливостях та їх особливому функційному спрямуванні.

Простежено, що віддзеркалене у варіантах примовки поняття «тепло», є експланаторним знаряддям залучення дитини до адаптаційних процесів. Розмежування поняттєвих термальних характеристик засобами вербальної

й жестової комунікації зумовлює утворення перших вагомих досвідних компетенцій та оціночних уявлень малюка.

Зроблено узагальнення, що фольклорний феномен – примовка «Сорока кашу варила» – бездоганно поєднує ігрову й навчальну функції та є ідеальним засобом набуття дитиною мовно-культурних компетенцій.

Оскільки визначенню поняття «безпека» бракувало сталих характеристик через їх розмаїття та суперечливість, то в дослідженні усунуто цю прогалину й здійснено аналіз сучасного термінологічного апарату в міждисциплінарному аспекті, що дав змогу виокремити узагальнювальне базове визначення поняття.

Зважаючи на актуальність дослідження, що стосуються вербалізації поняття «безпеки» у сучасних лінгвістичних студіях, зроблено спробу диференціації термінологічного (концептуально значущого) і загальномовного (звичайної розумової редукції) використання терміна.

Оскільки в різних мовних концептосферах вербалізація зазначеного поняття має відповідну експлікацію, що утворилась із урахуванням когнітивної специфіки репрезентантів певних етнічних колективів, то, очевидно, прототипи поняття «безпека» в різних комунікативних системах є неоднозначними і, відповідно, мають конкретні національно-культурні особливості. Зроблено припущення, що на початку формування поняття існував прототип зі спільною внутрішньою формою не лише в споріднених мовах, але й у мовах з далекими коренями в родині індоєвропейських мов. На підтвердження гіпотези проведено порівняльний етимологічний аналіз значень тотожних субстантивів у споріднених мовах *безопасность* (рос.) – *безпека* (укр.) та в генеалогічно віддаленій *security, safety* (англ.).

З'ясовано, що спільною внутрішньою формою, що репрезентує поняття «безпека», в селекціонованих комунікативних системах є ментальний конструкт «опіка» і «турбота». Зазначена в дослідженні специфіка репрезентації поняття «безпека» в ідіомах і пареміях обраних мовних культур доводить вагомість цієї життєвої потреби. Наведені

в дослідженні факти свідчать, що в ментальності поколінь і близьких, і далеких етнічних культур усвідомлення загальної проблеми безпечного існування зумовило формування широкого спектру вербальних феноменів, що містять давні спільні прототипи.

Отже, закодована в словесних одиницях сутність поняття «безпека» передається від пращурів наступним поколінням, уособлюючи бажання за допомогою набутого досвіду вбезпечити їхнє буття.

РОЗДІЛ 3

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК НОМІНАЦІЙ *ЇЖА*, *ТЕПЛО*, *БЕЗПЕКА* В МОВНІЙ КАРТИНІ СВІТУ

Поняття «їжа», «тепло», «безпека», як зауважувалося, є не лише базовими для людської свідомості, а й взаємопов'язаними. Вони виникали й розвивалися впродовж еволюції людства паралельно. Процес формування й становлення ментальних поняттєвих вербантів репрезентовано у фольклорних текстах. Поступово ці поняття стають первинними потребами, але у випадку відсутності зазначених потреб, індивідуум опиняється у важких для життя умовах та всі зусилля докладає до усунення їх депривації.

Саме із цією метою використовуємо художні тексти О. Солженіцина, що дають можливість продемонструвати актуалізацію первинних адаптивних потреб в екстремальних умовах життя і простежити відбиття цього процесу в лінгвістичних особливостях художнього дискурсу. Але й за звичайних комфортних умов життя людина також обирає пріоритетними досліджувані потреби. Це демонструє сучасний рекламний дискурс. Такий фрагментарно-крапковий аналіз уможлиблює створення цілісної світоглядної картини представників російськомовної ментальності в усвідомленні понять «їжа», «тепло», «безпека».

Акцентуймо увагу на тому, що найвагоміші аксіологічні поняття, що накопичувалися протягом багатьох століть у ментальності російськомовного етносу, сконцентровані у фольклорних текстах наївної категоризації світу. Ціннісні ментальні утворення закодзовані в казкових образах і персонажах, і людина з раннього дитинства в доступній для її віку формі усвідомлює споконвічні «настанови» про те, що наявність навіть найпростішої їжі – каші та хліба – є позитивною ознакою, але щоб мати харч, треба докласти певних зусиль: і фізичних, і розумових; наявність тепла в оселі та теплих родинних

стосунків гарантують безпечне й комфортне життя, але існування виключно в умовах споживання має негативні наслідки.

3.1. Номінації *їжі, тепла, безпеки* в контексті наївної категоризації світу

Основоположними репрезентантами наївної категоризації світу виступають усталені мовні вирази: прислів'я, приказки, афоризми, сентенції та народні казки. Зазначмо, що об'єктом цього дослідження є російські казки та паремії як феномени наївної категоризації світу в номінаціях *їжі, тепла, безпеки*. За словами В. В. Жайворонка, мова окреслює носієві напрями світосприйняття, підтвердженням чого є традиційні дискурси. Серед них науковець виокремлює фольклорні тексти замовлянь, вірувань, оповідей – міфів у формі казки, переказу, легенди, анекдоту, вербальних фрагментів весільних та інших обрядів, ритуальних дійств тощо (Жайворонко, 2001, с. 48).

Безумовно, мислення прадавньої людини базується на колективних уявленнях, під впливом яких оточення, усі предмети домашнього вжитку, виготовлені людиною, завжди є втіленням сукупності містичних властивостей. О. М. Фрейденберг зумовлює створення образів так: «Образ – це форма міфотворчого уявлення; тож вони обидва є біолого-соціальним продуктом, що виникає внаслідок взаємодії вищої нервової діяльності та об'єктивних соціальних умов. Як не може Ахілл бути створений в епоху друкарства, так і міфологічний образ не може виникнути в жодний інший період, окрім первісного. Чистою фантазією було б пізнання, якщо б не було об'єктивної дійсності; воно залежить від біологічних і соціальних чинників. Людина не спроможна вигадувати образи, вона була змушена мислити ними» (Фрейденберг, 1978, с. 26–27). Уособленням містичних властивостей для носіїв російськомовної ментальності був, наприклад, образ печі та традиційних продуктів, що в ній випікалися, наприклад, хліб, пиріжки, млинці тощо. Асоціації архаїчної свідомості стосуються відношень між

суб'єктами (антропоморфними, зооморфними, біоморфними тощо) і об'єктами, зокрема предметами, що визначаються наявністю партиципації (фр. – *loi de participation* “співучасть”). Л. Леві-Брюль зазначав, що «закон партиципації є характерним принципом первісного мислення, який керує асоціацією і зв'язками уявлень у первісній свідомості» (Леві-Брюль, 1994, с. 62). Погоджуємося із цим висловлюванням. Однозначно переконані, що цей аспект первісного мислення є близьким до мислення дитини в ранньому віці, тому імпліцитному читачеві так легко усвідомити й витлумачити міжсуб'єктні відносини у фольклорі.

Даючи характеристику наївній, первісній діяльності людини, К. Леві-Стросс використовує поняття «бриколаж» (фр. *bricolage*, букв. “несподіваний рух, своєрідна гра з м'ячем з використанням допоміжних засобів”) (Леві-Стросс, 1994, с. 123). Суміщення техніки бриколажу і міфологічного мислення спостерігається в тому, що останнє реалізується через досить змістовний і напрочуд химерний з певними табу репертуар. І в такому розумінні мислення, як стверджує К. Леві-Стросс, у вказаному контексті є чимось на зразок інтелектуального бриколажу (Леві-Стросс, 1994, с. 126). Цілком достовірним є той факт, що в російських народних казках та пареміях наявний цей інтелектуальний вияв.

Так, репрезентантом з яскраво вираженим компонентом номінації їжі, тепла і безпеки є «піч», зокрема, репрезентована в зазначеному наративному жанрі з неприродною для неживих об'єктів функцією – здатності до вербальної комунікації, порівн. рос.:

– *Ох, тяжело мне! Испеклись мои пирожки! Помогите мне, девица!*

Аленушка, хоть и торопилась, камень отвалила, заслонку открыла, пирожки выложила и себе один взяла (Гуси-лебеди) (Лучшие русские сказки, 2014, с. 25).

У наведеній репліці печі, як бачимо, відведено основну її функцію – приготування та надання їжі. До того ж, піч виконує роль місця порятунку в разі небезпеки в цьому ж фольклорному тексті:

– *Печь-матушка, спрячь нас, от злой смерти укрой! Печь заслонку отворила. Забрались братец и сестрица в печь, заслонку задвинули.*

Гуси-лебеди погоготали – погоготали – и ни с чем улетели (Лучшие русские сказки, 2014, с. 27). На особливу увагу заслуговує звертання у формі епітета-прикладки *печь-матушка*, що свідчить про позитивну аксіологічність образу у носіїв російськомовної ментальності. Порівняння з матір'ю-годувальницею, опікувальницею підносить піч до рангу найвагомішого побутового поняття. Здатність печі самостійно готувати одну з основних національних страв – пиріжків – та наситити зголоднілих дітей, по-перше, ще раз виправдовує порівняння з образом матері, по-друге, зігріти та надати притулок – робить поняття «піч» всеохопним гарантом трьох первинних потреб людини в їжі, теплі, безпеці.

Піч виконує і функцію транспортного засобу, здатного розвивати неабиякі швидкісні можливості, що продемонстровано в казці «Емеля-дурак», порівн. рос.:

– *Ну-ка, по щучьему веленью, по-моему прошенью, поезжай-ка, печь, прямо в город! Тотчас изба затрещала, и печь вон пошла из избы и как сошла со двора, то и поехала печь столь шибко, что и догнать нельзя* (Афанасьев, 1957, с. 571).

Незважаючи на те, що Емеля в цій казці має прізвисько «дурник», він з печі злізати не хоче. Аксіологічне навантаження поняття «тепло» для представників російськомовної ментальності втілене не лише в образі печі, але виявляється і в способах підтримання комфортного температурного режиму, що постійно актуалізується в казках.

У значній кількості побутових та чарівних російських казок глава сімейства зайнятий пошуком деревини для підтримання тепла взимку. Це, як правило, зазначається ще в зачині, та й узагалі стає першопричиною більшості пригод, у які потрапляє людина. Зазвичай це прохання членів родини принести дрова, вербалізоване дієсловами наказового способу *сходи, съезди*, порівн. рос.:

Старуха и говорит старику:

– *Старик, сходи **по дрова**.*

*Старик пошел **по дрова**; попал ему на встречу медведь (Медведь)* (Народные русские сказки, 1979, с. 40).

Або:

*Жил старик со старухою; пошел он в лес **дрова** рубить. Сыскал старое дерево, поднял топор и стал рубить. Говорит ему древо человеческим голосом... (Жадная старуха)* (Народные русские сказки, 1979, с. 50).

Наслідком поїздки по дрова для головного персонажа казки «Емеля-дурак» стало знайомство із Царівною та поява надій на щасливе шлюбне життя, порівн. рос.:

Много ли, мало ли времени прошло – невестки говорят:

– *Емеля, **дров** у нас больше нет. Съезди в лес, наруби.* (Емеля-дурак) (Афанасьев, 1957, с. 571).

Виокремлені текстові фрагменти дають змогу висновкувати, що первинна потреба в теплі, зокрема в дровах, у російських народних казках виконує сюжетотворчу роль.

Піч як незмінний національний репрезентант поняття «тепло» концептуалізована і в російських пареміях, порівн. рос.:

У холодной печи не согреешься; Сижу подле печи да грею плечи; Иного хлебом не корми, только с печи не гони; На печи всегда красное лето (<https://www.sbornik-mudrosti.ru/> Дата звернення: 14. 07. 2021).

Паремії, що вербалізують поняття «тепло», безпосередньо пов'язані зі словом *печ*, реалізуючи сему 'лінощі', що розширює діапазон асоціацій, порівн. рос.:

Сидя на печи, генералом не будешь; На печи по дрова поехал; На печи промыслов не водят; На полатях лежат – и ломтя не видать; Не печь кормит, а нивка; Работу с плеч да и на печь; Станешь лежат на печи, так не будет ничего в печи (<https://www.sbornik-mudrosti.ru/> Дата звернення: 14. 07. 2021).

Порівняння із семантично тотожними варіантами паремій в українській мові дає розуміння наявності не лише сталого позитивного ставлення до печі в споріднених мовах, але й засудження лінощів та неробства, порівн. укр.:

Одна жарина і в печі гасне, а дві і в полі горять; На печі промислів не водять; Не хвалитися піччю в нетопленій хаті; Худий на печі, а ситий на току; Хочеш їсти калачі, так не сиди на печі!; Якби мужик на печі не лежав, кораблі би за море споряджав (Северинюк, 2014, с. 88).

В усіх цих прислів'ях, побудованих на антитезі, простежуємо, що один з опозитів передає негатив, а інший, навпаки, – позитивні емоції, з якими тісно пов'язані номінації їжі, тепла та безпеки.

Привернімо увагу до факту негативного, несхвального емоційного забарвлення усталених виразів, репрезентованих жанрами перестороги, турботливої поради, порівн. рос.: *ломтя не видать; генералом не будешь; не будет ничего в печи.*

Аналізуючи оповідний фольклор російської етнокультурної зони, В. Я. Пропп зауважує, що народна творчість визначається ранніми, зокрема архаїчними схемами мислення, що не є причинно-наслідковими, оскільки для дій, відображених у фольклорі, не потрібна актуалізація причини цих дій (Пропп, 1976, с. 96). Особливо виразно, на переконання В. Я. Проппа, це простежується в так званих кумулятивних казках з присутньою номінацією їжі в назвах казок (наприклад, «Колобок», «Колосок», «Ріпка», «Яечко»). Дії в них розвиваються поетапно з обов'язковою мотивацією (стилістичний принцип «нанизування», або «аглютинації»). Зауважмо, що аглютинація – не лише художній прийом, але й форма примітивного мислення, що притаманна фольклорним творам і відображена в мовних явищах. У мовленні цьому відповідала б аглютинація у формі нанизування без флексій. Зокрема в казках з номінацією тепла й безпеки («Рукавичка», «Кувшин», «Теремок», «Терем мышки») один за одним з'являються звірі, які різняться збільшенням фізичних параметрів. Але вражає фізична можливість невеликих за розміром предметів (горщика, рукавички) розміщати в собі велику кількість тварин,

набагато більших, ніж сам предмет. На підтвердження цієї думки наведемо фрагмент з російської казки «Теремок мышки» (існують й інші інтерпретації і назви казки, і дійових осіб («Терем мухи», «Терем мышки», «Домок», «Череп-терем», «Звери в решете», «Решето», «Вошиная хата»), порівн. рос.:

«Стали пятеро жить. Вот пришёл медведь:

– Терем-теремок! Кто в тереме живет?

– Я, мышка-норушка, я, лягушка-квакушка, я, зайчик-побегайчик, я, лисичка-сестричка, я, волчик-братик. А ты кто?»

– А я медведь-топотун, косолапый кум!» («Теремок мышки») (Русские сказки, 1990, с. 50).

Казки про тварин – найдавніший жанр народної творчості, що уособлює архаїчні погляди на світ, які будувалися на символічних образах і не потребували раціонального пояснення появи Теремка в полі чи степу, бо оперували не визначеннями, а символами. Теремок – один з таких символів. На нашу думку, традиційна давньоруська назва будівлі в казці уособлює бажання пращурів жити в безпеці й злагоді. Теремок уміщає всіх, хто потребує прихистку й тепла: лисиця мирно уживається поруч із мишкою, а вовк – поруч із зайцем. У казці відсутні жертви чи переслідування. Теремок – це інший простір, інший спосіб організації світу, адже життя в ньому доступне кожному, хто постукає, навіть вразливому та слабкому. Через образи звірів дитина розуміє необхідність колективної комунікації, прояви турботи про оточуючих, надання допомоги людям. У фольклорних текстах відбито мислення прадавніх людей, що було й залишається в просторово-часовій системі координат.

Лінгвістичні особливості казки виявляються в «нанизуванні» образів тварин за тенденцією збільшення за розміром, що відбувається поступово, коли з'являється новий сюжетний образ. Обов'язковим є характерна означуваність з актуалізацією фольклорних епітетів-прикладок, що демонструють певні особливості поведінки чи способу життя тварини: рос. *норушка, квакушка, побегайчик* або в інших варіантах – *зайка-поплуйка,*

медведь-топотун. Ці означення є точними характеристиками тварин, що були закріплені нашими предками на підґрунті первинного сприйняття, тобто тієї безпосередньої ознаки, яку було побачено й зафіксовано в ментальності та колективній пам'яті етносу. Однотипні звертання-питання й прохання долучитися до гурту адресовані саме образу теремка, що оформлене символічним трикратним повтором: рос. *Терем-теремок! Кто в тереме живет?* Кожен з нових персонажів повторює це питання. Такий прийом використовується для зосередження уваги імпліцитного слухача саме на відповіді, у якій простежується явище фузії. Використання лексем на позначення родинних зв'язків: рос. *лисичка-сестричка, волчик-братик, косолапый кум* спрямоване на розвиток цілісного уявлення дитини про соціальні зв'язки. Сімейні узи завжди були й залишаються основою існування слов'ян. Саме з поняттям «родина» пов'язані поняття «їжа», «тепло» й «безпека». Спільне добування й приготування їжі, материнське тепло й батьківський захист формує поняття «сім'я». Після прийняття християнства і введення традиції хрещення дітей поняття «хрещені батьки» – «куми» – набувають значення «відповідальні за дитину» перед Богом: щоб дитина була нагодованою, перебувала в теплі та безпеці. Про це свідчить й усталений вираз рос. *как у Бога за пазухой*.

У фольклорних текстах уживаються слова, які мають семантику зменшеності, що передається словотвірними засобами. Суфікс *-ок-* у лексемі *теремок* викликає уявлення про невеликий за розміром будинок, у якому однак усім є місце, усі будуть ситі, обігріті й захищені. Актуалізація в номінаціях тварин суфіксів зі зменшувано-пестливою семантикою (*-ушк-*, *-чик-*, *-ик-*, *-ичк-*: рос. *норушка, квакушка, побігайчик, братик, сестричка*) указує, по-перше, на позитивне ставлення абсолютно до всіх (хижаків чи вразливих) мешканців Теремка і, по-друге, ураховує вікову спрямованість тексту. Увиразнюється думка про те, що немає нічого, чого слід боятися, адже навіть хижі тварини потребують безпечного осередку, тепла й опіки, а, отримавши все це, вони стають добрими, позитивними. Аксіологічна та

онтологічна основа казки виявляється у формуванні гуманного ставлення до оточення та формуванні уявлень про буденні потреби життя: пошук сталого, безпечного помешкання, прив'язаність до хати, будинку.

Утілення понять «безпека» та «тепло» у фольклорних образах рукавички або глечика належить до більш пізніх варіантів казки про теремок та вводить у сюжет, хоча й епізодично, людський персонаж, але при цьому мовленнєві особливості залишаються незмінними.

Архаїчні ментальні прагнення носіїв російської мови до безпечного життя віддзеркалені в казці «Лиса, Заяц и Петух». Сюжет твору розвивається навколо проблеми, що виникла внаслідок неправильного вибору персонажем будівельного матеріалу для хатинки, порівн. рос.:

У лисицы была избенка ледяная, а у зайчика лубяная; пришла весна красна – у лисицы растаяла, а у зайчика стоит по-старому. Лиса попросилась у зайчика погреться, да зайчика-то и выгнала (Лиса, Заяц и Петух) (Народные русские сказки, 1979, с. 20).

Зачин казки базується на протиставленні, порівн. рос.:

У лисицы была избенка ледяная, а у зайчика лубяная; у лисицы растаяла, а у зайчика стоит по-старому.

Такий прийом сприяє тому, що дитина без труднощів інтерпретує закодовані цінності буття: що є надійним, довговічним, а що – хибним, марним. Епітети-протиставлення рос. *ледяная – лубяная* вжиті на позначення протиставлення привабливого, але недовговічного звичайному, але раціональному.

Так дитина сприймає низку ціннісних настанов: (1) під час прийняття екзистенційно важливих рішень перевагу необхідно надавати виваженості, (2) безпечно існування часом треба відстоювати, (3) у житті перемагає не сильний чи хитрий, а розумний, тому (4) у скрутному становищі треба думати, а не впадати в розпач.

Зазначмо, що епітет-архаїзм рос. *лубяная* потребує додаткових пояснень дитині, зокрема слід пояснювати, що це матеріал з кори молодих

листяних дерев (переважно липи), або шматок, смуга кори, яка використовувалася й у давнину для виготовлення мотузок, кошиків, плетіння рогож, сприяючи в такий спосіб розвитку когнітивних здібностей дитини, її мовної компетенції та створюючи цілісну побутову картину давнини.

Що стосується проблеми аналізу функційного навантаження російськомовної фольклористики, то звернімо особливу увагу на явища інтертекстуальності й прецедентності. Адже наше життя протікає в суто прецедентному світі, де мовленнєвий процес насичений цитатами. І, звісно ж, наша сьогоденна мова «живе» в діалогічних зв'язках з минулим і дійсністю, ще й безперервно «замислюється» над прийдешнім. Наше мовлення є прецедентним. Ми спілкуємося, постійно використовуючи фрази, що колись вже побутували.

Наведені приклади з казок саме і є тими висловлюваннями, що запам'яталися з дитинства. Це пов'язано з тим, що мислення дитини та первісної людини майже тотожні. Дитина сприймає довкілля, базуючись на адаптивних номінаціях, якими є *їжа*, *тепло* та *безпека*.

Лексика казок точно відповідає особливостям предметно-образного мислення дитини, тому, граючись, діти відтворюють образи з казок, використовують лексику, граматичні форми та навіть інтонацію улюблених персонажів.

Логічно-послідовний виклад, чітка побудова, влучність під час актуалізації в мовленні усталених виразів, що репрезентують поняття «їжа», «тепло», «безпека», відображені в казкових текстах, наприклад, рос.:

Тепло ли тебе девица, тепло ли тебе, милая? И я там был, мёд-пиво пил... по усам текло, а в рот не попало; Кашу маслом не испортишь; На чистом сливочном масле воспитанный; Колобок-колобок, я тебя съем! Стали они жить – поживать... и добра наживать; Сидит на печи да ест калачи.

Такі фрази викликають неусвідомлене задоволення, сприяють засвоєнню традицій народного мовлення, не обтяжуючи дитину складними логічними міркуваннями, причинно-наслідковими зв'язками.

Номінація *ніч* безпосередньо пов'язана з традиційною гастрономічною культурою слов'янського етносу, адже саме в печі готувалася каша, пиріжки, млинці тощо. Національні страви є чи не найчастішими образами побутових казок.

Зазначмо, що для слов'янських народностей не лише хліб, а й каша здавна була основним, незамінним видом харчування у щоденному раціоні. Ця страва має споконвічні російські коріння, була вагомим і улюбленим продуктом. Крім того, поняття «каша» і «хліб» пов'язані біологічно, оскільки мають тотожне зернове походження. Тому й значущість каші як різновиду хлібного продукту є так само високою. На підтвердження наведемо приклади найбільш поширених паремій, рос.: *Щи да каша – пища наша; Щи да каша – жизнь (мать) наша* (Жуков, 2000, с. 367). Ототожнення значення поняття «каша» із життям, матір'ю та харчуванням у загальному переконанні та оцінці свідчить як про велику пошану, зафіксовану у свідомості народу до каші через значну кількість ідіоматичних виразів, так і дає змогу сприймати назву цього продукту як характерний лінгвокультурний репрезентант російської концептосфери.

Каша слугувала тотемним образом у фольклорних текстах, символізувала родинний добробут, продовження безпечного існування, здатність подолати більшість життєвих викликів, зокрема побороти голодну смерть. Якщо в хаті є каша, то вже з голоду ніхто не загине. Будучи ще й цінною поживною стравою для вигодовування дітей, каша уособлювала позитивне начало: суворий хижак російських лісів – ведмідь – залишає Машу неушкодженою за умови, що вона готуватиме йому кашу, порівн. рос.:

– *Будешь, Маша, у меня жить, будешь мне, медведю, кашу варить!*
(Маша и медведь) (Лучшие русские сказки, 2014, с. 161).

У казці «Три медведя» головна героїня також куштує кашу, яку вже зготували для себе ведмеді. А в іншому фольклорному творі головна героїня отримує допомогу й не лише рятується, а й повертається додому з багатими дарунками тільки за те, що нагодувала мишу кашею, порівн. рос.:

– *Ох, моя мышенька! Разбай мою скуку; я тебе дам не одну ложку каши, а и досыта накормлю. Наелась мышка и ушла.* (Дочь и падчерица) Народные русские сказки, 1979, с. 63).

Каша як традиційна страва російськомовного етносу була навіть на казкових бенкетах, наприклад, рос.:

Пошел журавль на званный пир. А лиса наварила манной каши и размазала по тарелке. («Лиса и журавль») (Лучшие русские сказки, 2014, с. 175).

Означуваний епітет *манной* указує на те, що мілко подрібнена пшенична крупа з прадавніх часів слугує цінним продуктом харчування малечі.

Каша в давнину мале велике значення, використовуючись як популярний, поживний, корисний харч для всіх соціальних і вікових верств населення. Страву вважали почесним обрядовим продуктом, готувалася вона спільно, що свідчило про згуртованість учасників обряду, що мав однойменну назву – «каша». Підтвердження цьому знаходимо в словнику В. І. Даля, порівн.: «Хрестини, де бабця обходить гостей із кашею, пригощаючи батька ложкою каші із сіллю і перцем; обід після весілля в молодих, на новому господарстві» (Даль, 2000, с. 249).

Думка про найвищу цінність цієї страви підтверджується наявністю численних паремій, що містять у своїх структурі лексему *каша*, наприклад, рос.: *Каша – мать наша; Где каша – там и наши; Русского мужика без каши не накормишь.*

Недарма поживній страві з крупи надають перевагу вранці, щоб до обіду сил вистачило, порівн. приклад: рос. *Без хлеба да без каши ни во что и труды наши.* Але й опівдні не обходилося без каші, що засвідчує паремія

рос. *Без каши обед не в обед*. Про важливість каші для великої слов'янської родини, де всі працюють для спільного сімейного добробуту, ідеться в прислів'ї рос. *В семье и каша гуще* або *Густая каша семьи не разгонит*.

Значна кількість фразеологічних виразів, створених носіями російськомовної ментальності, репрезентує аксіологічну характеристику образу: рос. *мало каши ел* – так говорять про молоду, недосвідчену або недостатньо сильну людину; рос. *каша из топора* інтерпретується як щось таке, що зроблене на належному рівні, незважаючи на брак компонентів щодо його складу.

Загалом утворення нових конотацій шляхом поєднання образу каші з побутовими предметами є доволі поширеною тенденцією, наприклад, про несмачну страву говорять рос. *каша с венником*. На основі агрегатного стану каші як в'язкої суміші, місива утворені фразеологічні звороти рос. *каша в голове* (“плутанина, відсутність чіткості в думках, про неосвічену людину”); рос. *каша во рту* (“нерозбірлива вимова”); рос. *с ним каши не сварить* – у сучасному комунікативному просторі таким усталеним виразом характеризують ненадійну людину, з якою краще не мати нічого спільного. У давнину цей вираз мав дещо інше значення. Відомо про такий слов'янський звичай: для примирення й усунення чвар колишні вороги варили кашу та їли її разом, тобто спільна трапеза була своєрідною формою укладення мирного договору. І вираз рос. *с ним каши не сварить* мав значення неспроможності домовитися, досягти миру. Фразеологізм рос. *заварить кашу* («починати складну неприємну справу») набув логічного завершення у виразі рос. *расхлебывать кашу* (намагатися владнати складну справу»). Паремія рос. *Сам кашу заварил, сам ее и расхлебывай* об'єднала два сталих вирази та вербалізувала пораду, що стосується відповідальності за здійснені вчинки. У жартівливо-іронічній тональності вживається вираз рос. *каши просить*, що використовується для позначення старого, розірваного взуття або, зрідка, одягу. *Різки* як знаряддя покарання в давнину називали рос. *березовая каша*, а вираз рос. *с кашей съест* означав серйозну погрозу.

Відмова від усього значущого заради можливості отримати бажане втілена у фразеологізмі рос. *кашей не корми*. У розмовному стилі доволі часто вживається лексема *однокашник*. Слово *каша* в цьому складному двокомпонентному слові семантизує спільність людей, тимчасово об'єднаних однією справою. Це значення має глибоке історичне коріння, ранню формацію порівняно із синонімними лексемами рос. *однокласник* (“учень, який навчається в одному й тому самому класі”) і *однокурсник* (“студент, який навчається на одному курсі з іншими”). Фразеологічний зворот рос. *вариться в одной каше* означає належність до однієї групи: спочатку до солдатського (або козацького) товариства, робочої артілі, що віддзеркалено у пареміях: рос. *Артельная каша вкусней (и гуще); Артельная кашница гуще живет; Артелью и кашу есть охотней*. У словнику В. І. Даля зафіксований сталий вираз рос. *Мы с ним в одной каше* (Даль, 2000, с. 249), що був розповсюджений серед робітників Донської артелі. Тож і до сьогодні лексема рос. *однокашник* не втратила своєї актуальності і вживається паралельно з більш сучасними синонімами рос. *однокласник, однокурсник*. Отже, наведені приклади паремійного російськомовного фонду підтверджують думку, що каша є лінгвокультурним поняттям, має ментальну природу, високі аксіологічні характеристики та широку мовну реалізацію.

Наведені прислів'я релевантні й для сучасного дискурсу, адже каша як ефективний вид харчування насичує енергією, надає сили. А *масло*, яким кашу заправляють, символізує родинний достаток, безбідне існування, що відобразилося в усталених виразах рос. *Кашу маслом не испортишь; Каши не перемаслиш*, що інтерпретується як “неможливість зіпсувати будь-яку річ” у переносному значенні.

Така ментальна рефлексія знайшла вияв у сучасних назвах закладів харчування, наприклад рос. «Каша с маслом», що уособлює можливість спожити просту, але ситну домашню страву. Про людину, що живе безбідно й сито, кажуть: рос. *Как сыр в масле катается. Дела идут как по маслу* – говорять про справи, що реалізуються легко й успішно. Рос. *Умаслювати*

кого-небудь – означає «хвалити або робити подарунки з метою отримати вигоду». Відомий у російській мові приклад тавтології рос. *масло масляное* інтерпретується як «невдалий повтор, надлишок чого-небудь». Метафоричний вираз рос. *На чистом сливочном масле воспитанный* свідчить про високий соціальний статус, епітет *сливочном* підкреслює рафінованість оточуючого середовища, у якому росла й виховувалася людина. Про високу поцінованість харчового продукту свідчить і той факт, що значна кількість казок має кінцівку: рос. *Вот тебе сказка, а мне кринка масла* (Лиса, заяц и петух) (Народные русские сказки, 1979, с. 20).

Досить частотний персонаж російських казок півень: серед переліку епітетів на його позначення функціює, крім рос. *золотой гребешок, шелкова головушка*, ще й означення у вигляді ад'єктиву короткої форми, що надає образу півника поетичності, – рос. *маслена* (через специфічний блиск бороди, наче намазаної маслом, адже лексема *масло*, як стверджує Г. О. Крилов, походить від дієслова рос. *мазать*) (Крылов, 2005, с. 230), порівн. рос.:

Петушок, петушок, Золотой гребешок,

Шелкова головушка, маслена бородушка! (Кот и петух) (Лучшие русские сказки, 2014, с. 175).

За авторськими спостереженнями, епітет рос. *маслений* широко розповсюджений у російських народних казках, особливо на означення традиційних страв, наприклад, пиріжків, що надає продукту більш високої поживної та смакової цінності. Саме рос. *маслені* пироги їсть Кіт-воркіт, Котофій Котофійович в однойменній казці. Отримавши посаду бурмістра лісу за допомогою хитрощів, він отримує цю страву як данину від «мешканців» лісу: рос. *Стали ему дань носить. Кто – дичинки, кто – ветчинки, кто – оладушков, кто – масленых пирогов.* (Народные русские сказки, 1979, с. 23). Така ознака пирогів як рос. *масленые* символізує сите та безбідне життя. Страва, приправлена маслом, мала з ціннісну вагу, указувала на належність споживача до високого соціального рівня; у казках за таку їжу можна було отримати можливість стати заможним, порівн. рос.:

Лисичка стала просить Кузеньку:

– *Не убивай меня! Я тебя сделаю Козьмою Скоробогатым, только изжарь для меня одну курочку с **масличком** пожирнее.* (Козьма Скоробогатый) (Народные русские сказки, 1979, с. 120).

Зауважмо, що такій традиційній страві, як пиріжки, у фольклорі приділена також значна увага. Більшість жіночих персонажів у російських побутових казках, перебуваючи в родинних стосунках, зайняті приготуванням улюбленої страви дітей і чоловіка, порівн. рос.:

Дед говорит бабе:

– *Ты, баба, пеки **пирог**, а я поеду за рыбой.* (Лисичка-сестричка и волк) (Народные русские сказки, 1979, с. 17).

Заради повернення до рідної домівки Маша пече саме пиріжки і просить Ведмедя віднести гостинець рідним:

рос. *Напекла она **пирожков**, достала большой-пребольшой короб и говорит Медведю:*

– *Вот, смотри: я в короб положу **пирожки**, а ты отнеси их дедушке да бабушке. Да помни: короб по дороге не открывай, **пирожки** не вынимай.* (Маша и Медведь) (Лучшие русские сказки, 2014, с. 163).

Повтори рос. *положу **пирожки**, **пирожки** не вынимай* акцентують увагу на образі страви, бо саме вона є запорукою порятунку дівчинки від суворого звіра. Репліка Ведмедя: рос. *Сяду на пенек, съем пирожок* стала улюбленою казковою реплікою дітей, яку вони легко відтворюють у формі рольових ігор; фразу рос. *не садись на пенек, не ешь пирожок* у переносному значенні «не робити чогось забороненого» часто використовують дорослі.

Пиріг же слугував символом домашнього доброту, родинного процвітання. Процес приготування пиріжків був довготривалим і трудомістким, потребував неабияких кулінарних здібностей і працелюбства господині. Про це йдеться й у казці «Колосок», що знайомить дитину не лише з основними етапами приготування страви, але й з технікою переробки зерна на борошно. Щоб напекти пирогів, Півнику потрібно виконати цілу

низку дій: обмолотити ціпом колосок, змолоти зерно; потім рос. *замесил он тесто, натаскал дров, затопил печь. А как печь истопилась, посадил в неё пироги. Испеклись пироги – свежий дух по избе пошел* (Лучшие русские сказки, 2014, с. 74). Порівняння аромату свіжоспечених пиріжків із свіжим духом свідчить про надання народній ментальній страві рис життєдайності: якщо в хаті є запах пиріжків, відповідно, наявні достаток і родинний затишок.

Розмірковуючи про символізм пиріжків, що зафіксовано в російській ментальності та вербалізовано у фольклорних текстах, неможливо оминати увагою ще одну традиційну страву – млинці. Відомо, що в давнину млинці готували як обрядову їжу на поминках. Спочатку їх виключно й для цього використовували на Масляну, коли померлих предків запрошували до куштування вечері напередодні посту. Згодом млинці стали атрибутом російського свята Масниці, що так номіноване, напевно, через кулясту форму, яка нагадувала сонце. Імовірно, зустріч весни й тепла, тобто нового життєвого циклу, вітали символічною стравою, що уособлювала прихід жаданого й життєдайного сонячного тепла. Існує й протилежна думка щодо цих припущень. В. Я. Пропп пояснює використання млинців архаїчністю страви: «Чому на поминках вживали млинці – на це питання не можна відповісти напевно. У жодному разі не тому, що вони своєю округлою формою нагадують сонце й повинні служити магічним засобом повернення сонця після зими, як думають деякі дослідники. Імовірно, млинці – найдавніша форма печеної борошняної їжі (Пропп, 1995, с. 27). Думки вченого підтверджують факти, наведені в етимологічних джерелах: російська лексема *блин* має давньооруські корені *млинъ*, що від самого початку означало їжу з перемолотого борошна (порівн. з укр. *млин*) (Фасмер, 2004, с. 175). Про вживання млинців під час проведення обряду поминання йдеться й у казці «Терешечка», порівн.:

рос. *А старушка напекла блинов, позвала гостей, поминает Терешечку и говорит:*

– *Это тебе гостек, это тебе старичок, а это мне блинок!* (Народные русские сказки, 1979, с. 76).

Нанизування в монологічній репліці лексем із суфіксами *-ек-, -ок-* зменшувано-пестливої семантики – *гостек, старичок, блинок* – наближує уявлення слухача до обрядових дій, підсилює емоційність та поетичність висловлювання. Те, що млинці – улюблена їжа росіян, підтверджують цитати з казок, де жінки часто зайняті тим, що випікають млинці:

рос. *А лисичка-сестричка, покушавши рыбки, захотела попробовать, не удастся ли еще что-нибудь стянуть; забралась в одну избу, где бабы пекли блины, да попала головой в кадку с тестом...* (Лисичка-сестричка и волк) (Народные русские сказки, 1979, с. 18).

Млинці в казках випікають не лише жінки, а й персонажі-тварини, порівн.:

рос. *Лиса в ту пору у печи хлопотала, блины пекла.* (Кот и петух) (Лучшие русские сказки, 2014, с. 52).

Наявність у раціоні пиріжків, млинців чи їх різновидів оладків є ознакою ситого, щасливого й безбідного життя російськомовного колективного етносу, що уособлено в мріях Кота: рос. *мне бы оладушков да блинков, мне бы масленых пирогов.* (Кот-воркот, Котофей Котофеевич) (Народные русские сказки, 1979, с. 23).

Народний фольклор, як уже було зауважено, не оминає своєю увагою, хоча й значно меншою мірою, такий різновид млинців, як оладки. Цією стравою пригощає Царівна свого батька:

рос. *Солнышко сказало жене, чтоб настряпала оладьев. Вот жена настряпала. Солнышко уселось среди полу, жена поставила на него сковороду и оладьи сжарились.* (Солнце, Месяц и Ворон Воронович) (Народные русские сказки, 1979, с. 57).

Уважаємо невинним той факт, що в казці оладки допомагає випікати саме Сонце як персонаж, а не Місяць чи Ворон Воронович, отже,

фольклорний текст встановлює певний зв'язок між образом Сонця та млинцями або оладками.

Народні уявлення про безбідне життя в достатку втілено в образі чарівних жорен, що виробляють млинці та пироги без жодних зусиль з боку людини:

рос. *Взяла жерновцы и стала молоть: ан блин да пирог, блин да пирог! Что ни повернет – все блин да пирог!.. И накормила старика.* (Петух и жерновцы) (Народные русские сказки, 1979, с. 140).

Символічний триразовий повтор рос. *блин да пирог* посилює увагу слухача до позитивного результату у приготуванні цих страв. Застарілий російський поєднувальний сполучник *да* дає змогу поринути уявою в прадавню атмосферу.

Ментальні гастрономічні вподобання, любов до національних страв репрезентовано в казках не лише пиріжками та млинцями. Зазначмо, що молочні продукти та кисіль також набули неабиякого символічного значення. *Молочні ріки з киселевими берегами* – ще один вагомий символ добробуту, життя, де завжди будеш ситий, не докладаючи для того жодних зусиль. Зауважмо, що ментальні уявлення інших етнічних концептосфер створили подібні образи в притаманних їм мовних картинах світу (порівн.: *гора з пармезану* – в італійців; *пироги, що ростуть на деревах* – у англійців; *винні річки* – у французів; *річки з кокосового масла* – у полінезійців).

Російськомовний етнос утілив у своїх казках те, що було значущим саме для нього. Наголосімо, що кисіль у давнину значно відрізнявся від цього сучасного напою. У словнику В. І. Даля лексема *кисіль* тлумачиться так: «(кислий) борошністий холодець; вівсяний, житній, пшеничний кисіль, ставиться на опарі й заквасці; гороховий, прісний» (Даль, 2000, с. 111). Так, староруський кисіль відрізняється від сучасного смаковими нюансами, адже традиційно киселева суміш перед нагріванням заквашується, тому саме від прикметника *кислий* походить лексема *кисіль*. Через свою густу, щільну

консистенцію видається можливою асоціація з річковим берегом, що не лише годує дітей корисною стравою, але й захищає від небезпеки:

рос. *Сестра с братцем добежала до **молочной** реки. Видит – летят гуси-лебеди.*

– *Речка, матушка, спрячь меня!*

– *Поешь моего простого **киселька**.*

*Девочка поела и спасибо сказала. Река укрыла ее под **кисельным** бережком (Гуси-лебеди) (Лучшие русские сказки, 2014, с. 24).*

Для створення образу цієї страви вжито епітет *простий*, актуалізується й суфіксом *-к-* у зменшено-пестливому значенні, ужитий у лексемі *киселька*. Стає зрозумілим шанобливе ставлення народу до улюбленого продукту. Здатність киселевих берегів захистити дітей від небезпеки закладена у відомих цілющих та поживних властивостях страви.

Символом безтурботного, здорового та захищеного життя є й молочна річка. Завдяки цілющим властивостям молока вовчиці та екзотичного для російського фольклору лев'ячого молока, яким княгиня вмивається та ополіскується: вона стає здоровою, веселою, молодшою – казка «Звериное молоко» (Народные русские сказки, 1979, с. 152).

Великий перелік молочних продуктів російської кухні, що підтверджує їх поцінування в народі, відзначаємо в меню Котофія Котофійовича, що був вигнаний через свою ненажерливість:

рос. *И был тот кот жадный да вороватый: то **сметанку** слижет, то **масло** съест, то **молочко** выпьет. Наестся, напьется, ляжет в уголок, лапкой гладит животок (Кот-воркот, Котофей Котофеевич) (Народные русские сказки, 1979, с. 23).*

Використання суфіксів *-к-* та *-очк-* надають зменшено-пестливого значення лексемам *сметанка*, *молочко*, що підкреслює їх ціннісне значення, шанобливе ставлення до цієї їжі.

Купання в киплячому молоці в чарівних казках, зокрема в казці «Три царства – медное, серебряное и золотое», надає добрій людині привабливості,

молодості та фізичної сили, а людині з негативними рисами спричиняє смерть:

рос. *Привели Ивана-царевича; бросили его в чан: он раз нырнул, другой нырнул, выскочил вон – и сделался таким красавцем, что ни в сказке сказать, ни пером написать. ...Царь подумал: «Если и я в **молоке** искупаюся, таким же красавцем сделаюся!» Бросился в чан и сварился в **молоке*** (Народные русские сказки, 1979, с. 86).

У фрагменті описано магічне триразове пірнання в молоко, унаслідок головний герой набуває досконалих рис, про що свідчить усталене рос. *ни в сказке сказать, ни пером написать*. Подібними магічними властивостями в російській казці було наділене лише яблуко.

Яблуко – символічний фрукт у російському фольклорі, що має надприродні, містичні цілющі властивості, зокрема надає жінці здатності позбутися безпліддя – уживаючи плід, вона вагітніє, народжує дитину з неймовірними фізичними або інтелектуальними можливостями, порівн.:

рос. *И сказал ему (купцу) кто-то, что в таких-то землях есть **яблок на яблоне**; если достанешь, то жена двойню родит* («Братец Пеганушка») (Садовников, 2003, с. 120).

Яблуко є й умовою появи шлюбних ініціацій; облаштування яблуневого саду – один з елементів завдання, висунутого батьком нареченої майбутньому її чоловікові, порівн.:

рос. *Пусть-де Мартынка за единые сутки построит богатейший дворец, и чтоб от того дворца до королевского был сделан хрустальный мост, а по обеим сторонам моста росли бы деревья с **золотыми и серебряными яблоками*** (Волшебное кольцо) (Народные русские сказки, 1979, с. 145).

Наділення яблук епітетами *золоті* та *срібні* спричиняє порівняння фрукту з дорогоцінними металами не лише в аспекті кольору, але й за високою харчовою оцінкою самого продукту. Умовою для зародження нових

сімейних стосунків слугує символічне яблуко, зірване із чудесної яблуні та піднесене дівчиною майбутньому нареченому, порівн.:

рос. *Яблочки на ней висят наливные, листья шумят золотые, веточки гнутся серебряные. Кто ни едет мимо – останавливается, кто проходит близко – заглядывается. ...*

– Девуцы-красавицы! – говорит он (королевич). – Которая из вас мне яблочко поднесёт, та за меня замуж пойдёт (Крошечка-Хаврошечка) (Лучшие русские сказки, 2014, с. 36).

У цьому фольклорному творі золотими та срібними є листя та гілки дерева, а яблука означені застарілим фольклорним епітетом рос. *наливные*, що вказує на давнє тотемічне коріння образу.

Яблуко у фольклорних текстах може виконувати також функцію інструментарію злих сил, стати об'єктом перетворень, порівн.: рос. *Я первую дочку сделаю сахарной яблоней, как он (Вол-Волович, коровий сын) сорвет яблоко и укусит, так его и разорвет...* (Кот-Котович, Вол-Волович и Иван-Царевич) (Народные русские сказки, 1979, с.178). У цьому фрагменті яблуко супроводжується епітетом рос. *сахарной*, указуючи на високі смакові властивості, здатні спокусити казкових персонажів до споживання фруктів, але, урешті, злі наміри залишаються марними, а яблуко не втрачає свого позитивного образного навантаження.

Одним із трьох позитивних символів, що уособлюють поняття «їжа», «тепло» «безпека», крім печі та молочної ріки з киселевими берегами є лісова яблуня в уже згаданій казці «Гуси-лебеди». Завдяки дереву діти втамовують голод яблуками й отримують прихист. Як бачимо, такий вид рослинної їжі, як яблуко, посідає вагоме місце в російській мовній картині світу, уособлюючи життєдайні сили для появи нового життя, стаючи символом зародження родинних стосунків.

Зазначмо, що в російськомовних пареміях зберігається тенденція зображення генетичних зв'язків, відносин між членами родини через образ яблуні з яблуками, порівн.: рос. *Яблоко от яблони недалеко падает* (або

Яблочко от яблоньки недалеко откатывается); От ивы яблоко не родится; Какова яблоня, таковы и яблоки; От яблони – яблоко, а от ели – шишки; Червиее яблоко на ветке до первого ветра; Красному яблоку червоточинка не укор; Криво дерево, да яблоки сладки. Антропоморфні риси образу яблуні з плодами уособлюють безпосередній вплив родинних звичок і традицій, сімейного генофонду на розвиток і спосіб життя потомків.

Казка та паремійний текст як прадавня форма творчої фантазії в духовній культурі архаїчних соціумів є системою фундаментальної репрезентації світу (фольклорна, наївна та інші картини світу).

Визначмо їх як своєрідний вид когніції із чітко окресленими параметрами: 1) наївна категоризація природи; 2) метафорична компарація символів або суб'єктів, об'єктів окультуреної (соціум) і неокультуреної сфер (природа); 3) ідентифікація макро- (Всесвіт) як мікрокосму (людина), і навпаки.

Отже, поняття «безпека», «їжа», «тепло» є невід'ємними складниками наївної категоризації світу людини, що віддзеркалена в народних казках росіян і українців. А такі дефініції, як наївна категоризація, тотемістична імажинарність (інкорпорація, магічно-містичні партиципації) є логічним принципом архаїчного мислення. Для прадавнього суб'єкта причина одного явища детермінована явищем граничним. Дифузність пралогічного світогляду породжувала тотожність різнорідних предметів. У зазначеному контексті слово є семіотичним знаком, семіотичним механізмом і формулою певного фольклорного (казкового) образу. Сюжетотворчу й жанротворчу функції виконують тотемні уявлення давніх росіян. Досить частотними персонажами казкових і паремійних текстів стали яблука, молочні ріки, піч, що виступають головними репрезентантами номінацій «їжа» та «безпека», а образ печі ще й посилений відображенням поняття «тепло». Унаслідок проведеного лінгвокогнітивного аналізу із застосуванням прийому інтерпретації виявлено, що прототипом поняття «їжа» слугує лексема *каша*, прототипом поняття «тепло» є слово *піч*, прототипом поняття «безпека»

виступає номінативна одиниця *будинок*. Оскільки ці поняття тісно пов'язані між собою, то між прототипами теж спостерігаємо асоціативні відношення. Казковий текст специфічно структурує реальність. Основою постають етнічні, соціальні, культурні явища, що в сукупності формують багат шаровий світ первинних кореляцій (знакових систем), що маніфестують різні соціальні константи та інституції. Російські казки й паремії є результатом творчого осмислення людиною соціуму, набуття індивідуумами когнітивного досвіду, це послідовні якісні трансформації дійсності, своєрідні етноментальні системи, у яких заковані досвід та мудрість поколінь, своєрідні правила безпечного життя, здорового харчування, позитивного початку людського існування.

3.2. Відбиток первинних загальнолюдських потреб та цінностей у сучасному рекламному дискурсі

Безперечно, вагоме місце у сфері соціальної комунікації посідає сучасна реклама як вияв науково-технічного прогресу та поширення схильності суспільства до споживання. Механізми взаємодії та взаємовпливу реклами та людини в прагматичному вимірі вивчають науковці різних галузей, зокрема психологи, економісти, політологи, соціологи. Зростанням уваги до мовних аспектів реклами визначаються сучасні лінгвістичні дослідження. Це зумовлено формуванням саме дискурсивної парадигми в мовознавстві, де виокремлено взаємодію ментальних, соціальних і мовних процесів. Лінгвістичні особливості рекламних текстів викликають особливу зацікавленість мовознавців.

Рекламні тексти й дискурс загалом привертати увагу таких учених, як Л. П. Амірі, Є. Є. Анікін, Ф. Джефкінс, Т. А. Космеда, В. І. Карасик, Є. Ф. Тарасов та ін. Найбільш ретельно науковці вивчають рекламні структурні елементи – рекламний знак (бренд-нейм), слоган, рекламний заголовок, рекламний текст, логотип тощо (див., напр., В. В. Горлачова, А. Ю. Земська, А. В. Олянич, Т. Г. Савчук, І. В. Ущাপовська та ін.).

Оскільки реклама є об'єктом наукових розвідок різних суспільствознавчих наук, існує низка підходів до визначення цього поняття. Розгляньмо найбільш актуальні дефініції мовознавчого спрямування для повноти розуміння особливостей предмета нашого вивчення.

На думку В. В. Зірки, реклама – це «повідомлення правдоподібного характеру з особливою внутрішньою організацією мовних одиниць, що зорієнтовані на конкретну вигоду психологічної, матеріальної, іміджевої чи якоїсь іншої властивості і які породжують механізм імперативного впливу на індивідів» (Зірка, 2005, с. 5). Що стосується визначення рекламного тексту, то він є «знаковим феноменом, що складається і з вербальних, і з невербальних знаків у писемній або усній формі, продукується в межах масової реклами та відбиває інтенцію продуцента вплинути на реципієнта так, щоб той придбав товар або скористався послугою» (Раду, 2010, с. 62).

Актуалізуючи постулати соціолінгвістики, рекламу інтерпретують як феномен масової комунікації й визначають як «комплекс заходів, спрямованих на досягнення матеріального (здійснення покупки) або ідеального (зміна в системі поглядів) ефектів для формування й задоволення економічних, інформаційних і соціально-політичних запитів певної частини суспільства використанням різних засобів соціального зв'язку» (Никитина, 1998, с. 4). З останнього визначення зрозуміло, що комунікативний вплив, спрямований на споживача, здійснюється опосередковано, через рекламні тексти. Зауважмо, що поняття «комунікативний вплив» розглядаємо як управління поведінкою мовця чи певним колективом засобами мовленнєвої інформації, а також «вплив на знання, ставлення й наміри адресата в потрібному для адресанта напрямку» (Олянич, 2013, с. 19). Як слушно зауважив Є. Ф. Тарасов, кожний комунікативний рекламний текст є не лише носієм певної інформації, його основна мета – цілеспрямовано спонукати реципієнта до посткомунікативної активності, тому «з точки зору цільової обумовленості мовленнєве спілкування <...> є мовленнєвим впливом» (Тарасов, 1974, с. 248). Оскільки рекламна продукція здійснює вплив через

мовні засоби, це пояснює актуальність її дослідження в мовознавчому аспекті.

Уважаємо за доцільне викласти деякі міркування щодо експлікації рекламного дискурсу. Зауважмо, що вербальний вплив у рекламі здійснюється засобами взаємодії психологічних, соціальних та лінгвістичних чинників. З огляду на це, під поняттям «реklamний дискурс» розуміємо мисленнєво-комунікативне явище, ознаками якого є вербальна взаємодія яскраво вираженої спрямованості на розповсюдження товарів чи послуг лінгвальних та екстралінгвальних засобів. Призначення рекламного дискурсу, як наголошує В. І. Карасик, полягає «у просуванні того чи того товару, тобто у впливі на адресата для переконання його придбати відповідний товар у буквальному чи переносному сенсі. У буквальному розумінні ми робимо придбання, купуючи певні речі або сплачуючи за певні послуги, у переносному сенсі товаром може бути певна думка, яку нам пропонують розділити» (Карасик, 2013, с. 90). Отже, так чи так рекламний дискурс покликаний виконувати прагматичну ціль: спонукати реципієнта до певного виду фізичної або ментальної діяльності.

Зосередьмо увагу на структурних особливостях рекламного тексту, у складі якого прагматичний та семантичний елементи. Фундаментальну функцію в рекламі виконує, зрозуміло, прагматичний складник, що зумовлений послідовністю аргументації та емоційним забарвленням, а семантичний елемент є супутнім. До того ж, прагматичний складник змісту визначає комунікативну роль компонентів семантичної композиції тексту.

Дослідники рекламного дискурсу відзначають значну експресивну та емоціональну насиченість, що досягається мовними художніми засобами. Виявленню таких мовних особливостей присвячено цю лінгвокогнітивну розвідку. Предметом дослідження обрано тексти сучасної російськомовної реклами, що віддзеркалюють поняття «їжа», «тепло», «безпека», представлені на інтернет-ресурсах, банерах, біл-бордах, текстових блоках супермаркетів, міні-сайтах.

На думку Т. Безуглої, «завдяки вживанню стилістичних засобів у рекламному тексті продуцент, з одного боку, створює в потенційного споживача позитивне враження про якості товару або послуги, а з іншого – сприяє дискурсивній актуалізації імплікатур, що теж підсилює прихований вплив на споживача й спонукає його до придбання товару / послуги» (Бузугла, 2013, с. 31). Ось чому насичення рекламного дискурсу мовними засобами та інтертекстуальність дає змогу адресанту показати товар з кращого боку, привернути увагу до його переваг, змінити преференції адресата, спонукаючи до створення яскравих образів в уявленні споживачів. Водночас виникає питання щодо відтворення цих мовностилістичних засобів.

Наголосімо на такій особливості рекламного дискурсу, як його спроможність миттєво адаптуватися й віддзеркалювати нагальні потреби людства в певний проміжок часу. Загальновідомо, що гастрономічна реклама завжди була пріоритетною й посідала чільне місце серед розмаїття інших товарів чи послуг. У сучасному світі, насамперед в умовах пандемії, її вагомість лише зросла, ще раз підтверджуючи думку, що біологічна потреба в їжі є базовою й першочерговою. Рекламні тексти, що репрезентують поняття «їжа», заповнили простір Інтернету й постійно потрапляють на очі в реальній дійсності. Набули широкого поширення пропозиції послуг доставки страв швидкого приготування. Для емоційної інтенсифікації висловлювання та посилення функцій його впливу в російськомовній рекламі найбільш частотними є епітети, виражені прикметниками, перевага надається вищому та найвищому ступеням порівняння прикметників: рос. *Пицца со жгучими мексиканскими перчиками, щедрая начинка, легендарный вкус! Мы доставляем домашнюю еду из свежайших продуктов. Закажите вкуснейшую еду онлайн!* У таких рекламних текстах переважають окличні речення.

Той факт, що домашня їжа посилює позитивні емоції, спонукає виробників до рекламування продуктів-напівфабрикатів, що швидко готуються, мають національний колорит і цим приваблюють споживачів.

Реклама гастрономічних товарів – простих у приготуванні, але популярних страв – гарантує відчуття задоволення від їх споживання. Для досягнення такого емоційного стану використовують прийом нанизування вербальних форм недоконаного виду: рос. *Люди торопятся к ужину домой, радуются запаху свежей выпечки, жарят картошку или вместе лепят пельмени – мир держится на простом счастье.* Загалом репрезентанти поняття «їжа» та їх наявність безпосередньо пов'язана з набуттям щастя, особливо це простежується в рекламних слоганах ресторанів і кафе, порівн.: рос. *Можно лопнуть от вкусного обеда, можно лопнуть от бесконечного счастья, у нас возможно воплотить оба замысла.* У ментальності людей укладається розуміння того, що споживання смачного обіду еквівалентне почуттю нескінченного щастя або уявленню про солодке життя. Прикметники рос. *вкусный, сладкий* набувають нових конотацій у рекламному дискурсі та вживаються в досить несподіваних контекстах, що також має прагматичну спрямованість. Вигідні пропозиції мобільного зв'язку на біл-бордах уособлені в образі торта, збуджуючи смакові відчуття задоволення, порівн.: рос. ***Вкусный тариф! Сладенький!***

Беззаперечно, рекламні тексти актуалізують культурні цінності етносу, спираючись на фольклорні образи, етнокультурні концепти, застосовуючи легкий для сприйняття ідіоматичний матеріал. Його використання є характерним для закладів громадського харчування. Фразеологічні вислови, на кшталт рос. *кататься как сыр в масле*, використовуються в мовному оформленні пропозицій скуштувати поживні й корисні страви: рос. *Здесь поймешь, что значит кататься как сыр в масле.* Усталений вираз *не жалея живота своего* інтерпретовано в римованому рекламному слогані студентської їдальні та відзначається граматичною імперативністю, порівн.: рос. *Поешь и попей, Живота не жалея!* Прецедентною в рекламі мережі закладів громадського харчування стала ідіома, ядро якої становлять вербальні конструкти рос. ***Ешь, пока рот свеж, а завянет – и не глянет.*** Запрошення скуштувати страву звучить досить переконливо внаслідок

використання дієслівної рими – найбільш простого й розповсюдженого прийому, у якому часто застосовують антитезу, що має здатність легко й підсвідомо зберігатися в пам'яті реципієнта.

Надзвичайно частотними є персонажі наївної категоризації світу в рекламі дитячого харчування. Безпрецедентний лінгвокультурний репрезентант поняття «їжа» – *каша* в рекламі набуває ознак неабиякої поживності й такої страви, що надає енергії й сил для виконання буденних справ: рос. *Будешь есть кашу – станешь умным и сильным, как папа*. Висунута в реченні умова (*Будешь есть кашу*) та порівняння (*как папа*) вибудовують відповідність образу каші образу тата, який, у розумінні малечі, є найрозумнішим і найсильнішим.

Найбільш популярним у сучасній рекламі дитячої харчової продукції є образ Маші з фольклорного тексту «Маша і Ведмідь», що уособлює риси напрочуд кмітливої та хазяйновитої дівчинки, здатної забезпечити харчуванням себе і Ведмедя (готувати кашу, пекти пиріжки) і розв'язувати складні життєві ситуації. Дитина з такими здібностями – мрія кожного з батьків, а відповідно – ідеальний образ для створення бренд-неймів, таких, як наприклад, дитяча каша швидкого приготування, різноманітна кисломолочна продукція. Утворені бренди «Машенька» або «Маша і Ведмідь» асоціативно підкріплюються привабливими зображеннями головних героїв, що робить продукцію пізнаваною не лише для дорослих, але й для малечі. Лінгвокультурний концепт «Пиріжок» став назвою й рекламним знаком багатьох закладів харчування для подорожніх. Зображення щойно спеченого рум'яного продукту прикрашають приміські бістро, кафе на майданчиках автостанцій, автозаправок. Репліка Ведмедя рос. *Сяду на пенёк, съем пирожок* стала прецедентною й використовується інтерпретовано, актуалізуючи імперативи в рекламних запрошеннях вищезгаданих закладів харчування: рос. *Сядь на пенек, съешь пирожок!*

Схожу тенденцію простежуємо і з лінгвокультурним концептом «Млинець». Реклама специфічних етнічних закладів рос. *Блинная*, означена

вербальним імперативом у лаконічному римованому слогані рос. *Съешь блинок и все будет Ок!*, а також зображенням млинця у формі сонця (за давніми віруваннями слов'ян млинець є його уособленням), пропонує через споживання млинців увібрати життєдайну енергію сонця.

Усе частіше в сучасному російськомовному рекламному дискурсі імплементується прийом сторітелінгу (форми комунікації, що використовує оповідання для опису подій або речей), поширеного в рекламних кампаніях відомих американських і західних харчових брендів. Це зумовлено зростанням потреби етичного споживання. У такий спосіб уможлиблюється зображення бренду як пізнаваного, відповідального за свій товар, сталого та автентичного. Для виробників харчової продукції вкрай важливим є створення позитивного та корисного для здоров'я іміджу. Сторітелінг містить імпліцитне повідомлення, що має вплинути на емотивну поведінку споживачів. Прийом сторітелінгу в рекламі має глибокий лінгвальний потенціал, за словами В. І. Ущаровської, «сприяє розвитку образного мислення, додає значущості споживчому досвіду, а також зміцнює взаємини між продавцем і покупцем» (Ущаровська, 2021, с 172). Зауважмо, що сприйняття того чи того бренду імпліцитними споживачами є цілковито емоційним. Джерелом такого емоційного реагування і є вербальна історія бренду, що розповідає про те, «ким» є виробник і наскільки важливою є його продукція.

Яскравим прикладом поступового позитивного розвитку за підтримки рекламного дискурсу є російський кондитерський бренд РотФронт. Звернімо увагу на його бренд-слоган: рос. *Мы подняли качество на новую высоту!* Звісно, фабрика, що була заснована в 1926 році, передусім гарантує якість своєї продукції, що відповідає вимогам часу. Позитивне емоційне сприйняття бренду вможлиблюється завдяки метафорі рос. *подняли качество на новую высоту*. Зауважмо, що за радянських часів номінативна одинця рос. *высота* сприймалася мовцями як велике досягнення в житті соціуму, тому семантика й прагматика тексту сприймається російськомовним носієм коректно.

Цікавим для цієї наукової розвідки є те, що бренд не лише виробляє перевірені часом продукти, але й відповідає останнім викликам споживача. Про це свідчить випуск цукерок із сучасною назвою «#ВТеме». Компанія позиціонує свій виріб як такий, що рос. *«позволяет сохранить натуральный шоколадный вкус и быть «#ВТеме»*. Відомо, що молодь, вибираючи кондитерські вироби, часто надає перевагу саме швидкому та ситному перекусу, а також звертає увагу на вживання сленгових номінацій. З метою досягнення відповідності вимогам молодих споживачів і були створені зазначені цукерки й складено сторітелінг про них, порівн.: рос. *«Мы представляем Конфеты «#ВТеме», которые имеют высокую пищевую ценность и могут выступать в роли не только вкусного угощения к чаю, но и самостоятельного снека. Они помогут быстро избавиться от голода, а вы насладитесь при этом вкусом традиционного мягкого грильяжа фабрики «Рот Фронт», сухофруктов и шоколада* (<https://www.uniconf.ru/about/news/2021/8501/> Дата звернення: 21.09.2021).

Шоколад – це не продукт першочергового попиту, але внаслідок такого пояснення актуалізується ідея нагальності його споживання, адже продукт має два вагомих чинники: рос. *высокую пищевую ценность* і сприяє тому, що людина може рос. *быстро избавиться от голода*, що особливо актуально для молоді, яка живе в постійному русі. Семантичним ядром витлумачення є предикати рос. *имеют, могут выступать, помогут избавиться, насладитесь*, що формують оповідну лінію та встановлюють зв'язок між адресатом і адресантом. Використання особових займенників рос. *мы, они, вы* створює додатковий емоційний ланцюжок, що виникає між імпліцитним споживачем і продавцем. Сучасність продукту сформована його назвою *в теме*, що в молодіжному слензі означає “перебувати в руслі останніх подій”; знак #, “хештег зазвичай ставиться перед ключовим словом або фразою, що застосовуються в публікаціях у соціальних мережах, унаслідок ваш пост стає доступним людям з такими самими інтересами. Цей знак добре зрозумілий аудиторії, на яку спрямований батончик, адже він

часто затребуваний молоддю для комунікації в таких інтернет-мережах, як Instagram, Facebook тощо. Невипадково для означення продукту в описі використаний неологізм *снек* (англомовне запозичення *snack*), що означає «легка, швидка закуска». Отже, сторітелінг – це певний інструмент комунікації бренду зі споживачем, що сприяє розумінню цінностей та іміджу виробника чи певного виду продукції, а це, відповідно, створює емоційний двосторонній взаємозв'язок.

Як уже зазначалося, реклама завжди відбиває останні актуальні тренди та віяння. Кондитерські пропозиції в гумористичній формі апелюють до популярної серед жінок ідеї схуднення, пропонуючи при цьому провокаційний продукт, порівн.: рос. *Худых людей легче похитить. Берегите себя, съешьте кусочек торта* або *Лето заканчивается, худеть бессмысленно. Купи торт и будь счастлив*. Ці жартівливі вислови з відтінком сарказму не викликають обурення, а, навпаки, сприяють лише позитивній реакції реципієнта. Емоційна віддача посилюється й спонукальними імперативами: рос. *берегите, съешьте, купи*. У такий спосіб досягається основна мета зазначеного дискурсу – викликати бажання здійснити покупку.

Комічні рекламні тексти набувають популярності з огляду на те, що викликана посмішка й позитивні емоції є, безперечно, вагомим чинником успішності такого тексту. Наведімо приклад реклами популярного ресторану японської кухні: рос. *Открываем важнейший секрет японской кухни: если блюдо вас укусило в ответ, значит оно свежее!* Метафоричний вираз рос. *блюдо вас укусило* начебто зумовлює сумнівне бажання скуштувати страву, але викликає яскраві емоції та формує схвальне уявлення про заклад та його продукцію. Створена емпатія посилена епітетом рос. *свежее*, адже для харчової продукції денотація цього ад'єктива є визначальною.

Активно створюються рекламні тексти, що віддзеркалюють сучасні модні тенденції, зокрема схильність до споживання здорової їжі, здатної посилити імунну систему та покращити травлення, не обтяжуючи організм

зайвими калоріями: рос. *Суп-детокс: сытное похудение! Повышение иммунной и улучшение пищеварительной системы!* Цей поширений вид страви не викликає особливого захвату, адже суп – це не вишукано, не екзотично і не занадто привабливо, проте визначальним є саме другий компонент назви – прикладка, що містить необхідні гламурні й привабливі ознаки, а саме неологізм *детокс*, що є популярним скороченням слова рос. *детоксикация* на позначення процесу «зnezараження організму від певних шкідливих речовин». Оpozитні зв'язки у фразі рос. *сытное похудение* не перешкоджають сприйняттю страви як такої, що забезпечує відчуття насичення, не обтяжуючи організм зайвими калоріями. Разом з тим споживач отримує ще й рос. *повышение иммунной и улучшение пищеварительной системы*, унаслідок чого отримуємо досконалу комбінацію для опису ідеально-корисної страви. Звичайний суп у наведеному прикладі є зразком формування емоційної схильності, емоційної колаборації між адресатом та адресантом.

Загалом для гастрономічного рекламного дискурсу характерне вживання ад'єктива рос. *сытный*, або його адвербіального відповідника рос. *сытно*. Це зумовлено особливостями менталітету носіїв російськомовної спільноти, що формується й елементами наївної категоризації світу. Адже факт надання переваги стравам, що гарантують довготривале насичення, простежується як у давніх фольклорних творах, так і в сучасних рекламних текстах: рос. *Домашняя пекарня «Сытная»: С нами сытно весь день*. Застосування в межах одного рекламного слогану прикметника в ролі прикладки рос. *сытная* і прислівника рос. *сытно* не залишає жодних сумнівів про поживність виготовлених страв і спонукає скористатися послугами харчового закладу. Етнокультурний концепт російськомовного етносу ХЛІБ репрезентовано й у наступному рекламному тексті-сентенції, порівн.: рос. *Дай человеку хлеб – и он будет сыт весь день, дай человеку пищу – и он будет счастлив весь день*. Образ хліба, що забезпечує насичення людини протягом дня протиставляється популярному в сьогоднішні образи

піци, що наділена надзвичайними властивостями – скуштувавши її, людина стає щасливою.

Простежено, що реклама, яка позиціонує конкретне аудиторне призначення, використовує фрагменти з текстів популярних сучасних пісень, зокрема: рос. *Этот парень был из тех, кто просто любит есть*. Слоган використаний для реклами кафе для автомобілістів і байкерів, а уривок запозичений з пісні рок-групи «Арія», автентичний варіант якої звучить так: рос. *Этот парень был из тех, кто просто любит жизнь*. Зауважмо, що лексема *жизнь* змінена на лексему *есть*, і це не випадково, адже біологічна потреба людини в їжі є визначальною для продовження її життєдіяльності. Асоціативний зв'язок слів *жизнь* та *есть* полягає в розумінні простої істини, тобто, щоб жити, потрібно їсти.

Тісний взаємозв'язок понять «їжа» і «тепло» спостерігаємо в рекламних текстах ресторанів, зорієнтованих на обслуговування сімейного відпочинку, де комфорт і атмосферу родинного тепла зумовлені двома етнокультурними концептами ХЛБ і ППЧ: рос. *Можно вечно смотреть на две вещи: как горит огонь нашего камина и выпекается хлеб в нашей печи*. У наступному прикладі рекламного тексту спростовується сучасне розуміння гламурного життя, утіленого в споживанні вишуканих страв, натомість пропонується їсти те, що особисто подобається, і розділити трапезу з близькими, рідними та цікавими для співбесіди людьми: рос. *Роскошь – это есть еду, которая тебе нравится и дружить, с кем тепло*. Увагу привертає чуттєва насиченість фрази рос. *с кем тепло*. Прислівник *тепло* вжито в переносному значенні в розумінні “людина, з якою комфортно й приємно бути разом”.

Рекламні тексти, що вербалізують поняття «тепло», також відзначені яскравими емотивними сенсами, конотативними значеннями. Для зазначеної реклами характерна сезонність. Особливу потребу вона викликає в осінньо-зимові періоди року. Торговельні бренди з продажу опалювальної техніки пропонують: рос. *Продли себе тепло лета! Або Создай тепло домашнего*

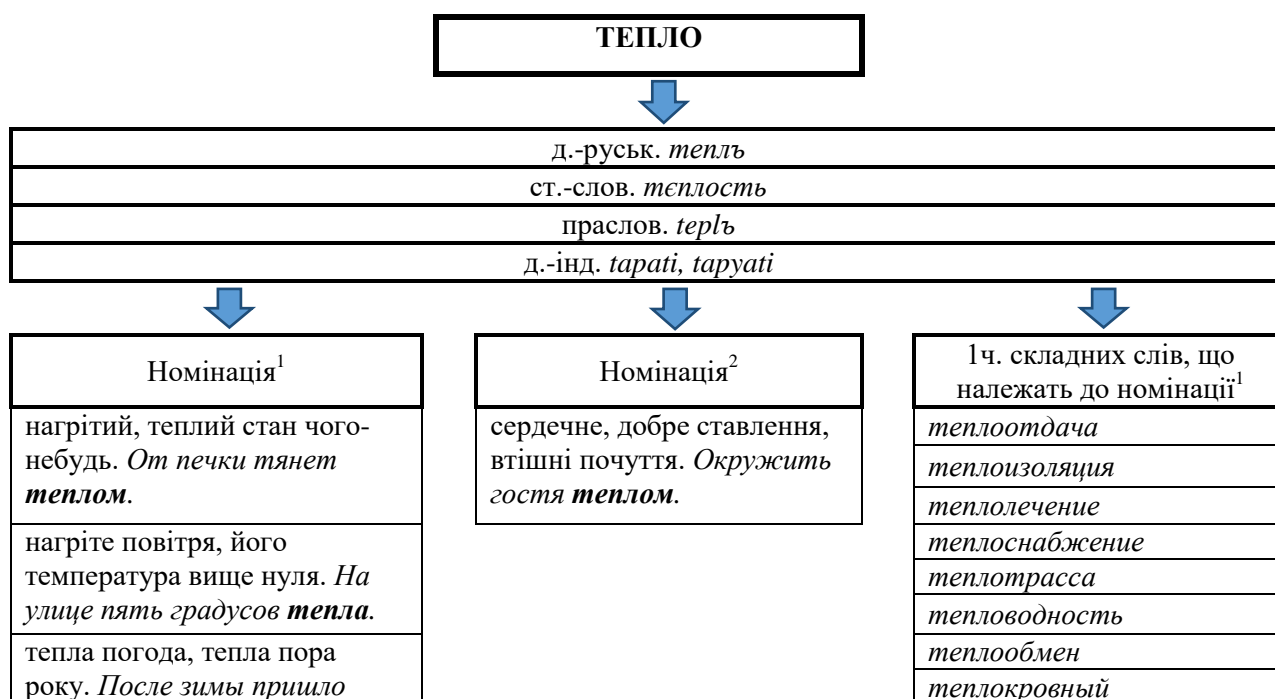
очага! Слогани вирізняються такими лінгвістичними особливостями, як метафоризація: рос. *продли тепло лета; создай тепло очага*. Графіті на будинку котельної визначає напрямок діяльності закладу гаслом рос. *Тепло в каждый дом!*, що відзначене використанням еліпсису. Набуває актуальності в цей період і реклама послуг з утеплення вікон та підлог.

У рекламному дискурсі активно використовують прецедентні художні тексти. Так, цитата з твору Е. М. Ремарка рос. *Все в мире зависит от капельки тепла* стала слоганом маленьких кав'ярень, що пропонують зігрітися філіжанкою гарячого напою. Використовують і трансформований варіант цього тексту, порівн.: рос. *Получите с самого утра заряд бодрости, капельку тепла!* У тексті наголошується на значущості теплої страви, простежується прямий асоціативний зв'язок між енергетичним станом людини та можливістю трохи зігрітися.

Спостереження щодо значущості поняття «тепло» та відбиття цього феномену в мові надали змогу створити когнітивну карту досліджуваного поняття.

Таблиця 3.1

Когнітивна карта поняття «тепло»

тепло.		<i>теплоёмкость</i>
тепле, нагріте приміщення. <i>Держи живот в голоде, голову в холоде, а ноги в тепле.</i>		<i>тепломер</i>
відчуття тепла, зігрітості тіла. <i>По всему телу разлилось приятное тепло.</i>		<i>теплотехника</i>
		<i>теплоцентральный</i>
		<i>теплоход</i>

<i>теплеть</i> ставати теплим, теплішим. <i>На улице теплеет.</i>	→	ставати більш м'яким, добрим, поступливим у відносинах. <i>На душе теплеет.</i>
<i>теплица</i>		
<i>тепличный</i> вирощений в тепличних умовах. <i>Тепличный томат.</i>	→	той, що звик до млості, достатку, чутливий до злиднів. <i>Ребенок растет в тепличных условиях</i>
<i>теплиться</i> горіти слабким полум'ям, ледве світитися. <i>Теплится свеча.</i>	→	ще є, не зовсім зникла. <i>Теплится надежда.</i> Дуже слабкий, близький до смерті. <i>Жизнь чуть теплится.</i>
<i>тепушка</i> (розм.)		
<i>тепльнь</i> (розм.)		
<i>тепьяк</i> (спец.)		

Укладена когнітивна карта поняття «тепло» фіксує давнє походження лексеми, що не зазнала значних словотворчих модифікацій упродовж свого еволюціонування. Проте набула нових семантичних відтінків і стала основою для утворення значної кількості складних лексем, що посилює значущість поняття для екзистенції носіїв російськомовної культури. Сформовані вторинні номінації репрезентовані і субстантивом рос. *тепло*, і дієсловами рос. *теплеть*, *теплиться* та прикметником рос. *тепличный*. Поняття вербалізується в усіх без винятку мовних стилях. Простежено, що семантика лексеми виявляє аксіологічну значущість поняття, адже відсутність тепла ототожнюється з припиненням існування людини.

Децо менший емоційний потенціал має рекламний дискурс на позначення поняття «безпека», але він характеризується стриманістю, уживанням лексеми рос. *безопасность* у її денотативному значенні. Це зумовлено сферою використання реклами, наприклад: рос. *Безопасность будущего превыше всего!* Емпатія досягається засобами асоціативних

зв'язків, що виникають завдяки колаборації лінгвістичних та екстралінгвістичних (зображення малюка на руках у солдата) засобів. Використанням поняття «безпека» відзначені рекламні лозунги охоронних компаній: рос. *С нами безопасно*. Водночас адвербіальний конструкт рос. *безопасно* відіграє визначальну роль у сприйнятті інформації. Дещо вищим рівнем емоційного забарвлення означений текст іншої охоронної компанії під назвою «Трезор»: рос. *Ваша безопасность в руках профессионалов и в профессиональных лапах*. Акцент зроблено на назві – кличці собаки, що зумовлює наявність подвійного захисту: з боку фахівців-охоронців і з боку тварин зі спеціальними навичками. Такий прийом значно підвищує імідж і статус компанії, а отже, збільшує попит на її послуги.

Зі зростанням технічного прогресу в арифметичній прогресії збільшується й потреба у фахівцях із забезпечення кібербезпеки. Освітні заклади миттєво реагують на виклики часу й пропонують послуги з навчання, відповідно, релевантною стає й реклама таких послуг: рос. *Мечтаете стать сетевым инженером и обеспечивать кибербезопасность топовым IT-компаниям? Тогда курс «Сетевые технологии создан именно для вас*. Поруч розташовано офіс компанії з ремонту та системного захисту девайсів: рос. *Обеспечим безопасность и качественный ремонт ваших гаджетов*. Уживання неологізму *гаджет* уможливорює чітке сприйняття інформації про вид послуги: обслуговування високотехнологічних електронних пристроїв.

Сфера банківських послуг також не оминає поняття «безпека». Пропонуючи банківські сейфи, рекламодавець акцентує увагу на можливості вбезпечити матеріальні цінності клієнта: рос. *Позаботься о безопасности вашего материального имущества!* Імператив рос. *позаботься* і є тим визначальним чинником, що впливає на свідомість реципієнта.

Наведені міркування дають змогу зробити висновок про те, що серед лінгвістичних особливостей рекламного дискурсу виокремлюється його полісемічність, тобто суміщення різних жанрів та стилів, значний рівень емоційного забарвлення, адаптивність до вимог часу та оригінальність

дискурсу, скерованість на чітко визначену цільову аудиторію, висока інформативність у поєднанні з еліптичністю, окличне інтонаційне забарвлення.

Використання лінгвокультурних концептів у поєднанні з етнічними особливостями російськомовної ментальності додатково збагачує рекламний текст, надає яскравості у сприйнятті бренду та скерує асоціативні зв'язки. За умови ідентичності етнічної ментальності та іміджу бренду, створюються коректні асоціації, а образ продукту чи послуги набуває чіткості, емотивності, привабливості.

Вагомий вплив на комунікативну структуру рекламних текстів зумовлюють дейктичні елементи, уособлені в лексичних і граматичних засобах. Саме вони утворюють сукупний дейксис – картину світу мовця, що є визначальною у формуванні взаємозв'язків між рекламним дискурсом і реальною дійсністю, що його продукує. Аналіз мовного матеріалу підтверджує онтологічну й аксіологічну значущість понять «їжа», «тепло», «безпека». Особливості вербалізації цих понять у сучасних рекламних текстах доводять їх значущість у життєдіяльності російськомовного суспільства.

3.3. Мовне маркування первинних потреб людини в екстремальних умовах

Незаперечним є той факт, що людина – це не лише соціальний феномен, а й біологічна істота з властивими їй потребами і запитамі. Про значущість комунікації для людства влучно сказав М. Бахтін: «Бути – означає спілкуватися діалогічно. Коли діалог закінчується, все закінчується. <...> Два голоси – мінімум життя, мінімум буття» (Бахтін, 1972, с. 434). Але поряд з прагненням до комунікації людство сповнене потужною тенденцією до ціннісно-сміслового наповнення життя в його соціальних зв'язках, серед яких біологічна потреба в їжі й теплі для фізичного існування людини

розглядається як одна з найважливіших (див. Маслоу, 1970; Обуховський, 2003; Альдерфер, 1972).

Першочергова вагомість цих двох людських потреб є незаперечним чинником підтримки й продовження існування людини в комфортних умовах, а в критичних, екстремальних ситуаціях відбувається значне загострення потреб у їжі й теплі.

Як зазначено в Розділі 1, одними з фундаментальних компонентів класичної піраміди потреб по А. Маслоу є саме такі фізіологічні запити. Психолог наголошував на першочерговій необхідності в їжі, на тому, що в разі одночасної нестачі харчування і, наприклад, любові чи поваги, передусім вона буде прагнути вгамувати свій фізичний голод, а не емоційний (Маслоу, 1970, с. 47). Тож усі когнітивні спрямування зголоднілої людини передусім підпорядковані пошуку засобів прожитку, і лише за умови вдоволення цієї базової потреби індивідуум буде спроможний відчутти прагнення до задоволення запитів соціального спрямування. Сказане доводить той факт, що в критичних ситуаціях номінації *їжа, тепло, безпека* стають більш значимими, набувають нових конотацій і смислів, отримують нові інтерпретаційні моделі.

У зв'язку із цим зазначені біологічні потреби стають архіважливими, висувуються на передній план, а вагомість соціальних помітно знижується: «не пошук істини потрібен, а пошуки їжі» (Шаламов, 2008, с. 779). Людина, яка опинилася у важких життєвих обставинах, передусім переймається питанням наявності хліба насущного, а також способами підтримки необхідного для існування температурного режиму. Вочевидь, цей психологічний феномен відображається в особливостях мовної діяльності людини.

Концептуалізація об'єктів людиною або мовна семантизація, на думку Дж. Лакоффа, має метафоричний характер і заснована на переосмисленні базових концептів людських компетенцій. Когнітолог стверджував: «І якщо наша здатність до категоризації і мислення заснована на базовому

функціюванні нашого тіла і наших цілях, то збереження функціювання нашого тіла й максимальна свобода в їх досягненні є основними людськими цінностями» (Лакофф, 2011, с. 393). Науковець приділяє значну увагу аналізу таких опозиційних понять, як «ситість» vs «голод», здатність відчувати «холод» vs «тепло», і також розглядає їх як базові, «фундаментально значущі когнітивні моделі» (Лакофф, 2011, с. 392). Когнітивний аналіз дискурсу належить до групи експланаторних підходів, оскільки «мовні явища мають змогу бути адекватно зрозумілими лише в контексті інших когнітивних процесів, зокрема навчання, пам'яті, уваги, свідомості» (Кибрик, 2003, с. 5). Розглянуті когнітивні аспекти належать до так званих off-line феноменів, до яких уналежнюємо довгострокову пам'ять, систему категорій і категоризацію, структури пізнання, лексику тощо. «Ці феномени пов'язані з функцією мови як системи довгострокового зберігання інформації в голові індивідуума» (Кибрик, 2003, с. 24).

Обраний дискурс належить до наративного типу дискурсивних пасажів, оскільки доведено, що стійкими мовними особливостями володіє не сам дискурс загалом, а його складники або пасажі (див. Longacre, 1992; Кибрик, 2003), а також містить унікальні лінгвістичні особливості, виявлені в процесі аналізу.

Лексеми рос. *хлеб, каша, ложка, печь* як основні репрезентанти понять «їжа» й «тепло» широко представлені в малій прозі О. І. Солженіцина. Під впливом фрустрації потреби в їжі й теплі відбувається зрушення загальнолюдських і соціальних цінностей у бік біологічних потреб. Саме в повісті «Один день Івана Денисовича» цей психологічний феномен знаходить чітке відображення. Зазначений процес віддзеркалений у лінгвістичних особливостях аналізованого дискурсу, серед яких: відхилення граматичних мовних норм; велика кількість афіксальних морфем зменшувально-пестливого значення в лексемах, що асоціюються з концептом ЇЖА; феномен етнічної двомовності або диглосія; авторська трансформація паремій і семантичні модифікації фразеологізмів, що зумовлені

психологічним та емоційним станом людини, яка зазнає постійної депривації базових фізіологічних потреб; наявність прагматичних комунікативних патернів тощо.

О. І. Солженіцин – людина зі складною долею, письменник і тонкий психолог, ґрунтуючись на своєму особистому досвіді і спираючись на свідчення значної кількості жертв сталінського режиму, достовірно й детально зображає всі моральні й фізичні страждання, через які проходили люди і свідком чого був він сам. Письменник тонко помічає й аналізує психологію персонажів, які перебувають на межі умов існування, чітко відбиває екзистенцію табірних в'язнів у всіх аспектах їхнього життя в неволі.

Після публікації оповідання «Один день Івана Денисовича», О. І. Солженіцин стверджував, що саме цей твір став знаковим, оскільки значна кількість людей, які потрапили в подібні критичні ситуації, відчували однакові почуття. Він отримував багато листів від читачів, «і в листах люди писали, що вони пережили, що в кого було» (Марусенко, 2018, с. 6), настільки емоційно сильним і вражаюче реалістичним виявився твір.

Безпрецедентним емоційним навантаженням відзначений епілог оповідання: рос. *Прошел день, ничем не омраченный, почти счастливый. Таких дней в его сроке от звонка до звонка было три тысячи шестьсот пятьдесят три. Из-за високосных годов – три дня лишних набавлялось...* (Солженицын, 1989, с. 117). Людина, позбавлена елементарно комфортних умов життя, постійно відчуває нестачу в їжі й теплі, і живе винятково лише помислами про ці потреби, отримує змогу відчувати почуття щастя й задоволення за найменшої наявності цих першорядних потреб. Дійсно, «мислення і сприйняття людиною докільця завжди зумовлені її повсякденним буттям, і навіть тоді, коли людина абстрагується від повсякденних потреб, це абстрагування спирається на повсякденний досвід. Тому повсякденне життя, повсякденні запити людини є важливим аргументом для розуміння зв'язку лексичної семантики і граматичного виявлення слова з концептуальною системою мови» (Радчук, 2018, с. 80).

Простежмо, якими мовними засобами письменникові вдається акцентувати потреби людини в їжі, і як це пов'язано з лексичною семантикою і граматичним вираженням слова: рос. *Ужинал Шухов без хлеба: две порции да еще с хлебом – жирно будет, хлеб на завтра пойдет. Брюхо – злодей, старого добра не помнит, завтра опять спросит* (Солженицын, 1989, с. 92). Отже, небуденним порівнянням автор передає щоденну потребу в поповненні енергетичного балансу.

Не випадковим є використання лексеми середнього роду *черево*, що в контексті персоніфікується: *черево* має пам'ять і потреби, постійно прагне втамовувати почуття голоду. Етимологічний словник М. Фасмера семантично врівнює давньоруське слово *черево* зі словами *шишка*, *набухати*, а його спільнослов'янське значення – “опуклість” (Фасмер, 2004, с. 225). У тлумачному словнику С. Ожегова *черево* має конотацію “живіт тварини”, і лише з просторічною, негативною конотацією використовується в значенні “живіт людини великого розміру” (Ожегов, 2006, с. 112). Відзначмо, що в слов'янському традиційному дискурсі лексема «живіт» співвідноситься з «культурно виокремленими фреймами» (Лакофф, 2011, с. 406) і асоціюється з поняттям «життя»: рос. *не щадя (не жалея) живота своего; не на живот, а на смерть (не жалея жизни)*, а також має позитивну, животворчу семантику: “оживляти, бадьорити, такий, що живить, зміцнює сили, надає енергію” (Ожегов, 2006, с. 427). Цікаво, що таким самим високим змістом сповнене це слово і в японському традиційному розумінні: культурний фрейм «живіт (*hara*) – це осередок думки і почуттів» (Лакофф, 2011, с. 406), тобто стає вмістилищем ментальних людських якостей. Протилежну оціночну особливість має лексема *черево*.

Використання просторічної, стилістично зниженої лексики рос. *жирно будет, брюхо – злодей* уможливорює надання контексту нових семантичних відтінків негативного характеру. Утворенню такого образу сприяє й використання фразеологічних висловів, як-от: рос. *старого добра не помнит; завтра опять спросит*, що мають конотацію сарказму. Зазначмо,

що вираз рос. *жирно будет* представлено в багатьох лексикографічних джерелах. Наприклад, у «Великому тлумачно-фразеологічному словнику» М. І. Міхельсона вираз інтерпретується як “занадто багато, через край” (Міхельсон, 2005, с. 225). У авторській трансформації паремій рос. *Брюхо злодей: старого добра не помнит (что ни день, то есть давай)*, *А брюхо-враг – вчерашнего не помнит*, *Были сыты доселе, но брюхо злодей, старого добра не помнит, ему давай каждый день снова*, що також наявні в зазначеному словнику. О. І. Солженіцин поєднав паремійні сенси та надав переваги найбільш точним лексемам, розподіливши по-своєму акценти. Це відображено в опозиціях добра і зла (рос. *брюхо – злодей, добра не помнит*), учора та завтра (*старого не помнит, завтра спросит*), така концентрація протиставлень зосереджує увагу імпліцитного читача на образі головного персонажа – людини, яка навіть у важких умовах життя не опускається до рівня тварини, усвідомлюючи, що є частиною соціуму й тому не цурається правил моралі.

Звернімо увагу на такий значимий соціальний аспект життя, як матеріальний стан людини. Першочергово бідність і багатство ототожнюється з наявністю або відсутністю їжі (насамперед хліба), визначених за допомогою вербальних маркерів рос. *иметь, есть* (наявність хліба) *иметь кусок хлеба; хлеб есть посох жизни; есть хлеб, будет и к хлебу*. Але символ хліба для визначення матеріального стану людини є амбівалентним (Бобро, 2019, с. 8). З одного боку, фразеологічні одиниці рос. *иметь хлеб, иметь кусок хлеба, иметь хлеб насущный, хлеб есть* репрезентують його загальну лінгвокультурну семантику “мати все необхідне для життя, не відчувати потреби”. Однак цінність хліба є поняттям відносним і виявляється, що наявність одного лише хліба вже стає показником бідності: рос. *перебиваться с хлеба на воду / квас/ соль; сидеть на хлебе и воде; хлеб да вода – бедняка еда*. Цікаво, що, досліджуваний концепт має аналогічне значення в пареміях багатьох інших культурних ментальностей, що свідчить про чільну роль цього продукту для різних

етнічних концептосфер. Наприклад, дослідниця латинського і російського паремійних фонду зауважує, що росіяни повсякчас використовують прислів'я рос. *Хлеб – всему голова; Хлеб да каша – пища наша; Хлеб да вода – молодецкая еда*. Але аналогічні латинські прислів'я відрізнятися лише вербалізацією більш високого рівня добробуту (Korolova et al., 2020, с. 181), семантика нужденності їм не притаманна.

За умов виживання відбувається певна переоцінка понять *бідність* і *багатство*. Наявність хліба або каші в екстремальних ситуаціях – часто єдиний спосіб підтримки життєвої енергії в людському організмі: рос. *И когда он отклонился – натянулись его бушлат и телогрейка, и левой стороной груди, у сердца, он ощутил, как подавливает твердое что-то. Это твердое было – из внутреннего карманчика угол хлебной краюшки, той половины утренней пайки, которую он взял себе на обед* (Солженицын, 1989, с. 30). Хліб зберігали біля серця, наявність цього продукту була запорукою того, що життя продовжиться. Наголосімо, що людині, яка зазнає негативного психологічного впливу й перебуває в нестерпних умовах життя, не властиво вживати зменшувально-пестливі форми слів. Але для опису такого важливого життєвого чинника, як хліб, автор робить виняток. Використання суфікса *-юшк-* (рос. *краюшка*) замість загальноновживаного слова рос. *краюха*, суфікса *-чик-* (рос. *карманчик*) замість загальноприйнятого рос. *карман* в одному реченні дає змогу зрозуміти, наскільки значущим було відчуття наявності хліба в людини. Ітератив рос. *подавливает* підсилює створений образ шанобливого ставлення до описуваного продукту. Хліб черствий, то й тому твердий, але він не тисне, а м'яко рос. *подавливает*. Такий відтінок значення досягається завдяки використанню префікса *по-* і суфіксів *-л-* та *-ива-*, а також вербальної форми зі значенням повторення відповідної дії.

Наведена вище цитата є далеко не єдиним доказом того, що хлібу надано вагоме місце для виживання людини, що опинилася в загрозовій для існування ситуації. Письменник неодноразово повертається до образу хліба,

наголошуючи на його першочерговості й доповнюючи конкретикою, удаючись до пунктуальності опису самого процесу споживання продукту. Рос.: *Тогда достал хлебушек в белой тряпочке и, держа тряпочку в запазушке, чтобы ни крошка мимо той тряпочки не упала, стал помалу-помалу откусывать и жевать. Хлеб он пронес под двумя одежками, грел его собственным теплом – и оттого он не мерзлый был ничуть* (Солженицын, 1989, с. 30). У контексті чітко простежується упереджене нагромадження зменшувально-пестливих суфіксів *-ушек-, -очк-, -ушк-, ежк-*. У такий спосіб автор загострює увагу на домінувальній, наскрізній актуальності образу хліба для людського виживання. У середовищі, де для щоденної комунікації використовується стилістично знижена, згрубіла, жаргонна і навіть арготична лексика, наведені висловлювання принципово виокремлюють цей символічний продукт із загального ряду описуваних об'єктів. Цінність хліба значно зростає через те, що головний герой рос. *грел его собственным теплом*, адже тепла страва надає більше енергії організму та здатності отримувати задоволення від споживання нужденної їжі. Невипадковим є і використання дубльованого прислівника рос. *помалу-помалу*, що сприяє безсумнівному розумінню й усвідомленню того, що персонаж отримує як задоволення фізичне (він не буде голодний), так і задоволення від самого процесу неспішного поглинання простої, але настільки цінної в скрутних життєвих обставинах їжі.

Вагомим елементом у екстремальних умовах життя є усвідомлення людиною самої наявності їжі без актуалізації її кількості. Відчуття насичення надходить від упевненої думки, що їжа загалом є, порівн.: рос. *Есть надо – чтоб думка была на одной еде, вот как сейчас эти кусочки малые откусываешь, и языком их мнешь, и щеками подсасываешь – и такой тебе духовитый этот хлеб черный сырой* (Солженицын, 1989, с. 31). Застосування автором слова з пасивного лексичного запасу *думка*, яке збереглося в активі української мови, але для російського є невластивим, замість стандартного рос. *мысль* надає глобальної значущості процесу тамування голоду. Цей

лінгвістичний феномен прийнято називати етнічним білінгвізмом або диглосією, що є характерним для етнічно багат шарового суспільства або виявляється в різних громадських мікроструктурах. Індивідуум, обмежений у свободі пересування, постійно контактуючи з носіями інших мовних культур, сприймає їхню лексичну систему як рідну.

В умовах постійних обмежень і поневірянь нівелюються лінгвокультурні межі, а загальною проблемою є питання виживання. Використання ненормативного прийменника у словосполученні рос. *на одной еде* на відміну від загальноновживаного *об* дає змогу активізувати сприйняття значущості їжі. Подальше означування в постпозиції короткою ад'єктивною формою рос. *малые* номінативу рос. *кусочки* дає змогу відчути урочистість трапези. Оскільки короткі форми прикметників характерні для високого стилю, у цьому контексті не спостерігається контрастної опозиції. По-особливому сприймається ад'єктив рос. *духовитый*, утворений від слова *духъ*, що має «спільнослов'янське походження індоєвропейської природи, спільнокореневий з дієсловами *дохнуть, дышать*» (Крилов, 2005, с. 123). Хліб рос. *черный, сырой* стає таким особливим, тотемним образом, що дає людині змогу дихати у смислового значенні «жити». Дієслівні форми, що описують етапи поглинання рос. *откусываешь, мнешь, подсасываешь*, використані в другій особі однини, створюють враження повної реальності процесу, відбувається мимовольне ототожнення читача з персонажем. Утворений дієслівний ряд наголошує на вагомості відчуття насичення, отримання задоволення від смаку хліба й усвідомлення наповнення життєвими силами й енергією, такими необхідними для подолання складних екзистенційних умов. Це свідчить про те, що історичне, епохальне значення хліба не втратило своєї актуальності в процесах підтримання життєвих сил.

У місцях позбавлення волі, перебуваючи в стані постійного пошуку способів задоволення фізіологічних запитів у їжі, люди використовують хліб замість такого столового приладу, як ложка, що в зазначеній ситуації є предметом розкоші. Постійно відчуваючи почуття голоду, людина розуміє

цінність кожного грама продукту і, не бажаючи залишати ні краплі настільки цінної їжі, що містить, можливо, вирішальну децицію для підтримки життєво необхідних сил і енергії, використовує хлібну скоринку замість ложки, не замислюючись над етикетними нормами.

Зауважмо, що традиція вживати їжу в рідкому вигляді за допомогою хліба підтримувалася людством з дуже давніх часів. Деякі народи, наприклад, африканські, арабські підтримують цю традицію і зараз. Тому і в умовах виживання індивідуум не обтяжує себе роздумами про засоби поглинання їжі, його розум і увага охоплені лише фактом наявності самої їжі, порівн.: рос. *Доел Шухов пайку свою до самых рук, однако голой корочки кусок – полукруглой верхней корочки – оставил. Потому что никакой ложкой так дочиста каши не выешь из миски, как хлебом. Корочку эту он обратно в тряпицу белую завернул на обед, тряпицу сунул в карман внутренний под телогрейкой, застегнулся для мороза и стал готов, пусть теперь на работу шлют* (Солженицын, 1989, с. 32).

Привертає увагу авторський фразеологічний новотвір рос. *доел до самых рук* в значенні “з’їсти все, що було наявне”. Не зареєстрований лексикографічними джерелами, цей фразеологічний зворот став okazіональним. У фразеологічному словнику О. І. Федорова (Федоров, 2008, с. 124) знаходимо синонімний вираз рос. *съел до крошки*, що використовується в розмовному стилі, є експресивним і має значення “усе без залишку, до дна; усе цілковито”. Але письменнику було недостатньо експресії, і він надав перевагу авторському тлумаченню, яким окреслив надзвичайне внутрішнє навантаження й емоційну напругу. З метою не послабити створену експресію, автор підсилює її використаним у наступному реченні синонімного прислівника розмовного стилю в переносному значенні рос. *дочиста*, що містить рівнозначну використаному okazіоналізму семантику: “1. До чистоти. *Отмыть дочиста*. 2. перен. Нічого не залишаючи, зовсім, цілковито (розм.). *Съесть все дочиста*” (Ожегов, 2006, с. 391). Не випадково О. І. Солженіцин загострює увагу на ад’єктивах для

опису скоринки хліба: рос. *голой* (у переносному значенні), *полукруглой, верхней*. Завдяки цьому можна чітко репрезентувати як склад (рос. *голая корка* означає “без хлібного м’якуша”), форму продукту, так і його місця на хлібному батоні. Метафора рос. *голая корочка* підкреслює те, що їсти майже нічого, дешиця залишилася від шматка хліба, але людина все одно не має змоги відмовитися від нього, залишає про запас.

Актуалізація значущості хліба не лише в житті окремого індивідуума, а й для цілого покоління людей і конкретного історичного проміжку простежується в наступному дискурсному пасажі, порівн.: рос. *А тебе – хлеба двести грамм лишних в вечер. Двести грамм жизнью правят. На двести граммах Беломорканал построен* (Солженицын, 1989, с. 38). Використання такого різновиду метонімії, як синекдоха рос. *двести грамм* у поєднанні з гіперболою рос. *жизнью правят* у наведеному прикладі збільшує можливості відображення суворої реальності, де життя людини залежить від порції хліба вагою в двісті грамів. Відхилення від норми (уживання *грамм* замість *граммов*), з одного боку, виступає просторічним маркером, підкреслює критичність і складність умов, у які потрапляє людина, а з іншого, посилює опозицію дієслова рос. *правят*, який використовується в книжному або офіційно-діловому стилях. Стилiстичне розмаїття вможливує усвідомлення того, що мала дешиця хліба виконує безпрецедентно важливу функцію управління життям. Лаконічною фразою письменник зображає певну межу емоційного й оцінного навантаження, що закладене в образ хліба. Продовження цитати є аналогічно коротким, але ще більш образним, оскільки автор використовує повтор рос. *на двести граммах*, досягаючи актуалізації сприйняття й розуміння значущості хліба вже не лише для однієї людини, але й для епохальних історичних звершень, наприклад, будівництво Біломорканалу.

Не полишає актуальності зазначений продукт харчування і за критичних для виживання умов. Адже порція страви, приготованої з крупи будь-якого виду, цінувалася дуже високо, порівн.: рос. *Павло протянул ему*

кашу, не спрашивая, хочет ли он. Брови Буйновского поднялись, глаза его смотрели на кашу, как на чудо невиданное. Виноватая улыбка раздвинула истресканные губы капитана, ходившего и вокруг Европы, и Великим северным путем. И он наклонился, счастливый, над неполным черпаком **жидкой овсяной каши**, безжирной вовсе, – над овсом и водой (Солженицын, 1989, с. 50). Автор добирає для цієї страви виразне народно-поетичне порівняння, почерпнуте з російського фольклору, рос. *как на чудо невиданное*, загострюючи увагу на винятковій і першорядній ролі, яку відіграє каша для харчування людини. Викликає зацікавлення й факт використання ад’єктивного епітета рос. *безжирной*. Знову, апелюючи до народної творчості, можна простежити певну тенденцію в приготуванні страви: рос. *Кашу (каши) маслом не испортишь*. У словнику прислів’їв і приказок російської мови, що укладений В. П. Жуковим, констатується наявність таких конотацій: «1. Мужик головне значення у їжі надає жиру. Чим жирніше їжа, тим краще. 2. Перен. Щось необхідне, корисне, яке ніколи не зашкодить навіть у надмірно великій кількості» (Жуков, 2000, с. 141). Цей продукт харчування цінний кількістю масла (жиру), що міститься в ньому. Для повноти дослідження наведемо давньоруське тлумачення, наведене І. І. Срезневським, що стосується слова *жир* – “підшкірний шар жиру у свинині” та інше переносне – “багатство” (Срезневський, 2003, с. 875). Інакше кажучи, наявність жиру в їжі свідчила про те, що людина живе в достатку, і навпаки, його відсутність – про нужденність життя. Але в досліджуваних умовах виживання ця особливість нівелюється, а людина здатна відчувати себе щасливою й цілком задоволеною навіть споживанням малокорисної їжі. Це підтверджує і наступна цитата: рос. *На второе была каша из магары. Она застыла в один слиток, Шухов ее отламывал кусочками. Магара не то что холодная – она и горячая ни вкуса, ни сытости не оставляет: трава и трава, только желтая, под вид пшена. Придумали давать ее вместо крупы, говорят – от китайцев. В вареном весе триста грамм тянет – и лады: каша не каша, а идет за кашу* (Солженицын,

1989, с. 11). Завдяки такому влучному протиставленню рос. *каша не каша, а идёт за кашу* письменник вдало зображає абсолютно не придатний для харчування продукт, але такий, що має їстівну подобу, тобто все, що нагадує кашу, використовується для насичення людини в екстремальних умовах.

Загальновідомо, що *магарою, або мишієм*, називали однорічну культурну рослину родини злакових культур (від лат. *moharicum*). Це непопулярна крупа для наших географічних широт, проте в СРСР вирощувалася для вигодовування тварин переважно на Північному Кавказі, у Західному Сибіру, Казахстані, Поволжі. Цей злак поширений під назвою чумиза в Китаї і на Далекому Сході. І дійсно, згідно з історичними документами, задовго до поширення культивування рису в Китаї, саме просо було першою культурою, яку вирощували в країні. Судячи з усього сказаного, Іван Денисович, головний герой оповідання, тому й вважає, що саме китайці зазвичай їдять цей продукт. Обмолочена магара, безперечно, нагадує звичайне пшоно, лише дещо дрібніше. Поняття «просо» в китайській мові «асоціюється зі стійкою людиною, яка завжди знаходить вихід зі складних ситуацій. Наприклад, чэньюй 黍谷生春, що буквально перекладається як “просо відроджується до життя” і семантизує вміння знайти вихід зі складної ситуації та сприймати кардинальні ситуації як зміни на краще» (Fomenko, 2020, с. 160). Уважаємо, що О. І. Солженіцин не прагнув порівняти поняття «просо» з характером головного героя, але, за нашими спостереженнями, Іван Денисович, дійсно, має неабияку здатність долати різні життєві виклики в складних життєвих обставинах. У В. Т. Шаламова також наявне підтвердження того, що в місцях позбавлення волі споживали цей вид зернової страви: «Крупа двадцяти найменувань, зовсім не відома нам протягом усього нашого життя: **магар**, пшенична січка – усе це було занадто загадково. І страшно» (Шаламов, 1998, с. 36). Простежуємо, що нестандартна для культурної концептосфери їжа (каша) викликає психологічні деструкції у вигляді фобій.

За межами нормативного значення “потребувати, бути потрібним для споживання, витратитися, споживатися” (Ожегов, 2006, с. 530) використовується вербальний ітератив переміщення рос. *идет (за кашу)*, утворюючи в тандемі з прийменником *за* також в атипічному значенні (норма *на*) розмовного стилю вираз *идет за кашу*, таким засобом автор підкреслює непридатність для їжі цього продукту, але попри все спожитому для підтримання енергетичного балансу людини в скрутних умовах. Невипадково цитата рясніє негативними частками *не* і *ни*: рос. «*не то что холодная... ни вкуса, ни сытости не оставляет*», які посилюють негацію, несхвальне ставлення до смакових і температурних характеристик страви. За спостереженнями сучасних лінгвістів, «частка *ни* у російській мові використовується для посилення заперечення, при локалізації частки *ни* ... актуалізується це її значення», а в поетичних контекстах нагромадження *не* – *ни* пов'язано з мотивами смерті, згасання (Скоробогатова, Мініна, 2017, с. 89). Подібною семантикою відзначений і цей дискурсивний пасаж, адже відсутність насичення стравою, що до того ж не має смаку, загрожує людині невиправними наслідками. Одночасна локалізація негативних часток увиразнює потребу споживання каші хоча б з магари для тамування фізичного голоду. Письменник чітко окреслив високий рівень значущості продукту, назвавши його рос. *слиток* «1. Лита металева заготовка (спец.). Сталевий з. 2. Золотий або срібний самородок (у 1 знач.)» (Ожегов, 2006, с. 2152), який рос. *отламывают*, наділяючи образ грубої їжі конотацією коштовності, що утворює асоціацію із золотом, оскільки каша готувалася з дрібного зерна жовтого кольору. Лінгвокогнітивний аналіз лексем *хліб* і *каша* в текстуальному та контекстуальному аспекті дискурсу, підтверджує, що в екстремальних умовах вербалізація цих продуктів харчування набуває особливої значущості й безумовної першочерговості для екзистенційних потреб індивідуума.

Наголосімо, що за несприятливих умов під час перебування в ув'язненні для людини є актуальним усе, що пов'язане не лише

з номінацією їжі, але і з процесом її споживання. Тому такий звичайний столовий прилад, як ложка, набуває додаткової вагомості. Як уже зазначалося вище, ложка – не лише звичне знаряддя споживання їжі в рідкому стані, а й символ, своєрідний оберег, з яким не розлучалися і завжди тримали поруч: рос. *Шухов вытянул из валенка ложку. Ложка та была ему дорога, прошла с ним весь север, он сам отливал ее в песке из алюминиевого провода, на ней и наколка стояла: «Усть-Ижма, 1944* (Солженицын, 1989, с. 11). Відзначмо, що нагальну потребу в цьому столовому приладі людство відчуло ще здавна. Застосовуючи етимологічний аналіз лексеми *ложка*, спостерігаємо, що давньоруський еквівалент не зазнав модифікацій: *лъжка* в давньоруській мові *лъжица* (Фасмер, 2004, с. 225). Згадки про ложку як про звичне столове приладдя знаходимо в «Повісті минулих літ», де літописець розповідає про наказ викувати срібні ложки замість дерев'яних для князівської дружини, оскільки столове приладдя з дорогоцінного металу сповіщало про високий статус у соціумі.

Відомо, що в давнину ложки зазвичай носили із собою як аксесуар в особливих футлярах представники заможних верств населення або, як велося серед представників середнього соціального прошарку, тримали їх у халяві чобота. Це ілюструються такими пареміями: рос. *Со своей ложкой по чужим обедам; Запазливый гость без ложки не ходит*. В оповіданнях О. І. Солженіцина простежується та сама тенденція: головний герой виймає ложку саме з валянка. Цей факт красномовно свідчить про те, що в надзвичайних обставинах усвідомлення навколишнього світу людиною відрізняється від стандартного, позбавлення змушують людину забути про певні зручності й досягнення цивілізованого світу, а замість цього в її поведінкових актах яскраво виражені залежність від зовнішніх умов буття, інстинктивне наближення до давніх культурних цінностей і традицій, парцеляція навколишніх об'єктів, через які цілеспрямовано маркується те, що має практичну вагомість для повсякденного побуту.

Зазначмо, що широко використовувана лексема *ложка* не має багатозначних варіантів і конотацій у російській літературній мові: «1. Предмет для черпання рідкої, розсипчастої їжі. Столова л. (для супу). Чайна л. Десертна л. *Через час по чайной ложке* (дуже повільно, з великими перервами; розм.). 2. мн. Російський музичний інструмент, що складається з двох дерев'яних ложок з подовженими ручками (за старих часів – з підв'язаними до них бубонцями). II зменш. ложечка, -и, ж. II прикм. ложковий, -а, -е» (Ожегов, 2006, с. 754). Навпаки, паремійний фонд фіксує значну кількість прислів'їв і приказок з різними оціночними відтінками і з використанням цієї лексеми, порівн.: рос. *Глаза по ложке, а не видят ни крошки* – жартома або з засудженням говорять, коли хто-небудь не помічає чогось вагомого, істотного; рос. *Ложка дегтю (в бочке меда)* – “про негативне, яке псує щось гарне”; *Один с сошкой, (а) семеро с ложкой* – “працює один, а годуються його працею багато”; *Сладок мед, да не по две ложки в рот* – «про безглузді вчинки»; *Сухая ложка рот дерет* – “якщо не обдарувати, не улестити кого-небудь, то й не отримати бажаного”; *Утопить в ложке воды* – “через дрібниці заподіяти значну прикрість кому-небудь”(Федосов, 2003, с. 266). І, нарешті, найбільш поширена – рос. *Дорога ложка к обеду* в значенні необхідності своєчасного виконання справ. Письменник також використовує ад'єктив *дорога* в короткій формі для опису столового приладдя: рос. *ложка та была ему дорога*, але в дещо іншому переносному значенні: «дорога тим, що завжди була поряд з героєм оповідання і зроблена його власними руками», порівн.: рос. *прошла с ним весь север, он сам отливал ее в песке из алюминиевого провода*. Ложка зберігала не лише спогади про пережиті негаразди, але й була запорукою того, що людина отримає змогу поїсти, щойно буде така нагода. Наступна цитата доповнює зазначене: рос. *Сейчас Шухов так догадался: проворно вылез из валенок, составил их в угол, скинул туда портянки (ложка звякнула на пол; как быстро ни снаряжался в карцер, а ложку не забыл)* (Солженицын, 1989, с. 9). У поданому текстовому фрагменті за допомогою

протиставлення рос. *как быстро ни снаряжался в карцер, а ложку не забыл* автор наголошує на вагомості цього столового прибору, необхідність постійної його наявності навіть у тому місці, де отримання їжі є найменш імовірним. Подвійне заперечення з використанням негативних часток *не, ни* не надає негативного результату: ложка залишається в головного героя незважаючи на обставини. Відповідно, ці спостереження дають змогу висновкувати, що цінність і наявність такого столового приладдя, як ложка, є не менш значущим для індивідуума в екстремальних умовах, ніж саме споживання їжі.

Сприйняття й осмислення людиною умов існування неминуче призводить до селективності тих категорій, які є найбільш вагомими для підтримки життя. Це доводить Т. М. Ніколаєва, яка стверджує: «Надаючи предметам і явищам навколишнього світу ті чи ті об'єктивно притаманні їм властивості, людина демонструє небайдужість до цих властивостей» (Николаева, 1983, с. 235). Саме усвідомлення значущості для підтримки існування людини у важких умовах тих чи тих чинників передбачає вибір мовних засобів для їх номінації. Лінгвістичний аналіз уможлиблює вияв оказіональних репрезентацій.

У своїх оповіданнях О. І. Солженіцин виокремлює тепло таку обов'язкову характеристику страви, порівн.: рос. *Шухов держался на одном только желанин: успеть в столовую со своей бригадой и баланду съест горячей, а не холодной. Холодная и полцены не имела против горячей* (Солженицын, 1989, с. 84). Антонімічним протиставленням рос. *горячей, а не холодной* автор детермінує перевагу споживання теплої їжі. Зауважмо, що антитеза наявна і в першій, і в другій частинах цитати: *холодная против горячей*. Фразеологічний зворот *полцены не имела* підкреслює й посилює осмислення того, що холодна страва втрачала свої ціннісні характеристики. Експресивно означеними є слова письменника щодо незначної порції страви, порівн.: рос. *...зэк за весь день более всего обветрен, вымерз, выголодал – и черпак обжигающих вечерних пустых щей для него сейчас, что дождь*

в сухмень, – разом втянет он их начисто. Этот черпак для него сейчас дороже воли, дороже жизни всей прежней и всей будущей жизни (Солженицын, 1989, с. 82). Низка епітетів, зокрема рос. *обжигающих, вечерних, пустых* використана для характеристики їжі. Чільне місце посідає найбільш емоційно забарвлена лексема рос. *обжигающих* у значенні “дуже гарячих, здатних термічно пошкодити органи”, але таких життєво необхідних, що навіть лексеми в переносному значенні рос. *пустых* («без овочевих або м’ясних добавок») недостатньо, щоб виразити вагомість їжі та передати експресію. Опису їжі протиставлені визначення засудженої людини рос. *обветрен, вымерз, выголодал*, що репрезентовані дієприкметником у короткій формі та дієсловами минулого часу. Ці мовні засоби характеризують важкий фізичний стан людини, яка потребує крихти їжі, що зігріває. Продовжує підсилювати емоційне навантаження порівняльний зворот рос. *что дождь в сухмень* з використанням нестандартного сполучника *что* (норма *как*) і просторіччя *сухмень* у значенні “посуха”, такими засобами письменник актуалізує увагу на розумінні вагомості гарячої, нехай і мізерної, але все-таки їжі, яку головний герой не просто швидко поглине, а рос. *втянет начисто*: ужитий у побутово-просторічному стилі оказіоналізм, підкреслює життєву першочерговість теплої їжі в умовах виживання. Але завершення цитати контрастує за стильовим забарвленням, надає урочистості, пафосності повтором ад’єктивів, ужитих у формі вищого ступеня порівняння: рос. *дороже воли, дороже жизни всей прежней и всей будущей жизни*. Такий різкий перехід від низького просторічного стилю до високого фокусує увагу на справжніх цінностях людини, яка перебуває в граничних умовах виживання.

Неодноразово письменник вдається до докладного й послідовного опису самого процесу споживання теплої їжі: рос. *Начал он есть. Сперва жижицу одну прямо пил, пил. Как горячее пошло, разлилось по его телу – аж нутро его все трепыхается навстречу баланде. Хор-рошо! Вот он, миг короткий, для которого и живет зэк!* (Солженицын, 1989, с. 91).

Письменник досягає максимально точного відтворення всього поетапного процесу споживання, майстерно зображаючи суто фізичні дії: для цього використано вербальний повтор рос. *пил, пил*, потім, посилюючи сприйняття за допомогою вербальної синонімічної пари рос. *пошло, разлилось*, акцентуючи увагу на почутті задоволення від споживання саме теплої їжі, автор переходить на розмовний стиль, порівн.: рос. *аж (норма даже) нутро трепыхается*. Моментом ескалації людських відчуттів від споживання страви є опис морального задоволення, що отримує зголодніла людина. Цього ефекту письменник досягає за допомогою двох коротких, але експресивно містких вигуків: рос. *Хор-рошо! Вот он, миг короткий, для которого и живет зэк!* Першочерговість процесу споживання теплої їжі О. І. Солженіцин знову використовує прийом контрасту стилів, замінюючи в стійкому екскламаційному виразі рос. *Вот он, миг короткий, для которого и живет зэк!* узагальнену номінацію *человек* жаргонізмом *зек*, оскільки потреба в гарячій їжі гостро актуалізується в нужденних і фізично важких умовах.

Безперечно, першочерговість потреби в їжі в екстремальних ситуаціях не викликає сумнівів. Проте наслідком усвідомлення того, що спожита їжа не відповідає термічним характеристикам, необхідним для продовження існування, є відсутність задоволення базової потреби в їжі, особливо негативний вплив цього позначається на психологічному стані людини: рос. *Из-за того, что без пайки завтракал и что холодное все съел, чувствовал себя Шухов сегодня несатым. И чтобы брюхо не занывало, есть не просило, перестал он думать о лагере, стал думать, как письмо будет скоро домой писать* (Солженицын, 1989, с. 25). У наведеному контексті подано опис споживання їжі, що не відповідає термальним вимогам, зокрема те, що людина не відчуває насичення від поглинання такої страви. Автор фокусує на цьому увагу через використання антропоморфної метафори рос. *чтобы брюхо не занывало, есть не просило*. Наступна цитата також доводить правильність наших міркувань: рос. *Одна радость в баланде бывает, что*

горяча, но Шухову досталась теперь совсем холодная. Однако он стал есть ее так же медленно, внимательно» (Солженицын, 1989, с. 11). Письменник використовує антонімні ад'єктивні епітети *горяча* і *холодная* для посилення контрасту термічної характеристики їжі, завдяки чому актуалізується увага на фізіологічній невдоволеності потреби в їжі. Змінюється й сам процес споживання, який письменник номінує ад'єктивними означеннями рос. *медленно, внимательно*. Людина поглинає їжу повільно, не поспішаючи для отримання повного відчуття насичення, до того ж герой намагається усвідомити процес поїдання на ментальному рівні, адже інтуїтивне знецінення холодної страви заважає досягти почуття ситості. Зауважмо, що О. І. Солженицын не зупиняється на виборі нормативного прислівника рос. *вдумчиво*, а використовує лексему, характерну для високого стилю рос. *внимчиво*, утвореного від застарілого дієслова *внять*. Це полісемічне дієслово має таку семантичну структуру: «1. Екв. почути (застар., висок.). *Внимать дальний звук*. 2. Поставитися до чого-н. з увагою (висок.). *В. чьей-н. просьбе*. *В. голоса рассудка (поступить разумно)*. *В. чьим-н. мольбам»* (Ожегов, 2006, с. 177). Відповідно, індивідуум не має змоги насититися фізично, оскільки їжа холодна, але він звертається до психологічного прийому осмислення насичення. У такий спосіб процес, що засвідчує надання переваги теплій або гарячій їжі, відбувається на когнітивному рівні, базуючись на тому досвідному знанні, що тепла їжа більш цінна й актуальна в умовах виживання.

Відзначмо, що поняття «тепло» актуальне не лише для означення температурної характеристики їжі, але й у своєму прямому значенні: за несприятливих кліматичних умов проживання, наприклад, у північних регіонах. З огляду на це, індивідуум стає вкрай залежним і фізично, і психологічно від температурних чинників та джерел підтримання теплових умов. Доказом цього є цитата: рос. *У всех у них голова ушла в плечи, бушлаты запахнуты, и всем им холодно не так от мороза, как от думки, что и день целый на этом морозе пробыть* (Солженицын, 1989, с. 6).

Метафоричним виразом рос. *голова ушла в плечи* письменник омовлює важкий емоційний стан людини, яка намагається так убезпечити себе від несприятливих погодних умов. У тлумачному словнику російської мови наявний фразеологізм розмовного стилю з подібним значенням: рос. *с головой уйти (погрузиться) во что-либо* – «цілком, абсолютно зануритися в що-н. (які-н. справи, діяльність)» (Ожегов, 2006, с. 291). Завдяки такій авторській трансформації фразеологічної одиниці О. І. Солженіцин зображає намагання людини дистанціюватися подумки від негативних температурних впливів зовнішнього середовища. Той факт, що від холоду потерпає кожен, хто перебуває в зазначених умовах, актуалізується прагматичними комунікативними патернами – повторами, завданням яких полягає в загостренні уваги на психологічному стані учасників дискурсу: рос. *у всех у них, и всем им*. Усвідомлення людиною того, що вона приречена провести тривалий час без тепла призводить до страждань ментального плану, що простежується через протиставлення рос. *не так от мороза, как от думки*. Зазначмо, що когнітивні процеси, викликані почуттям температурного дискомфорту, більш загострені, ніж саме фізичне відчуття холоду: вони негативно позначаються на емоційному стані людини.

Для індивідуума як соціальної істоти завжди важливий чинник комунікації, але за несприятливих умов, викликаних зокрема відчуттям холоду, він не отримує належного розвитку, порівн.: рос. *В колонне, когда потеплей, все разговаривают – кричи не кричи на них. А сегодня пригнулись все, каждый за спину переднего хоронится, и ушли в свои думки* (Солженицын, 1989, с. 25). Так, для спілкування необхідний комфортний тепловий режим, а його відсутність призводить до комунікативної невдачі (рос. *ушли в свои думки*), емоційно описано автором завдяки використанню лексеми *думка*, фразеологічним зворотом у порівнянні з літературним рос. *уйти (уходит) в себя* – “стати нетовариським, замкнутим, зосередитися на своїх думках, переживаннях” (Тихонов, 2007, с. 301). Негативно відсутність тепла позначається й на фізичному стані: рос. *пригнулись все, каждый за*

стину переднього хоронится. Уживання означальних займенників рос. *все, каждый* наголошує на важливості тепла для всіх без винятку живих істот. Емоційної глибини надає й лексема рос. *хоронится* з просторічним значенням «ховатися від кого-небудь» (Ожегов, 2006, с. 2152): наголошується на непоборному бажанні захиститися від холоду навіть таким неідеальним способом.

Визначаючи актуальність тепла для людини в екстремальних умовах, О. І. Солженіцин своєрідно вербалізує факт протистояння людини й холоду: рос. *Теплый зяблого разве когда поймет? Мороз жал. Мороз едкой мглицей больно охватил Шухова и вынудил его закашляться. В морозе было двадцать семь, в Шухове тридцать семь. Теперь кто кого* (Солженицын, 1989, с. 15). Письменник трансформує паремію рос. *сытый голодного не разумеет* («про того, хто, маючи все, не розуміє потреб, незручностей і бажань іншого» (Жуков, 2000, с. 322)) у надзвичайно експресивний авторський вираз рос. *теплый зяблого разве когда поймет*, підсилюючи його антитезою рос. *теплый зяблого*. Персоніфікуючи образ морозу, О. І. Солженіцин надає йому негативної характеристики за допомогою слів: рос. *жал, больно охватил, вынудил закашляться*. Оказіональний конструкт *мглица*, що походить від лексеми *мгла* («Непрозоре повітря (від туману, пилу, диму, сутінків, що густішають)» і *мглистый*: «туманний, затягнутий імлою» (Ожегов, 2006, с. 792) є авторським неологізмом або діалектною номінацією, не зафіксованою лексикографічними джерелами. *Мглица* в поєднанні з ад'єктивом *едкая* стає певним знаряддям у руках уособленого морозу, посилюючи негатив і концентруючи увагу на протистоянні людини й природних сил. Уживання числівників рос. *в морозе было двадцать семь, в Шухове тридцать семь* з використанням символічного числа *сім* для протиставлення сил холоду й людини з підвищеною температурою, яка перебуває на межі фізичних сил. Той факт, що головний герой не збирається поступатися й готовий до протистояння, письменник підкреслює риторичною фразою, що містить усталений вираз: рос. *Теперь кто кого*, що означає: «Хто

саме з двох буде переможцем?» (Ожегов, 2006, с. 708). Письменник залишає його без відповіді, даючи можливість припустити, що жоден із супротивників не збирається поступатися, і боротьба триватиме.

Відомо, що з давніх часів основним джерелом тепла в приміщеннях слугувала піч. Зазвичай вона було одним з першочергових об'єктів, що зводилися в новому помешканні і розташовувалася посередині житлового приміщення для рівномірного обігріву. Не змінилася її основна роль і в екстремальних для людини умовах. О. І. Солженіцин так вербалізує свої спостереження щодо призначення печі: рос. *Да и русская печь, как я пригляделся, неудобна для стряпни: варка идет скрыто от стряпухи, жар к чугунку подступает с разных сторон неравномерно. Но потому, должно быть, пришла она к нашим предкам из самого каменного века, что, протопленная раз на досветьи, весь день хранит в себе **теплыми** корм и поило для скота, пищу и воду для человека. И спать **тепло*** (Солженицын, 1989, с. 118). На думку письменника, піч більш пристосована для підтримки тепла в приміщенні, ніж для приготування їжі. І тому «піч» є невід'ємним вагомим образом російськомовної наївної категоризації світу, що набуває актуальності для людини, що перебуває в умовах постійного холоду: рос. *А миг – наш! Пока начальство разберется – приткнись, где **потеплей**, сядь, сиди, еще наломаешь спину. Хорошо, если около печки – **портянки** переобернуты да согреть их малость. Тогда во весь день ноги будут **теплые*** (Солженицын, 1989, с. 30). У табірних зимових умовах піч – це єдине джерело тепла, біля якого людина має змогу зігрітись і не замерзнути протягом дня. Письменник доводить це, утворюючи ад'єктивний ланцюжок з варіантів простого і вищого ступенів порівняння прикметників: рос. *теплей, потеплей*, підкреслюючи важливість отримання обігріву в складних погодних умовах. Потреба підтримки температурного режиму змушує людей постійно бути в пошуку його джерел і використовувати кожний зручний момент для обігріву: рос. *А миг – наш!* Такою експресивною емфазою письменник акцентує увагу на емоційному підйомі, що відчуває людина

в момент отримання тепла. Накопичення вербальних імперативів рос. *приткнись, сядь, сиди* сприймаються як дружня співчутлива порада.

В екстремальних умовах індивідуум не лише охоплений пошуком джерел тепла, а й самотужки піклується про його збереження: рос. *Но у работяги свой расчет: если каждый из бригады хоть по чутку палочек принесет, в бараке **теплей** будет. А то дают дневальным на каждую печку по пять килограмм угольной пыли, от нее **тепла** не дождешься. Поэтому и так делают, что палочек наломают, напилят покороче, да суют их себе под бушлат* (Солженицын, 1989, с. 72). Неодноразове звернення письменника до ад'єктива вищого ступеня порівняння рос. *теплей* і номінативу рос. *тепло* свідчить про важливість отримання достатнього температурного режиму для підтримки життєвої енергії сил людини.

Отже, когнітивний аналіз лексичних одиниць, що репрезентують первинні фізіологічні потреби людини в текстуальному і контекстуальному аспектах дискурсу, показує, що психологічний стан за депривації цих базових потреб істотно впливає на характер комунікацій і звужує їх тематичний зміст.

У слов'янській ментальності поняття «їжа» і «хліб» за своїм значенням еквівалентні, що також підтверджується великою кількістю паремій, до складу яких входить лексема рос. *хлеб*. Відповідно, потреба в їжі, а отже, і в хлібі, когнітивно зумовлена. У ході дискурсивного аналізу виявлено, що поняття «хліб» є своєрідним індикатором рівня добробуту людини не лише серед носіїв російської мови та культури, але також в інших мовах і культурах. Цей факт наголошує на винятковості поняття в ментальному світосприйнятті людства. Образ хліба уособлює винятково позитивну, життєстверджувальну семантику, що підтверджується лінгвістичними особливостями дискурсу, а саме: використанням зменшено-пестливої афіксації в лексемах на позначення цього продукту, етнічної двомовності, зверненням до культурних витоків, прадавніх коренів – використанням лексем

давньоруського походження, що слугують певним оберегом для людини в умовах виживання.

Однак, як зауважувалося, каша є ще одним важливим продуктом харчування для слов'янської культури. В екстремальних умовах слово *каша* за вагомістю відповідає лексемі рос. *хлеб*. Ці два поняття репрезентують важливі й незамінні джерела життєвої енергії. Етимологічні посилення, фразеологічні звороти, застосовані під час дискурсивного аналізу, дають змогу простежити тенденцію формування особливого значення словесної одиниці у важкій життєвій ситуації. Символізується лексема рос. *ложка*, оскільки за депривації потреби в їжі людина не відмовляється від етичних норм, а надає додаткової значущості невід'ємному атрибуту споживання страв.

Номінація *тепло* асоціативно пов'язана з поняттям «їжа». Уможлиблюється узагальнення, що стравам, які відповідають термальним вимогам, надається значна преференція. З номінацією *їжа* асоціативно пов'язана й лексема *піч*. Аналізовані контексти, що містять образ печі як доступного першочергового джерела тепла, рясніють ад'єктивними і адвербіальними конструктами із загальним коренем *-тепл-*, що встановлює їх семантичний зв'язок.

За результатами проведеного аналізу трансформації стійких мовних зворотів у контексті короткої прози О. І. Солженіцина виявлена семантична модифікація фразеологізмів із структурними компонентами «тепло», «піч». У трансформованих усталених виразах автор описує зміни не лише психічного, а й фізіологічного стану людини, що вказує на зв'язок мови і когнітивних процесів індивідуума.

Підводячи підсумки, процитуймо О. І. Солженіцина: рос. *Вот этой минуты горше нет – на развод идти утром. В темноте, в мороз, с брюхом голодным, на день целый. Язык отнимается. Говорит друг с другом не захочешь* (Солженицын, 1989, с. 18). У текстовому фрагменті спостерігається атракція до чітко окреслених умов, зокрема негативні температурні умови,

відсутності їжі, що не сприяють соціальному спілкуванню, натомість їх вплив має деструктивний характер щодо комунікативних зв'язків.

Отже, вивчення мовного матеріалу доводить, що первинні потреби людини в їжі і теплі актуалізуються в екстремальних умовах, і, як наслідок, відбувається зрушення загальнолюдських цінностей у бік зазначених фізіологічних потреб. Усе це має вербальну експлікацію одиницями різних рівнів мови.

Висновки до розділу 3

Поняття «безпека», «їжа», «тепло» – невід'ємні складники наївної категоризації світу людини, що віддзеркалена в народних казках, паремійних текстах росіян. Основою щодо їх утворення слугують етнічні, соціальні, культурні явища, що в сукупності формують багат шаровий світ первинних кореляцій (знакових систем), що маніфестують різні соціальні константи та етнічні ментальні цінності. Досить популярним персонажем казкових і паремійних текстів є піч, що є головним репрезентантом номінацій «безпека», «їжа», «тепло». Образ печі поєднує і експлікує всі три первинні потреби людини, а також представляє різнобічні антропоморфні властивості, серед яких комунікаційні, що передусім виокремлює *homo sapiens* серед інших істот.

Вивчення мовних засобів репрезентації первинних потреб людини, яка знаходиться в екстремальних умовах, дало змогу засвідчити те, що поняття «їжа» та «тепло» усвідомлюються в дещо іншому, актуалізованому в тексті сенсі, більш гостро сприймається їх депривація. Комплексний аналіз лексем на позначення виокремлених понять проведено на основі малої прози О. І. Солженіцина. Указані ментальні трансформації репрезентовані лінгво-стилістичними особливостями вибраного дискурсу. У лінгвокогнітивному аспекті проаналізовано номінації, що вербально фіксують поняття «їжа» і «тепло», розглянуто їх лексико-семантичні, граматичні, стилістичні

особливості. Вибір матеріалу для аналізу зумовлений специфікою опису існування людини, яка перебуває у важких умовах позбавлення волі, коли первинні адаптивні потреби превалюють над усіма іншими і стають максимально вагомими.

Оскільки основним біологічним запитом людини є їжа, були розглянуті фрагменти тексту, у яких репрезентовано це поняття. Особливе емоційне навантаження набувають лексеми рос. *хлеб* і *каша*, що є надійним джерелом підтримання енергетичного балансу людини, необхідним для виживання. Використання просторічної лексики, жаргонізмів, прийому порушення граматичних норм, образних порівнянь і трансформованих фразеологізмів у контекстах визначають особливості вербальної експлікації поняття «їжа».

В аналізі приділено увагу стилістично зниженій лексиці, у системі якої виокремлюється лексема рос. *брюхо*, що отримує нове семантичне забарвлення в аналізованих уривках. Етимологічна довідка й наведені фразеологізми, що містять зазначену лексему й зафіксовані в лексикографічних джерелах, дають змогу засвідчити факт індивідуально-авторського використання слова *брюхо*, включення його в порівняльні конструкції й модифікації фразеологічних зворотів.

Дослідження вербальних засобів репрезентації первинних адаптивних потреб людини базується на засадах антропоцентризму, що, як відомо, передбачає вивчення мови в тісному зв'язку з людиною.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

У дисертації розглянуто коло лінгвістичних проблем, пов'язаних з вербалізацією понять, що належать до номінації первинних адаптивних потреб людини, а саме: «їжа», «тепло», «безпека» як лінгвокогнітивних феноменів, а також засоби їх репрезентації в російській мові. З огляду на те, що реалізація фізіологічних екзистенційних запитів людини впливає на формування її ментальної системи, з'явилась потреба дослідити ці поняття та особливості їх вербалізації в когнітивному аспекті з позицій антропоцентризму.

Теоретичні засади вивчення понять «їжа», «тепло», «безпека» полягають у тому, що, з одного боку, зазначені поняття є загальногуманітарними, такими, що мають глибоку соціокультурну основу і потенціал, а, з другого – вони є ментальними, передають етнічні особливості, притаманні носіям певної мови, у цьому дослідженні – російської.

У дисертації встановлено й розкрито цінність фізіологічних основ існування та когнітивної діяльності людини на позначення реалій довкілля, що здійснено на ґрунті здобутків гуманітарних наук, які належать до різних історичних віх. Виокремлено актуальні знання про первинні адаптивні потреби людини.

Аргументовано доведено лінгвістичну (семантичну, прагматичну), соціокультурну, онтологічну, аксіологічну та культурологічну значущість понять «їжа», «тепло», «безпека», що номінують первинні адаптивні потреби людини загалом. Схарактеризовано мовні особливості вербалізації зазначених понять у російській лінгвокультурі.

Визначальною основою наукової роботи є те, що поняття «їжа», «тепло», «безпека» базуються на метафізичних принципах і наділені аксіологічними критеріями, оскільки ціннісні компоненти буття людини безпосередньо поєднані з онтологічними засадами. Підвалинами для

досягнення й задоволення соціальних, пізнавальних та естетичних потреб особистості є потреби фізіологічні, а їх фрустрація деструктивно впливає і на розвиток суспільства, і на психологію та ментальні процеси індивідуума.

Визначено й схарактеризовано закономірності появи номінацій² рос. *еда, тепло, безпека*, встановлено їх взаємозалежність, описано специфіку вербалізації розглянутих первинних потреб homo sapiens у контексті наївної категоризації світу. Унаслідок аналізу великих та малих фольклорних жанрів російської мови, доведено, що поняття «їжа», «тепло», «безпека» слугують першоджерелом для формування етнічних концептосфер, людського світобачення та світосприйняття.

З прадавніх часів людина усвідомлювала себе в універсумі та часі, виходячи з екзистенційних потреб у забезпеченні найнеобхіднішим: харчуванням, певним температурним режимом, захистом від природних катаклізмів та негативних соціальних чинників, що впливали на розвиток суспільства. Базові фізіологічні потреби завжди виявлялися ціннісними для представника певної етнічної належності. Аксиологічна беззаперечність понять «їжа», «тепло», «безпека» має вияв у певному ментальному, культурному і комунікативному середовищі. Уважаємо, що ці поняття пов'язані із засобами лексичного, граматичного та дискурсивного маркування значущості людського життя.

Критично розглянуто науковий доробок науковців, починаючи з античних часів і закінчуючи сучасними напрацюваннями у сфері когнітивної лінгвістики, що безпосередньо стосуються номінацій² рос. *еда, тепло, безпека*. Узагальнено результати досягнень теоретичного спрямування, що стосуються різних сфер антропоцентричних наук і різних поколінь, здійснених у фокусі проблеми потреб людини, відповідної класифікаційної системи. Сформульовано узагальнення, що фізіологічні потреби в їжі, теплі і безпеці є базовими, такими, на яких ґрунтуються потреби вищого ментального порядку, дослідження яких є значущим для сучасної когнітивістики.

Спираючись на розвідки, у яких відбито філософські та психологічні віхи пізнання, висновкуємо, що первинні адаптивні потреби людини глибоко опрацьовані антропологами, науковий доробок яких репрезентовано в дослідженні, оскільки використання міждисциплінарних досягнень є одним з принципів когнітивного мовознавства.

Здійснено аналіз питання щодо вивчення понять «їжа», «тепло», «безпека» давніми лінгвістами й філософами. Починаючи з архаїчних часів, мислителі намагалися встановити зв'язок мовленнєвих процесів з розумовими та інтегрувати найбільш нагальні екзистенційні поняття. Потреби людини в їжі, теплі та безпеці були й залишаються первинними, а діахронічний аналіз мовних фактів доводить, що в процесі розвитку людства ці потреби набувають усе більшої актуальності, і, як наслідок, безпосередньо відбиваються в мові.

Питання людських потреб є онтологічно значущим, а дослідження вербалізації первинних адаптивних запитів дає змогу зрозуміти причини поступового когнітивного розвитку людства і у фізіологічному, і в соціальному, і в лінгвокультурологічному аспектах, а також розкрити значущість біологічних основ існування індивідуума для його ментального вдосконалення. Розкрито хибність думки про те, що людини набула комунікативних навичок виключно завдяки соціуму. Наголошено, що саме біологічні передумови є рушійною силою розвитку когніції. Ґрунтуючи свої міркування на останніх дослідженнях у галузі антропології, нейрофізіології, аксіології, генетики, доходимо висновку, що фізіологічні процеси та біологічні потреби стали каталізаторами у процесах розумового вдосконалення людства, зокрема вони зумовили становлення і розвиток такого ментального конструкта, як мова.

У дисертації запропоновано історико-генетичний підхід, застосований під час встановлення парадигматичних зв'язків синонімної пари рос. *есть* і *кушать* у контексті когнітивної теорії для дослідження процесу формування первинних номінацій та особливостей продукування вторинних. Унаслідок

опису процесу становлення й розвитку семантичної структури лексем *есть* і *кушать* у російській мові було встановлено: по-перше, актуальність генетичних зв'язків синонімної пари; по-друге, те, що поняття «есть», «кушать», «наесться», «насытятся» виявляють етимологічні корені та семантичні зв'язки, розкривають різноманіття похідних лексичних значень; по-третє, поняття «есть» ментально тотожне не лише для слов'ян, але й для інших етносів. Досліджувані поняття є основоположними в традиційному, побутовому й культурному значенні для слов'янської культурної концептосфери, а також для більшості представників індоєвропейської мовної сім'ї; по-четверте, конотації понять «есть», «кушать», «наесться», «насытятся» у російськомовній етнічній когніції дуально інтерпретують ці поняття: вони семантизують насичення у фізіологічному і когнітивному аспектах. Адже людство еволюціювало від звичайного споживача харчових продуктів до більш високої сходинки пошуків у ментальному та культурному ракурсі та надає значущості духовним надбанням, що зумовлює його подальший розумовий розвиток і вдосконалення.

Продемонстровано особливості репрезентації понять «їжа», «тепло», «безпека» як вагомих складників наївної категоризації світу людини, що відбиті в народних казках українців і росіян, їхньому паремійному фонді. Потреби в безпеці та теплі асоціюються в архаїчній свідомості найчастіше з поняттям «піч», що є не лише джерелом тепла і харчування, але й захисту від загроз довкілля. Репрезентант поняття «їжа» – *каша* є прототипом, оскільки належить до найбільш популярних та поцінованих страв слов'янських народів. Цей прототип кваліфікуємо як невід'ємний атрибут харчування персонажів, зокрема й представників світу фауни, у великих фольклорних жанрах, що підтверджує безпосередній зв'язок етнічної ментальності зі світосприйняттям мовців.

З'ясовано особливості поняттєвих (семантико-прагматичних) компонентів лексем, що позначають первинні адаптивні потреби людини (*їжа, тепло, безпека*), а також встановлено номінативні техніки їх мовної

репрезентації. Вербалізація первинних адаптивних потреб у їжі, теплі та безпеці в наївній категоризації світу підтверджує беззаперечний вплив цих потреб на ментальний розвиток людства, зокрема на еволюцію мови та мовлення людини.

Аналіз мовного матеріалу, виокремленого з різних типів дискурсу (фольклорного, художнього і рекламного), демонструє онтологічну й аксіологічну значущість понять «їжа», «тепло», «безпека» і для первісної людини, і для людини сучасної. Особливості вербалізації цих понять у текстах, що належать до різних дискурсів, репрезентують широкий діапазон і різноманітність мовних засобів експлікації досліджуваних понять, а також виявляють їх семантико-прагматичний потенціал та актуальність у сучасній російській мові та лінгвокультурі.

У когнітивному аспекті проаналізовано примовку «Сорока кашу варила», що належить до малих жанрів усної народної творчості, як віддзеркалення первинної адаптивної біологічної потреби дитини в їжі, поряд з її соціальним ототожненням у світі. Цінність мовних ігор закладена в імітативних процесах, наукове обґрунтування яких тісно пов'язане з нейропсихологією й фізіологічними процесами людини та виявляє свої витоки на початку еволюційних процесів.

Поняття «безпека» розглянуто шляхом суміщення психологічного та історичного векторів дослідження із соціокультурним. З'ясовано характерні риси лексико-семантичної та дериваційної експлікації поняття «безпека», насамперед те, що префікс із семантикою відсутності не надав поняттю протилежного значення. Наведено аргументи на доказ того, що кореляти споріднених мов рос. *безопасность* та укр. *безпека* поєднує їх первинне значення, що зберігається в значеннях кореневих сем – “опіка, турбота”. Завдяки етимологічній розвідці визначено семантичні кореляції понять «безпека» та «їжа» в російській мові; подібний феномен виявляється у спорідненій українській мові. Порівняльний аналіз із залученням понять «security» та синонімним йому «safety» в англійській мові дав змогу отримати

цілісну картину розвитку поняття «безпека» в індоєвропейській мовній родині.

Приділено увагу лінгвокогнітивному аналізу та вивченню мовних особливостей лексем рос. *хлеб, каша, ложка, печь* як базових репрезентантів понять «їжа», «тепло» в текстуальному й контекстуальному дискурсному аспектах. Недостатній рівень або відсутність задоволення первинних потреб людини в їжі й теплі в екстремальних умовах існування впливає на зміну світосприйняття особистості, виявляється в пріоритетності фізіологічних потреб над соціальними. Дослідження лінгвістичних особливостей цього психологічного феномена було здійснено на основі аналізу малої прози О. І. Солженіцина, у якій чітко простежується деструктивний вплив фрустрації першочергових потреб на моральний і психічний стан людини. Унаслідок аналізу зазначеного дискурсу в текстуальному і контекстуальному аспектах виявлені численні лінгвістичні особливості, серед яких такі: відхилення граматичних норм; у лексемах на позначення поняття «їжа» відзначається використання великої кількості афіксальних морфем зменшено-пестливої семантики; зазнав вияву феномен диглосії; урахування емоційного та психологічного стану людини у важких життєвих умовах; використання в художньому тексті паремій з авторськими трансформаціями, а фразеологізмів – із семантичними модифікаціями; наявність прагматичних комунікативних патернів, що є не лише лінгвістичним об'єктом, але й об'єктом психології; вербалізація поняття «комунікативної невдачі», що зумовлене відсутністю комфортних екзистенційних умов; використання автором прийому міксування різностильової лексики підсилює мовну виразність дискурсу.

Встановлено, що серед досліджуваних понять превалує поняття «їжа», якому поступаються поняття «безпека» і «тепло». Це зумовлено передусім його першочерговістю в ментальному сприйнятті індивідуумом і соціумом. У процесі аналізу мовного матеріалу відзначаємо певну градацію: найвищі позиції посідає поняття «їжа», далі – «безпека», що, за спостереженнями,

упевнено набуває позицій лідера з огляду на виклики сучасності, і третє місце посідає поняття «тепло». Така градаційна шкала зумовлена різним обсягом ілюстративного матеріалу, який відповідним чином репрезентує важливість цих потреб для людини. Зазначені чинники впливають не лише на пріоритетність, але й на особливості вербалізації понять «їжа», «тепло», «безпека». Мовні засоби репрезентації понять «їжа» і «безпека» більш різноманітні, ніж засоби вираження поняття «тепло». Акцент зроблено на взаємозв'язку та колаборації понять, вони вивчаються комплексно.

Аналіз мовного матеріалу різних типів дискурсу дав змогу створити когнітивні карти вербальної репрезентації понять «їжа», «тепло», «безпека». Наповнення когнітивних карт систематизує уявлення носіїв російської мови про номінації цих понять і відбиває специфіку лінгвокультури.

Грунтуючись на здобутках гуманітарних наук, що належать до різних історичних віх, виокремлено актуальні знання про первинні адаптивні потреби людини. Засобами аналізу творів, що належать до великих та малих фольклорних жанрів російської та спорідненої української мов доведено, що вони слугують першоджерелом для формування етнічних концептосфер, людського світобачення та світосприйняття. А вербалізація первинних адаптивних потреб у їжі, теплі та безпеці в наївній категоризації світу підтверджує безперечний вплив цих потреб на ментальний розвиток людства, зокрема, на лексикон мовців.

Вивчення первинних адаптивних потреб людини та їх мовної експлікації не може бути вичерпано однією науковою розвідкою, якою є це дисертаційне дослідження. Убачаються перспективи у вивченні впливу потреб у їжі, теплі та безпеці на когнітивний розвиток дитини, набуття нею мовного досвіду та мовленнєвих компетенцій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Адамчик, М. В. (2011). Большая книга афоризмов. Минск: Харвест, 1056.
2. Адельфер, К. П. (1972). Существование, взаимосвязь и рост; Человеческие потребности в организационных условиях. Нью-Йорк: Free Press, 295.
3. Альдерфер, К. П., Существование, взаимосвязь и рост; Человеческие потребности в организационных условиях, Нью-Йорк: Free Press, 1972 Википедия site:tftwiki.ru К.П.
4. Адо, П. (1999). Что такое античная философия? М.: Издательство гуманитарной литературы, 320.
5. Александрова, З. Е. (2001). Словарь синонимов русского языка. М.: Рус. яз., 568.
6. Алефиренко, Н. Ф. (2002). Лингвокультурологический аспект когнитивной семантики. Русистика: сб. научн. тр. М.-К. № 2, 16–22.
7. Алпатов, В. М. (2018). История лингвистических учений. М.: Языки русской культуры, 452.
8. Амири, Л. П. (2013). Языковая игра в рекламе. *Рекламный дискурс и рекламный текст*. М.: Флинта: Наука, 225–245.
9. Амирова, Т. А., Ольховиков, Б. А., Рождественский Ю. В. (2005). История языкознания. М.: Академия, 672.
10. Андерсон, Дж. (2002). Когнитивная психология. СПб.: Питер, 496 с.
11. Аникин, В. П. (1985). Русский фольклор. Песни, сказки, былины, прибаутки, загадки. игры, гадания, сценки, причитания, пословицы и присловья. М.: Художественная литература, 1–5.
12. Аникин, Е. Е. (2005). Речевая стратегия сопоставления рекламируемого товара (на материале российской и американской

коммерческой рекламы). *Сопоставительная лингвистика*. Том 4. Екатеринбург, 13–19.

13. Антология мировой философии: в 4-х т. Том 1, ч. I. (1969). М.: «Мысль», 576.

14. Апресян, Ю. Д. (1995). Лексическая семантика. Том 1. М.: Школа «Языки русской культуры», 472.

15. Арутюнова, Н. Д. (1988). Типы языковых значений. Оценка. Событие. Факт. М.: Наука, 341.

16. Арутюнова, Н. Д. (1999). Язык и мир человека. М.: Языки русской культуры, 896.

17. Арутюнова, Н. Д. (2000). Наивные размышления о наивной картине мира. *Язык о языке*. М., 7–23.

18. Ахманова, О. С. (2013). Словарь лингвистических терминов. М.: Книга по Требованию, 608.

19. Бабенко, Л. Г. (2011). Словарь синонимов русского языка. М.: Астрель, АСТ, 700.

20. Балли, Ш. (1961). Французская стилистика. М.: Государственное издательство иностранной литературы, 394.

21. Баранов, А. Н., Добровольский, Д. О. (1997). Постулаты когнитивной семантики. *Известия АН. Сер. лит. и яз.* Т. 56. № 1, 11–22.

22. Баранов, А. Н. (2004). Когнитивная теория метафоры почти 20 лет спустя. М.: Едиториал УРСС, 7–21.

23. Барулин, А. Н. (2008). К аргументации полигенеза. Разумное поведение и язык. *Коммуникативные системы животных и язык человека: проблема происхождения языка*. М.: Языки славянских культур, 41–58.

24. Бахтин, М. М. (1972). Проблемы поэтики Достоевского. М.: Художественная литература, 434.

25. Бахтин, М. М. (1975). Вопросы литературы и эстетики. М.: Художественная литература, 397–398.

26. Безугла, Т. А. (2013). Лінгвопрагматичні й стилістичні властивості рекламного дискурсу. Вісник Харків. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. № 1052, 31–36.
27. Бек, У. (2000). Общество риска. На пути к другому модерну. М.: Прогресс-Традиция, 384.
28. Беллак, Л., Беллак С. С. (1995). Руководство по тесту детской апперцепции (фигуры животных). Киев: ПАН Лтд, 26.
29. Белодед, И. К. (1986). Плодотворные пути языкового взаимодействия (на материале русского и украинского языков). Вибрані праці в 3-х т. Т. 1. Київ: Наукова думка, 119–127.
30. Белошапкова, Т. В. (2008). Когнитивно-дискурсивное описание категории аспектуальности в современном русском языке: дисс. докт. филол наук. М.: Государственная академия славянской культуры. 395.
31. Беляевская, Е. Г. (1994). Когнитивные основания зучения семантики слова. *Структуры представления знаний в языке: сб. научн. тр.* М.: ИНИОН РАН, С. 87–110.
32. Бибики, С. П., Сюта, Г. М. (2006). Словник іншомовних слів: тлумачення, словотворення та слововживання. Харків: Фоліо, 50.
33. Бибикин, В. В. (2008). Внутренняя форма слова. Санкт-Петербург: Наука, 415.
34. Бикертон, Д. (2012). Язык Адама: Как люди создали язык и как язык создал людей. М.: Языки славянских культур, 339.
35. Білецький-Носенко, П.П. (1966). Словник української мови. Підгот. до видання В.В. Німчук. Київ: Наукова думка, 423.
36. Білодід, І. К. (1968). Контакти української мови з іншими слов'янськими і уніфікація її усної літературної форми. Київ: Наукова думка, 34.
37. Бодуэн де Куртенэ, И. А. (1963). Избранные труды по общему языкознанию: в 2 т. М.: Наука, Т. 1 – 2, 224.

38. Бодуэн де Куртенэ, И. А. (1963). Человечение языка. *Избранные труды по общему языкознанию*. Т. 1. М.: Изд-во АН СССР, 258 – 264.
39. Болдырев, Н. Н. (2001). Когнитивная семантика: Курс лекций по английской филологии. Тамбов: ТГУ, 123.
40. Болдырев, Н. Н. (2013). Интерпретационный потенциал концептуальной метафоры. *Когнитивные исследования языка*. М., 12–22.
41. Бондарко, А. В. (1981). О структуре грамматических оппозиций (Отношения оппозиции и неоппозитивные различия). *Вопросы языкознания*. М., № 6, 17–28.
42. Булаховский, Л. А. (1953). Введение в языкознание. Ч. 2. М.: Учпедгиз, 180.
43. Бурлак, С. (2011). Происхождение языка: факты, исследования, гипотезы. М.: Астрель CORPUS, 458.
44. Бурмистрова, М. А. (2003). Эволюция взглядов Дж. Лакоффа. *Филологические Науки*. №1, 63–70.
45. Бикертон, Д. (2012). Язык Адама: Как люди создали язык, как язык создал людей. М.: Языки славянской культуры, 349.
46. Бобро, М. П. (2019). Аксіологічні та лінгвокультурні параметри концепту життя як складника української концептосфери. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук. Харків, 18.
47. Винокур, Г. О. (1990). Филологические исследования: Лингвистика и поэтика. М.: Наука, 452.
48. Винокур, Г. О. (1991). Понятие поэтического языка. *О языке художественной литературы*. М.: Высшая шк., 24–31.
49. Вежбицкая, А. (1997). Язык. Культура. Познание. М.: Русские словари, 416.
50. Вежбицкая, А. (2001). Понимание культур через посредство ключевых слов. Монография. М.: Языки славянской культуры, 288.

51. Вендина, Т. И. (2002). Словообразование как источник реконструкции языкового сознания. *Вопросы языкознания*. № 4, 42–72.
52. Вендина, Т. И. (2014). Славянские диалекты и проблема сохранения этноязыкового фонда славян. *Актуальные этноязыковые и этнокультурные проблемы современности*. Книга I. М.: Фонд «Развитие фундаментальных лингвистических исследований», 13–45.
53. Виноградов, В. В. (1944). О формах слова. *Известия АН СССР. Отделение литературы и языка*. Т. 3, 31–44.
54. Виноградов, В. В. (1947). Русский язык. Грамматическое учение о слове. М. – Л.: Учпедгиз, 665.
55. Виноградов, В. В. (1977). Фразеология. Семасиология. *Лексикология и лексикография*. Избранные труды. М.: Наука, 118–161.
56. Волошина, О. А. (2017). «Нирукта» Яски и «Аштадхьяи» Панини как два направления развития древнеиндийской лингвистической мысли. *Индоевропейское языкознание и классическая филология*. Институт лингвистических исследований РАН. № 21. Санкт-Петербург. 145–153.
57. Выготский, Л.С. (2005). Мышление и речь. М.: Лабиринт, 352.
58. Гак, В. Г. (1977). К типологии лингвистических номинаций. *Языковая номинация: общие вопросы*. М.: Наука, 230–293.
59. Гивон, Т. (2015). Сложность и развитие. *Язык и мысль. Современная когнитивная лингвистика*. М.: Языки славянской культуры, 89–123.
60. Гидденс, Э. (1994). Судьба, риск и безопасность. *THESIS*. Вып. 5, 107–134.
61. Гольбах, П. А. (1963). Избранные произведения в 2-х т. Том 2. М.: Соцэкгиз, 564.
62. Горлинский, В. В. (2017). Феноменологическая экспликация экзистенциальной безопасности. *Философская мысль*. № 5, 45–61.

63. Гринчук А. В. (2010). Социология безопасности: состояние и перспективы развития. *Соціологія. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. № 1–2, 102.
64. Грищенко, А. П. (1997). Сучасна українська літературна мова. К.: Вища школа, 141–145.
65. Головачева, А. В. (1995). Семантико-синтаксические possessивные структуры в западнославянских и русском языках. *Этюды по типологии грамматических категорий в славянских и балканских языках*. М.: ИНДРИК, 173–245.
66. Грамматика русского языка. (1953). В 2 т. Т. 1: Фонетика и морфология. М.: Изд-во АН СССР, 720.
67. Гумбольдт, В. фон. (2000). Избранные труды по языкознанию. М.: Прогресс, 301–302.
68. Даль, В. И. (2000). Толковый словарь живого великорусского языка. В 4-х томах. М.: Русский язык. Т. I, 699; Т. II, 779; Т. III, 555; Т. IV, 685.
69. Десницкая, А. В., Кацнельсон, С. Д. (1985) История лингвистических учений. Средневековая Европа. Л.: Наука, 291 с.
70. Демьянков, В. З. (1994). Когнитивная лингвистика как разновидность интерпретирующего подхода. *Вопросы языкознания*. № 4, 17–46.
71. Демьянков, В. З. (1995). Доминирующие лингвистические теории в конце XX века *Язык и наука конца 20 века*. М.: Институт языкознания РАН, 239–320.
72. Дейк, Т. А. (2000). Язык. Познание. Коммуникация. М.: БГК им. И.А. Бодуэна де Куртенэ, 310.
73. Деррида, Ж. (2000). Письмо и различие. СПб.: Изд-во: Академический проспект, 432.
74. Евгеньева, А. П. (1999). Словарь русского языка в 4-х томах. М.: Русский язык. Т. I, 696; Т. II, 736; Т. III, 753; Т. IV, 800.

75. Елагин, А. Г. (2016). Потребность человека быть в безопасности. *Проблемы в российском законодательстве*. № 3, 12.
76. Ельмслев, Л. (1965). Язык и речь. *История языкознания XIX - XX веков в очерках и извлечениях*. Т. II. М.: Просвещение, 111–120.
77. Есперсен, О. (2002). *Философия грамматики*. М.: Едиториал УРСС. 408.
78. Ермакова, О. П. (1984). Лексические значения производных слов в русском языке. М., 151.
79. Ермоленко, С. Я. (2007). Мова й українознавчий світогляд. Київ: НДІУ, 116.
80. *Етимологічний словник української мови*. (1982). У 7-х т. Київ: Наукова думка. Т. 1, 632.
81. Ефремова, Т. Ф. (2000). *Новый словарь русского языка. Толково-словообразовательный*. М.: Русский язык, 2310.
82. Жаботинская, С. А. (2009). Концепт / домен: матричная и сетевая модели. *Культура народов Причерноморья*. № 1 (168), 254 – 259.
83. Жайворонок, В. В. (2001). Українська етнолінгвістика: деякі аспекти дослідження. *Мовознавство*. № 5, 48.
84. Жайворонок В. В. (2006). *Знаки української етнокультури: Словник-довідник*. Київ: Довіра, 703.
85. Жуков, В. П. (2000). *Словарь русских пословиц и поговорок*. М.: Русский язык, 533.
86. Загнітко, А. П. (2008). *Теорія сучасного синтаксису: монографія*. Донецьк: ДонНУ, 294.
87. Звегинцев, В. А. (1954). *Внутренние законы развития языка*. М.: Изд-во МГУ, 31.
88. Земская, Е. А. (1985). Проблема регулярности в языкознании. *Международная научная конференция «Деривация и история языка»: тезисы докладов*. Пермь: Изд-во Пермского университета, 4–5.

89. Земская, Е.А. (2004). Язык как деятельность: Морфема. Слово. Речь. М.: Языки славянской культуры, 656.
90. Зиндер, Л. Р. (1971). Условность и мотивированность языкового знака. *Фонетика. Фонология. Грамматика*. М.: Наука, 346–351.
91. Золотова, Г. А. Грамматика как наука о человеке. *Русский язык в научном освещении*. № 1, 107–113.
92. Золотова, Г. А. (2006). О возможностях грамматической науки. *Вопросы языкознания*. № 3, 4–21.
93. Зірка, В. В. (2005). Мовна парадигма маніпулятивної гри в рекламі. Автореф дис. докт. філол. наук: 10.02.02. НАН України. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. Київ, 32.
94. Иванов, В. В., Топоров, В. Н. (1965). Славянские языковые моделирующие семиотические системы. М.: Наука, 247.
95. Иванов, В. В., Топоров, В. Н. (1974). Исследования у области славянских древностей. М: «Наука», 342.
96. Иванов, В. В. (1994). Избранные труды по семиотике и истории культуры. М.: Наука, 76–77.
97. Ипанова, О. О. (2005). Антология концептов. Волгоград: Парадигма, 147–157.
98. Иссерс, О. С. (1999). Речевое воздействие в аспекте когнитивных категорий. *Вестник Омского университета*. Вып. 1. Омск, 74–79.
99. Карасик, В. И. (2002). Языковой круг: личность, концепты, дискурс. Волгоград: Перемена, 477.
100. Карасик, В. И. (2013). Эмблематика саморепрезентации в рекламном дискурсе. *Рекламный дискурс и рекламный текст*. М.: Флинта: Наука, 88–99.
101. Караулов, Ю. Н., Петров, В. В. (1989). От грамматики текста к когнитивной теории дискурса. М.: Прогресс, 5–11.
102. Караулов, Ю. Н., Черкасова, Г. А. (2002). Русский ассоциативный словарь в 2-х т. М.: АСТ-Астрель. Том I, 992.

103. Караулов, Ю. Н. (2010). Русский язык и языковая личность. М.: ЛКИ, 264.
104. Касаткин, Л. Л., Клобуков, Е. В., Лекант, П. А. (1991). Краткий справочник по современному русскому. М.: Высшая школа, 384.
- ВЫБРОСИТЬ**
105. Кацнельсон, С. Д. (1965). Содержание слова, значение и обозначение. М.-Л.: Наука. Ленингр. отд-ние, 112.
106. Келлер, Р. (1997). Языковые изменения. О невидимой руке в языке. Самара: СамГПУ, 312.
107. Кибрик, А. А. (1994). Когнитивные исследования по дискурсу. *Вопросы языкознания*. № 5, 126–139.
108. Кибрик, А. А. (2003). Анализ дискурса в когнитивной перспективе. Диссертация в виде научного доклада. М., 90.
109. Кибрик, А. Е. (2005). Константы и переменные языка СПб.: Алетейя, 719.
110. Кибрик, А. Е. (2008). Лингвистическая реконструкция когнитивной структуры. *Вопросы языкознания*. № 4, 51–77.
111. Кибрик, А. Е. (2015). Когнитивный подход к языку. *Язык и мысль: Современная когнитивная лингвистика*. М.: Языки славянской культуры, 29–59.
112. Ковтунова, И. И. (2010). «Несобственно прямая речь» в языке русской литературы конца XVIII–первой половины XIX в. М.: Издательский центр «Азбуковник», 285.
113. Колесов, В. В. (1986). Мир человека в слове Древней Руси. Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 312.
114. Колесов, В. В. (1992). Концепт культуры: образ, понятие, символ. *Вестник СПбГУ. Сер. 2*. № 3, 30–40.
115. Колесов, В. В. (2006). Русская ментальность в языке и тексте. СПб.: Петербургское Востоковедение, 624.

116. Кононенко, О. А. (2017). Українська міфологія. Символіка. Харків: Фоліо, 217 с.
117. Корнекова, С. Ю. (2017). Роль продовольственного потребления в удовлетворении потребностей человека: эволюция представлений. *Петербургский экономический журнал*. № 3. Петербург, 7–14.
118. Космеда, Т. А. (2000). Аксіологічні аспекти прагмалінгвістики: формування і розвиток категорії оцінки. Львів: Вид-во ЛНУ ім. І. Франка, 349.
119. Космеда, Т. А. (2017). Лингвокалейдоскоп: живые речевые процессы. Монография. Саарбрюккен: Издательский дом Lambert Academic Publishing, 308.
120. Космеда, Т. А., Олексенко, О. А., Павлова, І. А. (2019). Семантика й прагматика дискурсивного слова та його потенціал для діагностики психотипу мовної особистості: аспектуальний опис. Монографія. Харків: Харківське історико-філологічне товариство, 308.
121. Космеда, Т. А. (2019). Українсько-польські паралелі в системі фразеологічних біблеїзмів. *Acta Polono-Ruthenica*. № XXIV/2. Olsztyn: Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego. С. 139–150.
122. Космеда, Т. А. (2020). Перекладна фразеографія: досвід укладання двомовного українсько-польського словника усталених виразів. *Slavia orientalis*. Т. LXIX, № 1, 121–129.
123. Кошелев, А. Д., Черниговская, Т. В. (2008). Разумное поведение и язык. *Коммуникативные системы животных и язык человека. Проблема происхождения языка*. Вып. 1. М.: Языки славянских культур, 416.
124. Кравченко, А. В. (2013). От языкового мира к биологической реальности. Переосмысляя познавательные установки языкознания. М.: Рукописные памятники Древней Руси, 388.
125. Красильникова, Е. В. (1997). Жесты и языковые фразеологизмы. (К соотношению вербального и жестового кодов). *Из опыта создания лингвострановедческих пособий по русскому языку*. М.: МГУ, 58–66.

126. Кружков, А. П. (2009). Социально-философские аспекты создания безопасной среды. *Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата философских наук*. Саранск, 24.
127. Крылов, Г. А. (2005). Этимологический словарь русского языка. СПб.: Полиграфуслуги, 432.
128. Кубрякова, Е. С. (1994). Начальные этапы становления когнитивизма: лингвистика – психология – когнитивная наука. *Вопросы языкознания*. № 4, 3–15.
129. Кубрякова, Е. С. (1997). Краткий словарь когнитивных терминов. М.: Филол. ф-т МГУ им. М. В. Ломоносова, 53–55.
130. Кубрякова, Е. С. (1999). Семантика в когнитивной лингвистике. *Известия АН. Сер. лит. и яз.* Т. 58. № 5–6, 3–13.
131. Кубрякова, Е. С. (2004). Язык и знание: На пути получения знаний о языке: Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира. М.: Языки славянской культуры, 560.
132. Кудрявцева, Н. С. (2013). Методологія когнітивних досліджень: перспективи емпіричного підходу. *Мовознавство*. № 1, 66–76.
133. Лаврова, Н. А. (2015). Когнитивная метафора как способ представления знания в языке и как основополагающий принцип человеческого мышления. *Фундаментальная наука вузам*. № 1–2. М.: МПГУ, 296–297.
134. Лавровский, П. А. (1852). О языке северных русских летописей. Санкт-Петербург: Императорская Академия наук, 160.
135. Лакофф, Дж. (1996). Когнитивная семантика. *Язык и интеллект*. М., 143–185.
136. Лакофф, Дж., Джонсон, М. (2004). Метафоры, которыми мы живем. Теория метафоры. М.: Едиториал УРСС, 256.
137. Лакофф, Дж. (2011). Женщины, огонь и опасные вещи. Что категории языка говорят нам о мышлении. М.: Гнозис, 512.

138. Леви-Брюль, Л. (1994). Первобытные мышления. Сверхъестественное в первобытном мышлении. М.: Педагогика-Пресс, 608.
139. Леви-Стросс, К. (1978). Миф, ритуал и генетика. *Природа*. № 1, 167–171.
140. Леви-Стросс, К. (1994). Первобытное мышление. М.: Республика. 123–126.
141. Лихачев, Д. С. (1993). Концептосфера русского языка. *Известия РАН. Сер. лит. и яз.* Т. 52. № 1, 3–9.
142. Лотман, Ю. М. (1992). Избранные статьи в трех томах. Том 1. Таллин: Александра, 480.
143. Лотман, Ю. М. (2000). Внутри мыслящих миров. Семиосфера. СПб: «Искусство–СПБ», 152.
144. Луман, Н. (1994). Понятие риска. *THESIS*. № 5, 135–160.
145. Лурия, А. Р. (1974). Об историческом развитии познавательных процессов: Экспериментально-психологическое исследование. М.: Наука, 172.
146. Лучшие русские сказки. (2014). Донецк: ООО «ПКФ «БАО», 320.
147. Максапетян, А. Г. (2003). Языки описания и модели мира. *Вопросы философии*. № 2, 53–65.
148. МАС. Словарь русского языка: В 4-х т. РАН, Ин-т лингвистических исследований. Под ред. А. П. Евгеньевой. 4-е изд., стер. (1999). М.: Изд-во «Русский язык»
149. Манакин, В. Н. (2004). Сопоставительная лексикология. Монография. Киев: Знания, 327.
150. Матурана, У., Варела, Ф. (2019). Древо познания: Биологические корни человеческого понимания. М.: Прогресс-Традиция, 320.
151. Марусенко, П. (2018). Александр Солженицын. Трибунал над коммунизмом. *Информационно-аналитический еженедельник «Зеркало недели»*. № 47 (1222), 6.

152. Маслова, В. А. (2001). Лингвокультурология: Учебное пособие. М.: Академия, 208.
153. Маслова, В. А. (2004). Введение в когнитивную лингвистику. М.: Флинта: Наука, 296.
154. Маслоу, А. (2012). Мотивация и личность. М.: СПб. Питер, 352.
155. Меркулов, И. П. (2000). Когнитивные типы мышления. *Эволюция. Язык. Познание*. М.: Языки русской культуры, 70–83.
156. Мещеряков, Б. Г., Зинченко, В. П. (2002). Большой психологический словарь. АСТ; АСТ-Москва; Прайм-Еврознак; Москва; СПб, 640.
157. Михельсон, М. И. (2005). Большой толково-фразеологический словарь. М.: ЭТС, 2208 с.
158. Момджян, К. Х. (2015а). К типологии человеческих потребностей. *Вестник Московского университета. Сер.7. Философия. № 4*, 78–94.
159. Момджян, К. Х. (2015б). К типологии человеческих потребностей. Биосоциальная потребность в безопасности. *Вестник Московского университета. Сер. 7. Философия. № 5*, 77–90.
160. Монтанари М. Голод и изобилие. История питания в Европе. М.: СПб. Александрия, 276.
161. Мюррей, Г. А. Thematic Apperception Test. Руководство. URL: <http://flogiston.ru/library/tat>.
162. Народные русские сказки под ред. А. Н. Афанасьева. (1957). В 3-х т. М. Наука. Том I, 725.
163. Национальный корпус русского языка. URL: <https://ruscorpora.ru/new/search-spoken.html>
164. Нейхардт А. А. (1990). Легенды и сказания Древней Греции. М.: Правда, 574.

165. Никитина, С. В. (1998). Национальная специфика текста промышленной рекламы (на материале русскоязычных и англоязычных периодических изданий 263 по вычислительной технике). Воронеж, 174.
166. Никитин, Н. В. (1988). Основы лингвистической теории значения. М., 168.
167. Никитин, Н. В. (2007). Основы когнитивной семантики. М., 397.
168. Николаева, Т. М. (2013). Качественные прилагательные и отражение «картины мира». *Лингвистика: Избранное*. М.: Языки славянской культуры, 624.
169. Обуховский, К. (2003). Галактика потребностей. Психология влечений человека. СПб.: Речь, 132.
170. Ожегов, С. И. (1989). Словарь русского языка: 70 000 слов. М.: Азбуковник, 797.
171. Ожегов, С. И., Шведова, Н. Ю. (2006). Толковый словарь русского языка: 80 000 слов и фразеологических выражений. М.: А ТЕМП, 944.
172. Олянич, А. В. (2013). Рекламный дискурс и его конституционные признаки М.: Флинта: Наука, 10–37.
173. Осіпова, Т. Ф. (2018). «Тьху, тьху, тьху, щоб не зурочити!», або Прагматика вербалізаторів архаїчної невербаліки. *Наук. пр. Кам'янець-Поділ. нац. ун-ту імені Івана Огієнка*: зб. наук. пр. Серія «Філологічні науки». Кам'янець-Подільський: Аксіома. Вип. 46, 153–157.
174. Осіпова, Т. Ф. (2019). Невербальна комунікація та своєрідність її омовлення в українському дискурсі: феномен *вербалізації невербаліки*. Монографія. Харків: Вид-во Іванченка І. С., 388.
175. Падучева, Е. В. (1974). О семантике синтаксиса. М.: Наука, 292.
176. Падучева, Е. В. (2004). О параметрах лексического значения слова: онтологическая категория и тематический класс. *Русский язык сегодня*. Вып. 3, 158–160.
177. Платон Афинский. (2004). Государство. М.: Директ-Медиа, 635.

178. Пинкер, С. (2004). Язык как инстинкт. М.: Едиториал УРСС, 456.
179. Попов, С. Л. (2017). Языковая игра в свете концепций Й. Хёйзинги и Л. Витгенштейна (на материале русского языка). *Одеський лінгвістичний вісник*. № 10. Том 2, 47–49.
180. Попов, С. Л. (2020). Когнитивно-эволюционная интерпретация концепции Б. Ф. Поршнева о физиологических предпосылках появления языка. *Jezikoslovni zapiski*. Ljubljana. № 1, 187–204.
181. Поршнев, Б. Ф. (2006). О начале человеческой истории (проблемы палеопсихологии). М.: «ФЭРИ-В», 487.
182. Потебня А. А. Мысль и язык. (1993). Киев: Синто, 191.
183. Приходько, А. М. (2008). Концепти і концептосистеми в когнітивно-дискурсивній парадигмі лінгвістики. Запоріжжя: Прем'єр, 332.
184. Пропп, В. Я. (1976). Фольклор и действительность. М.: Наука, 327.
185. Пропп, В. Я. (1995). Русские аграрные праздники. М.: СПб. Терра, 27.
186. Просяник, О. П. (2019). Лінгвістична концепція і лінгвістична теорія у дискурсивному вимірі. *STUDIA LINGUISTICA*. Київ: Київський ун-т імені Тараса Шевченка. Вип. 15, 143–155.
187. Раду, А. І. (2010). Екологія фреймових структур і структурно-композиційна організація рекламного дискурсу. *Вісник ХНУ ім. В.Н. Каразіна*, № 805, 62–67.
188. Радчук, О. В. (2014). Оппозиты ОТСУТСТВИЕ – ПРИСУТСТВИЕ (этимологический экскурс). *Русская филология. Вестник Харьковского национального педагогического университета имени Г. С. Сковороды*. Харьков. № 3(52), 3.
189. Радчук, О. В. (2018). Когнитивный подход к изучению взаимовлияния языков при утрате контактного проживания. *Коммуникативное пространство Беларуси. Тезисы Международной научной конференции*. Минск, 25–26 октября, 79–82.

190. Радчук О. В. (2019). Лингвокогнитивная репрезентация понятия «отсутствие» в русском языке». Монография. Харьков: Юрайт, 288.
191. Радчук, О. В. (2020). Концептуальне ядро значення еквівалентних ад'єктивів *безпечний* (укр.) – *безопасный* (рос.). *Проблеми мовної особистості: лінгвістика і лінгводидактика*. Вип.V. Київ – Черкаси, 199–204.
192. Риццолатти, Дж., Синигалья, К. (2012). Зеркала в мозге: О механизмах совместного действия и сопереживания. М.: Языки славянских культур, 208.
193. Романова, А. П., Бичарова, М. М. (2015). Проблема культурной безопасности в научном дискурсе. *Человек. Сообщество. Управление*. Том 16. № 2, 36–52.
194. Русские народные сказки. (1990). М.: Детская литература, 560.
195. Руссо, Ж.-Ж. (1998). Об общественном договоре. Трактаты М.: «КАНОН-пресс», 416.
196. Садовников, Д. Н. (2003). Сказки и предания Самарского края. М.: Тропа Троянова, 448.
197. Сажина, А. В. (2007). Поетика та рецептивно-жанрологічні ресурси рекламного тексту. Тернопіль, 20.
198. Северинюк, В. М. (2014). Тематичний словник популярних українських прислів'їв та приказок з коментарями. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 176.
199. Серебренников, Е. Ф. (2011). Лингвистика и аксиология: этносемиометрия ценностных смыслов. М.: ТЕЗАУРУС, 352.
200. Сеченов, И. М., Павлов, И. П., Введенский, Н. Е. (1952). Физиология нервной системы. М.: Медгиз, Вып. 2, 624.
201. Скоробогатова, Е. А., Минина, Н.С. (2017). Частицы *не, ни* в позиции абсолютного начала стихотворения. *Грамматические значения и поэтические смыслы: стиховая актуализация служебных частей речи*. Монография. Харків: ФЛП Бровин А. В., 81.

202. Скоробогатова, О. О. (2021). Поетична актуалізація внутрішньої форми слова. *Лінгвістичні дослідження*. Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Вип. 54. Ч. I. Харків, 185–196.

203. Словник української мови. (1970–1980). В 11-ти т. Редкол.: Білодід І. К. (голова) та ін. Т. I: А-В. К.: Наукова думка, 799.

204. Снитко Е. С. (1990). Внутренняя форма номинативных единиц. Монография. Львов: Свит, 188.

205. Солженицын, А. И. (1989). Рассказы. М.: Современник, 301.

206. Срезневский, И. И. (2003). Материалы для словаря древнерусского языка. М.: Знак, 875.

207. Стаценко, О. М. (2017). Номінації їжі, тепла, безпеки в контексті наївної категоризації світу. *Лінгвістичні дослідження*. Збірник наукових праць. Харків: Вид-во ХНПУ імені Г. С. Сковороди. Вип. 46, 22–27.

208. Стаценко, Е. Н. (2018). Лингвокогнитивный анализ прибаутки «Сорока кашу варила». *Русская филология*. Вестник харьковского национального педагогического университета имени Г. С. Сковороды. № 2 (68). Харьков, 27–32.

209. Стаценко, О. М. (2018). Історико-генетичний підхід у встановленні парадигматичних зв'язків синонімічної пари *есть* та *кушать* у контексті когнітивної теорії. *Мова і культура*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго. Вип. 21, Т. II (191), 103–108.

210. Стаценко, Е. Н. (2018). Значимость и прецедентность зоонима СОРОКА в русской языковой ментальности. *Мовна особистість. Лінгвістика і лінгводидактика*. Випуск IV. Київ–Черкаси, 153–157.

211. Стаценко, Е. Н. (2018). Номинации первичных адаптивных потребностей человека: представленность в древней лингвистической литературе. *Наукові записки Міжнародного гуманітарного університету*. Вип. 31. Одеса, 172–176.

212. Стаценко, Е. Н. (2020). Генезис когнитивного подхода в философии и лингвистике. *Русская филология*. Вестник харьковского национального педагогического университета имени Г. С. Сковороды. № 1 (71). Харьков, 36–41.
213. Стаценко, Е. Н. (2020). Вербализация понятия «тепло» в произведениях А. Солженицына. *Слов'янські мови*. Збірник наукових праць. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова. Вип. 3 (15), 124–133.
214. Стаценко, О. М. (2021). Біологічні основи існування людини як рушійна сила мовного глотогенезу. *Нова філологія*. Запоріжжя. № 82, 50–68.
215. Сучкова, Г. М. (2010). Паттерн комунікації як тип емоціонального обшєня. *Вестник ВГУ. Серія: Лингвистика и межкультурная коммунікация*. № 2, 149–154.
216. Тарасов, Е. Ф. (1974). Социолінгвистические проблемы теории речевої коммунікації. М.: Наука, 255–73.
217. Татаркевич, В. (2001). Історія шести понять: Мистецтво. Прекрасне. Форма. Творчість. Відтворництво. Естет, переживання. Київ: Юніверс, 368.
218. Тихий, В. П. (2016). Безпека людини: поняття, правове забезпечення, значення, види. *Вісник Національної академії правових наук України*. № 2, 31–46.
219. Тихонов, А. Н. (2007). Фразеологический словарь русского языка. М.: Русский язык-Медиа, 335.
220. Толстой, А. Н. (1976). Сорочьи сказки. Ярославль: Верхне-Волжское книжное изд-во, 28.
221. Українські казки. (2003). Київ: Просвіта, 57.
222. Ущатовська, І. В., Шовкопляс, Ю. О. (2021). Соціолінгвальний потенціал бренд-сторітелінгу. *Нова філологія*. № 81. 171–178.
223. Фасмер, М. (2004). Этимологический словарь русского языка. В 4-х т.: Пер. с нем. *Russisches etymologisches Wörterbuch*. Перевод и

дополнения О. Н. Трубачёва. 4-е изд., стереотип. М.: Астрель – АСТ. Том 1, 588; Том 2, 671; Том 3, 830.

224. Федосов, И. В., Лапицкий, А. Н. (2003). Фразеологический словарь русского языка. М.: ЮНВЕС, 608.

225. Федоров, А. И. (2008). Фразеологический словарь русского литературного языка. М.: Астрель – АСТ, 880.

226. Фрейд, З. (1990). О психоанализе. Психология бессознательного. М.: Просвещение, 379.

227. Фрейденберг, О. М. (1978). Миф и литература древности. М.: Наука, 605.

228. Хайдеггер, М. (2003). Бытие и время. Харьков: Фолио, 503.

229. Хёйзинга, Й. (2011). Homo ludens. Человек играющий. Опыт определения игрового элемента культуры. СПб.: Изд-во Ивана Лимбаха, 416.

230. Чепелева, Н. В. (2007). Наративні психотехнології. Київ: Главник, 144.

231. Черниговская, Т. В. (2008). Что делает нас людьми: почему непременно рекурсивные правила? (взгляд лингвиста и биолога). *Разумное поведение и язык. Коммуникативные системы животных и язык человека. Проблема происхождения языка. Вып. 1.* М.: Языки славянских культур, 395–412.

232. Чумаков, А. Н. (2016). Хрестоматия по философии. М.: Юрайт, 598.

233. Шаламов, В.Т. (1998). Собрание сочинений в 4-х т. М.: Художественная литература: ВАГРИУС. Том 1, 34 – 47.

234. Шаламов, В. Т. (2007). Колымские тетради. М.: Версты, 480.

235. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. В 43-х т. (1891). С.-Петербург: АО Ф. А. Брокгауз – И. А. Ефрон. Том III, 492.

236. Brown, L., Tagliamonte, S. A. (2012). A Really Interesting Story: The Influence of Narrative in Linguistic Change. *U. Penn Working Papers in Linguistics. Vol. 18.2*, 1–10.

237. Caldwell, D., Williams, R. E. Jr.(2012). Seeking Security in an Insecure World. New York: Rowman & Littlefield Publishers, 330.
238. Corballis, M. C. (2002). From Hand to Mouth: The Origins of Language. Princeton University Press, 272.
239. Deacon, T. (1997). The Symbolic Species: The Co-evolution of Language and the Brain. New York: W.W. Norton & Company, 527.
240. Dobzhansky, Th. (1964). Biology, molecular and organismic. *American zoolotgist*. Vol. 4. № 4, 449.
241. Dubtsova, O., Petrenko, V., Kovalenko, O., Samsonenko, N. (2020). Lingua-Ethological Causes of Communicative Failures: Pragmatic Aspect. *Journal of Educational and Social Research*. № 10 (1), 143–151.
242. Garachkovska, O., Sytny, O., Fayvishenko, D., Taranskiy, I., Afanasieva, O., Prosiannyk, O. (2021). Strategic Management of Brand Positioning in the Market. *Advances in Science, Technology and Engineering Systems Journal*. Vol. 6. № 1, 947–953.
243. Givon, T. (2002). Bio-linguistics. *The Santa Barbara lectures*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins, 383.
244. Korolova, J., Kovzele, O., Kacane, I., 2020. Paremiias of the Latvians and the Russians in Latgale: from the Holy Scripture to Modern Existence. *Respectus Philologicus*. № 8(43), 181.
245. Krapivnyk, G., Shpak, Y. (2018). “Touch”: Intersemioticity, Intermediality and Intertextuality as Current Media Product Features. Vilnius (Lithuania), 187–197.
246. Krapivnyk, H. (2020). Vocabulary flexibility and development promoted by covid-19 pandemic. *Scientific bulletin of Uzhhorod University*. Series Philology. Issue 1(43). Uzhhorod, 152–159.
247. Lakoff, J., Johnson M. (1999). Philosophy in the Flash: The Embodied Mind and Its Challenge to Western Thought. New York: Basic Book, 640.

248. Longacre, R. (1992). The Discourse Strategy of an Appeals Letter. *Discourse Description. Diverse linguistic analyses of a fund-raising text.* Amsterdam, 109–130.

249. MacNeilage, P. F. (1998). The frame/content theory of evolution of speech production. *The Behavioral and Brain Sciences*. Vol. 21. Issue 4, 499–511.

250. Statsenko, O. N. (2021). Language Representation Features of Primary Human Needs in Discourse: a Case Study on Short Prose by A. Solzhenitsyn. *Respectus Philologicus*. № 39 (44), 161–172.

251. Fomenko, T., Bilotserkovets, M., Klochkova, T., Statsenko O., Sbruieva, A., Kozlova, O., Kozlov, D. (2020). Overcoming Barriers in Intercultural Communication: A Case Study on Agricultural Idioms in English, Ukrainian and Chinese. *Academic Journal of Interdisciplinary Studies*. № 9 (6), 157–166.

252. Wundt, W. (1997). *Elements of Folk Psychology*. New York: MacMillan, 128.

ДОДАТКИ

Додаток 1

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

*Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати
дисертації (фахові видання):*

1. Стаценко, О. М. (2017). Номінації їжі, тепла, безпеки в контексті наївної категоризації світу. *Лінгвістичні дослідження. Збірник наукових праць*. Харків: Вид-во ХНПУ імені Г. С. Сковороди. Вип. 46, 22–27.
2. Стаценко, Е. Н. (2018). Лингвокогнитивный анализ прибаутки «Сорока кашу варила». *Русская филология. Вестник харьковского национального педагогического университета имени Г. С. Сковороды*. № 2 (68). Харьков, 27–32.
3. Стаценко, О. М. (2018). Історико-генетичний підхід у встановленні парадигматичних зв'язків синонімічної пари *есть* та *кушать* у контексті когнітивної теорії. *Мова і культура* (науковий журнал). Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго. Вип. 21, Т. II (191), 103–108.
4. Стаценко, Е. Н. (2020). Генезис когнитивного подхода в философии и лингвистике. *Русская филология. Вестник харьковского национального педагогического университета имени Г. С. Сковороды*. № 1 (71). Харьков, 36–41.
5. Стаценко, Е. Н. (2020). Вербализация понятия «тепло» в произведениях А. Солженицына. *Слов'янські мови. Збірник наукових праць*. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова. Вип. 3 (15), 124–133.
6. Стаценко, О. М. (2021). Біологічні основи існування людини як рушійна сила мовного глотогенезу. *Нова філологія*. Запоріжжя. № 82, 50–68.

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації (вітчизняні нефахові видання):

7. Стаценко, Е. Н. (2018). Значимость и прецедентность зоонима СОРОКА в русской языковой ментальности. *Мовна особистість. Лінгвістика і лінгводидактика*. Випуск IV. Київ–Черкаси, 153–157.

8. Стаценко, Е. Н. (2018). Номинации первичных адаптивных потребностей человека: представленность в древней лингвистической литературе. *Наукові записки Міжнародного гуманітарного університету*. Випуск 31. Одеса, 172–176.

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації у виданнях, що індексуються у базі даних Scopus / Web of Science Core Collection:

9. Statsenko, O. N. (2021). Language Representation Features of Primary Human Needs in Discourse: a Case Study on Short Prose by A. Solzhenitsyn. *Respectus Philologicus*. № 39 (44), 161–172.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

10. Стаценко, О. М. (2018). Піч як репрезентант номінацій їжі, тепла, безпеки. *Людина в мовному просторі: історична спадщина, проблеми, перспективи розвитку*. Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції (17–18 травня 2018 року). Бердянськ, 217–219 (тези).

11. Стаценко, Е. Н. (2018). Прецедентность образа сороки в фольклоре и художественной литературе. *Коммуникативное пространство Беларуси: Междунар. науч. конф., Минск (25–26 октября 2018 року)*. Минск: МГЛУ, 50–53 (тези).

12. Стаценко, Е. Н. (2019). Значимость и символичность слова *хлеб* для человека в экстремальных условиях. *Чорноморські наукові студії*. Матеріали V Всеукраїнської мультидисциплінарної конференції (17 травня 2019 року). Одеса, 172–174 (тези).

13. Стаценко, Е. Н. (2019). Ассоциативные связи лексемы *еда* в рассказах А. И. Солженицына. *Лексико-граматичні інновації в сучасних слов'янських мовах*. Матеріали ІХ Міжнародної наукової конференції (12–13 квітня 2019 року). Дніпро, 193–195(тези).

14. Стаценко, О. М. (2019). Когнітивні аспекти мовної концепції В. фон Гумбольдта. *Розвиток філологічних наук: європейські практики та національні перспективи*. Міжнародна науково-практична конференція (25–26 жовтня 2019 року). Одеса, 130–133 (тези).

15. Стаценко, О. М. (2019). Витоки когнітивізму у давніх мовних традиціях. *Світ мови – світ у мові*. Матеріали ІV Міжнародної наукової конференції (24–25 жовтня 2019 року). Київ, 186–189 (тези).

16. Стаценко, О. М. (2020). Витоки когнітивізму у філософії та лінгвістиці. *Матеріали науково-практичної конференції викладачів, аспірантів та студентів Сумського НАУ* (17–20 квітня 2020 року). Суми, 165–166 (тези).

17. Стаценко, О. М. (2020). Формування питання глотогенезу у філософії та лінгвістиці. *Фрізманівські читання: науково-методична спадщина, продовження традицій*. Всеукраїнська науково-методична конференція (24 вересня 2020 року). Харків, 89–90 (тези).

18. Statsenko, O. M. (2021). Linguistic features of the lexeme *spoon* in textual and contextual aspects of discourse. *Сучасні тенденції навчання студентів іноземних мов у мультикультурному академічному середовищі*. Матеріали І Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (17 квітня 2021 року). Суми, С. 77–79 (тези).

ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ МАТЕРІАЛІВ

1. Міжнародна наукова конференція «Ідеї Харківської філологічної школи в парадигмах сучасного гуманітарного знання: традиції і новаторство» (19–20 жовтня 2017 р., Харків, форма участі – очна, виступ з доповіддю, участь у обговоренні).

2. Міжнародна наукова конференція «Лінгвістика ХХ століття: здобутки та перспективи» (15–16 листопада 2017р., Херсон, форма участі – заочна).

3. XXVII Міжнародна наукова конференція ім. проф. Сергія Бураго, присвячена 100-річчю Національної академії наук України «Мова й культура» (25–27 червня 2018 р., Київ, форма участі – очна, виступ з доповіддю, участь в обговоренні, публікація статті).

4. IV Міжнародна науково-практична конференція «Проблеми мовної особистості: лінгвістика і лінгводидактика». (18–20 жовтня 2018р., Черкаси, форма участі – заочна, публікація статті).

5. IX Міжнародна наукова конференція. Лексико-граматичні інновації в сучасних слов'янських мовах. (12–13 квітня 2019 р., Дніпро, форма участі – заочна, публікація статті).

6. V Всеукраїнська мультидисциплінарна конференція. Чорноморські наукові студії. (17 травня 2019 р., Одеса, форма участі – очна, виступ з доповіддю, участь у обговоренні).

7. XVIII Міжнародна наукова конференція з актуальних проблем семантичних досліджень. Мова – текст – дискурс: проблеми структури та семантики. (15–16 травня 2019 р., Харків, форма участі – очна, виступ з доповіддю, участь у обговоренні).

8. V Міжнародна наукова конференція «Світ мови – світ у мові» (24–25 жовтня 2019 р., Київ, форма участі – очна, виступ з доповіддю, публікація статті).

9. Міжнародна науково-практична конференція «Розвиток філологічних наук: європейські практики та національні перспективи» (25–26 жовтня 2019 р., Одеса, форма участі – заочна, публікація статті).

10. Всеукраїнські наукові читання, присвячені пам'яті Леніни Павлівни Черкасової (21 травня 2020 р., Харків, форма участі – виступ з доповіддю, участь в обговоренні).

11. Всеукраїнська науково-методична конференція. Фрізманівські читання: науково-методична спадщина, продовження традицій. (24 вересня 2020 р., Харків, форма участі – очна, виступ з доповіддю, участь у обговоренні).

12. V Міжнародна науково-практична конференція. Проблеми мовної особистості: лінгвістика та лінгводидактика. (26–27 листопада 2020 р., Черкаси, заочна).

13. XIV Міжнародна наукова конференція «Актуальні проблеми романо-германської філології та прикладної лінгвістики». (14 травня 2021р., Чернівці, форма участі – очна он-лайн, виступ з доповіддю, участь у обговоренні)

Рис. 1.1. Ієрархія потреб за А. Маслоу.

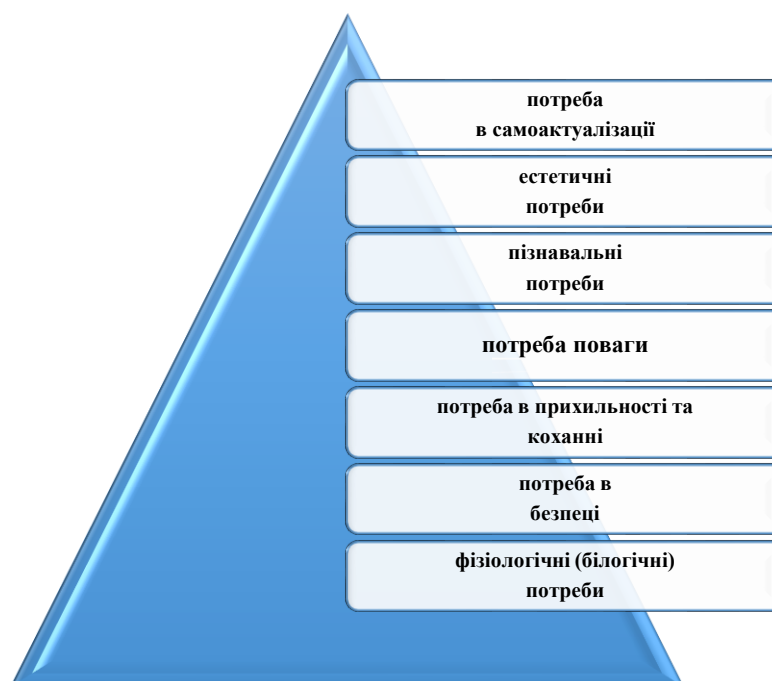
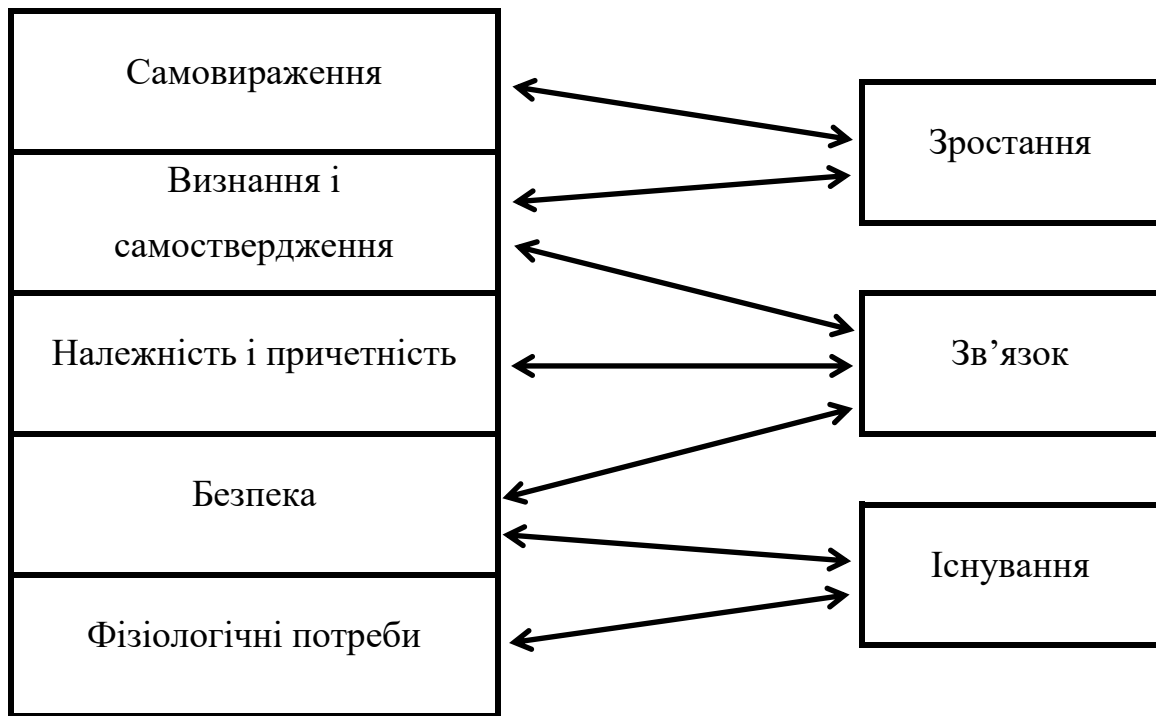

Рис. 1.2. Співвідношення ієрархії потреб за А. Маслоу та рівнів продовольчого споживання (укл. С. Ю. Корнекова).

Самовираження, самореалізація	Індивідуальний характер споживання
Самоствердження, престиж	Престижне продовольче споживання
Соціальні потреби	Продовольче споживання і самоідентифікація
Потреба у безпеці	Продовольче споживання, що зберігати стабільність умов життя
Фізіологічні потреби	Їжа, що забезпечує виживання

Рис. 1.3. Співвідношення ERG теорії К. Альдерфера та ієрархії потреб за А. Маслоу.

Варіанти примовки «Сорока кашу варила»**№1**

Сорока, сорока,
Сорока-белобока
Кашку варила,
На порог скакала,
Гостей созывала.

Гости не бывали,
Кашки не едали.
Всё своим деткам отдала.

Этому дала на блюдечке,
Этому на тарелочке,
Этому на ложечке,
Этому поскрёбышки.
А этому нет ничего.

А ты мал малёнок:
За водицей не ходил,
Дров не носил,
Кашки не варил.

Шу-у-у, полетели –
На головушку сели. (Аникин, 1985, с. 5).

№2

Сорока-белобока
Кашку варила,
Ребяток кормила:
Первому дала,
Второму дала,
Третьему дала,
И четвертому дала,
А пятому не дала:
Жирный, толстый, ленивый,
За водой не ходил,
Дров не рубил,
Не будет тебе каши!

№3

Сорока-ворона
Кашку варила,
Деток кормила и говорила:
Этот пальчик большой – воду носил,
Этот пальчик указательный – дрова колол,
Этот пальчик средний – печку топил,
Этот пальчик безымянный – кашу варил.
А этот – мизинчик – за водой не ходил,
Дров не колол, печку не топил, кашу не варил.
Ты кашу и не получишь!

№4

Сорока-ворона
Кашу варила,
Детей кормила,

Этому дала,
Этому дала,
– А ты где был?
Дров не рубил,
Печку не топил,
Кашу не варил,
Позже всех приходил.

№ 5

Сорока-ворона
Кашу варила,
На порог скакала,
Гостей созывала.
Гости не бывали,
Каши не едали,
Всю свою кашу
Сорока-ворона
Деткам отдала.
Этому дала, этому дала,
Этому дала, этому дала,
А этому не дала:
– Зачем дров не пилил!
Зачем воду не носил!

№ 6

Сорока-ворона,
Куда летала?
– Гостей скликала,
Каши им давала.
Кашка масляная,

Ложка крашенная,
Ложка гнется,
Нос трясется,
Душа радуется.

№ 7

Сорока-сорока,
Бело-белобока,
Кашку варила,
Гостей манила,
Гости во двор – кашку на стол.
Гости со двора – и кашка со стола.

№ 8

Сорока, сорока,
На порог скакала,
Гостей поджидала:
Не приедут ли гости,
Не съедят ли кашку?
Приехала Агашка,
Всю съела кашку.
Этому дала на тарелочке,
Этому на ложечке,
Этому на мутовочке,
Этому весь горшочек,
Пальчику-мальчику
Не досталось.
Пальчик-мальчик
Толчет, мелет.
По воду ходит,

Квашню творит:
Вода на болоте,
Мука не молота.
Квашенка на липе,
Мутовка на сосне.
Взял коробичку,
Пошел по водичку.
Тут ступил – тепленько,
Тут – горяченько,
Тут пень да колода,
Тут белая береза,
А тут ключики кипят-кипят.

Додаток 5

Матеріали дитячого апперцептивного тесту (САТ) Л. Беллак і
С. Беллак, розробленого за тестами Г. Мюррея

Рис. 1 (відповідно до САТ № 1)

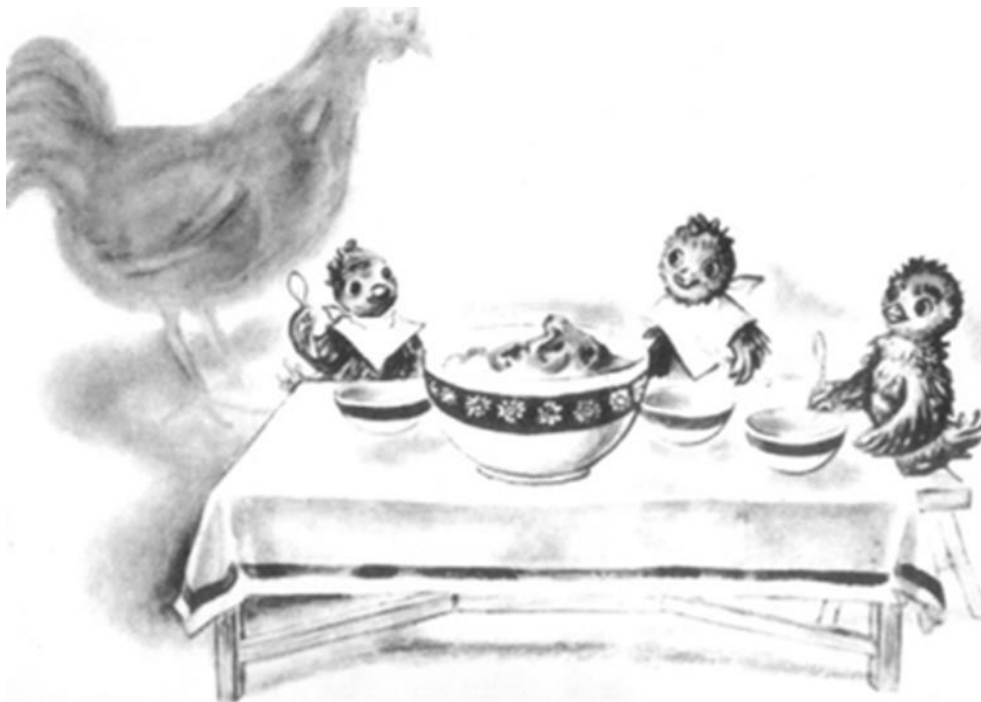

Рис. 2 (відповідно до САТ № 3)

Рис. 3 (відповідно до САТ № 4)

Рис. 4 (відповідно до САТ № 6)

